

Kvinnelige norske fanger under krigen

*Forskjeller og likheter i behandlingen av
norske kvinnelige fanger i fangeleirene
Falstad og Grini og konsentrasjonsleiren
Ravensbrück*

Ida Fladmoe

Masteravhandling i kriminologi
Institutt for kriminologi og retts sosiologi
Juridisk fakultet

UNIVERSITETET I OSLO

Våren 2011

Kvinnelige norske fanger under krigen

Forskjeller og likheter i behandlingen av norske kvinnelige fanger i fangeleirene Falstad og Grini og konsentrasjonsleiren Ravensbrück

Masteravhandling i kriminologi: Ida Fladmoe

Veileder: Kjersti Ericsson

Universitetet i Oslo, Institutt for kriminologi og rettssosiologi

Juridisk fakultet

Våren 2011

Sammendrag

Det er menns fortellinger om heltedådige handlinger og motstandssamholdet i det norske folk som har preget store deler av Norges kollektivtradisjon vedrørende krigen. Kvinnene har kommet i andre rekke, til tross for at flere kvinner deltok på lik linje med menn i motstandsarbeid under krigen og fikk føle brutaliteten i fangetilværelsen i fange- og konsentrasjonsleire på kroppen. En bredere sammenlikning mellom forskjeller og likheter i behandling av kvinnelige norske fanger ut ifra kvinnenes egne fortellinger om fangetilværelsene kan bidra til å gi et innblikk i norske kvinnelige fangers posisjon under krigen. Denne avhandlingen har valgt å ta for seg hvordan norske kvinnelige fanger ble behandlet i fangeleirene Falstad og Grini i Norge og konsentrasjonsleiren Ravensbrück i Tyskland.

Om man sammenlikner levekårene i de ulike leirene, ser man at det i forhold til bo- og sanitære forhold ble verre jo lenger sør man kom. Fangene på Falstad syntes å hatt det litt bedre enn på Grini, og forholdene på Grini var mye bedre i forhold til Ravensbrück. Arbeidsbelastningen varierte mellom leirene også vedrørende den rene fysiske delen. På Falstad og Grini virker det som om kvinnene hadde typiske kvinneyrker som arbeidsoppgaver, mens de i Ravensbrück i tillegg til kvinnearbeid også hadde hardere arbeid på lik linje med det mennene ble satt til på Falstad og Grini. Skadedyr, smitte samt dårligere levekår preget fangenes helse i Ravensbrück, selv om kvinnene i norske fangeleire også hadde helseplager. Mageproblemer dominerte i alle tre leirene. Dette hadde hovedsakelig sin årsak i næringsfattig og knapt kosthold. For fangene virker det som det rent medisinske fungerte best på Grini. Her hadde de nok utstyr og kapasitet, mens på Falstad var begge deler mangelvarer. I Ravensbrück ble den medisinske kapasiteten hovedsakelig benyttet av SS-vokterne og deres familier.

En sammenlikning av forholdet mellom fange og vokter i de ulike leirene viser at de kvinnelige fangene hovedsakelig måtte forholde seg til kvinnelige voktere i alle tre leirene, men i Ravensbrück også til mannlige voktere. Det var store forskjeller med tanke på antall kvinnelige fanger og størrelsene på selve leirene. Det var enklere å opprette god kontakt

mellom fanger og voktere på Falstad og Grini enn i Ravensbrück, noe som kunne føre til at fanger fikk bedre behandling. Betydningen av nærhet mellom fange og vokter, viser at flere momenter må trekkes inn for å forstå forskjellene i leirene. Spesielt gjelder dette leirens størrelse, men ikke minst betydningen av at fangene var kvinner og norske.

Samholdet mellom fanger i de ulike leirene og kontakten man hadde med verden utenfor har hatt betydning for fangetilværelsen for de norske kvinnene. I alle tre leirene omtales samholdet fangene imellom varmt. Dette dreier seg om samhold både mellom enkeltpersoner og grupper av fanger også på tvers av nasjonaliteter. Ved å skape samhold og felles holdepunkter og aktiviteter, kunne fangene stå samlet mot skjebnen som møtte dem i leirene. Likevel var det ikke alle som hadde like store muligheter, kapasitet eller ønske om å skape samhold med andre fanger. Dette kommer tydeligere fram i Ravensbrück enn på Falstad og Grini. Igjen må man trekke inn elementer som leirenes dimensjon og brutalitet. Dårligere levekår, mer sykdom og hardere *fangehverdag* har sannsynligvis ført til mindre sympati for andre og større fokus på å holde seg selv i live i Ravensbrück.

De mannlige og kvinnelige fangene levde under samme straffeforordninger på Falstad og Grini, men analysen viser at kvinnene kom bedre ut av det i forhold til behandlingen man fikk i avhør og straff i leirene generelt. I Ravensbrück var mishandling en del av fangehverdagen, også for de norske fangene, men ikke på langt nær like omfattende som overfor mange av fangene fra andre nasjoner og fangekategorier. På Falstad og Grini virker det som at kvinnene har sluppet lettere unna enn mennene, noe som kan forklares at de var færre, satt isolert i leiren, men også av den årsak at de var norske kvinner.

I det hele tatt virker det som om norske kvinnelige fanger sto i en særposisjon i forhold til norske mannlige fanger og kvinnelige fanger fra andre nasjoner. Noe av dette kan muligens forklares ut ifra at nordmenn og det norske passet inn i nazistenes ideologi om menneske og rase. Selv om ideologien også gjaldt norske menn, synes dette ikke å ha hatt tilsvarende innvirkning på behandlingen av dem. Derfor kan særposisjonen også betraktes ut fra at de var *norske kvinner*.

Forord

Arbeidet med denne avhandlingen har vært interessant og utfordrende. Jeg har gjennom prosjektet fått en ny innsikt i norske kvinners posisjon under 2. Verdenskrig, og hvordan de ble behandlet i ulike fangeleire.

Ved forskningsprosjektets slutt er det på sin plass å takke enkelte personer for hjelp og støtte.

- Først må jeg få takke Falstadsenteret og deres samarbeid med Institutt for kriminologi og retts sosiologi for muligheten til å benytte intervju materialet av tidligere fanger ved Falstad fangeleir.
- Takk til Kristin Hobson som har gjort utvalget av intervjuene, og som har vært til støtte via mail på spørsmål om håndtering av intervjuene.
- Deretter vil jeg takke min veileder Kjersti Ericsson. Hennes ærlige og konkrete tilbakemeldinger har vært både skremmende og nyttige, og til stor hjelp. Noen ganger trenger man et spark bak for å komme seg gjennom. Takk!
- Takk til Kristin for støttende ord og oppmuntring i tunge stunder. Alltid godt å komme til Kyrre Grepps for litt pusterom.
- Til slutt vil jeg rette en stor takk til mine foreldre. De har veiledet, språkvasket og ikke minst måttet tåle min frustrasjon i tide og utide.

Oslo, Mai 2011

Ida Fladmoe

Innholdsfortegnelse

<u>DEL 1) INNLEDNING OG METODE</u>	1
1 <u>Innledning</u>	2
1.1 <u>Tema og problemstilling</u>	2
1.2 <u>Egen forforståelse</u>	3
1.3 <u>Betydningen av kjønn</u>	4
1.4 <u>Avhandlingens oppbygning</u>	5
2 <u>Metode</u>	7
2.1 <u>Kvalitativ tilnærming</u>	7
2.2 <u>Kildebeskrivelse</u>	8
2.2.1 <u>Intervjumaterialet</u>	8
2.2.2 <u>Kvinnens fortellinger om krigsårene</u>	10
2.2.3 <u>Andre kilder</u>	10
2.3 <u>Kollektivtradisjon</u>	10
2.4 <u>Kildekritikk</u>	12
2.4.1 <u>Tid og avstand, og kilder som gjenbruk</u>	12
2.4.2 <u>Livsfortellinger som kilder</u>	15
2.4.3 <u>Intervjusituasjonen</u>	17
2.4.4 <u>Livsfortellingene</u>	18
2.5 <u>Etiske utfordringer knyttet til kildematerialet</u>	19
2.5.1 <u>Intervjuene</u>	19
2.5.2 <u>Erindringslitteraturen</u>	20
2.6 <u>Valg av analyse</u>	21
2.6.1 <u>Dokumentanalyse og Komparativt design</u>	21
<u>DEL 2) HISTORISK TILBAKEBLIKK OG REDEGJØRELSE ANALYSENS BAKGRUNN</u>	23
3 <u>Krigens fremvekst og kvinners deltakelse</u>	24
3.1 <u>Kvinnelige skikkelser i avhandlingen</u>	24
3.1.1 <u>Meta Christensen</u>	24
3.1.2 <u>Lise Børsum</u>	25
3.1.3 <u>Mathilde Knutsen</u>	25

3.1.4 Bjørg Fodstad	25
3.2 <u>Krigen og oppbyggingen av leirsystemet</u>	26
3.2.1 Krigen kommer til Norge	26
3.2.2 Hitlers oppbygging av det tredje riket	27
3.3 <u>Leirsystemet</u>	29
3.3.1 Konsentrasjonsleire	29
3.3.2 Utrydningsleire	30
3.3.3 Fangeleire	30
3.3.4 Tukthus	31
3.4 <u>Beskrivelse av leirene som vil bli behandlet i avhandlingen</u>	31
3.4.1 Falstad	31
3.4.2 Grini	34
3.4.3 Ravensbrück	37
3.5 <u>Nazistenes kvinnesyn</u>	40
3.6 <u>Det norske samfunnets kvinnesyn</u>	43
3.6.1 Norske kvinners posisjon i fangeleirene	45
3.7 <u>Kvinnens deltakelse i motstandsarbeidet</u>	47
3.7.1 Motstand mot okkupasjonsmakten i Norge	47
3.7.2 Kvinnens posisjon i motstandsbevegelsen	49
3.7.3 Trøndelagsområdet	51
3.7.4 Oslo-området	52
<u>DEL 3) ANALYSEDEL: LIKHETER OG FORKJELLER MELLOM LEIRENE</u>	55
4 <u>Levekår</u>	57
4.1 <u>Isolering av kvinnene</u>	57
4.1.1 Falstad	57
4.1.2 Grini	58
4.1.3 Ravensbrück	59
4.2 <u>Hverdagen i leirene</u>	60
4.2.1 Falstad	61
4.2.2 Grini	62
4.2.3 Ravensbrück	64
4.3 <u>Arbeid i leirene</u>	66
4.3.1 Falstad	67

4.3.2	<i>Grini</i>	68
4.3.3	<i>Ravensbrück</i>	69
4.4	<u>Bordell i leirene</u>	72
4.5	<u>Sanitære forhold, sykdom og medisinsk behandling</u>	75
4.5.1	<i>Falstad</i>	76
4.5.2	<i>Grini</i>	77
4.5.3	<i>Ravensbrück</i>	78
5	<u>Forhold mellom fange og vokter</u>	82
5.1	<u>Falstad</u>	83
5.2	<u>Grini</u>	87
5.3	<u>Ravensbrück</u>	89
5.4	<i>Hvilken betydning hadde nærhet mellom fange og vokter å si for behandlingen de kvinnelige norske fangene fikk i de ulike leirene?</i>	93
5.4.1	<i>Betydningen av geografisk og fysisk avstand og nærhet mellom fange og vokter:</i> 94	
5.4.2	<i>Et rasjonelt regimet styrt gjennom autoritative mekanismer</i>	97
6	<u>Samhold i leirene</u>	101
6.1	<u>Samhold mellom fangene</u>	101
6.1.1	<i>Falstad</i>	102
6.1.2	<i>Grini</i>	103
6.1.3	<i>Ravensbrück</i>	105
6.2	<u>Samhold med andre nasjonaliteter</u>	107
6.2.1	<i>Falstad</i>	107
6.2.2	<i>Grini</i>	107
6.2.3	<i>Ravensbrück</i>	108
6.3	<u>Kontakt mellom kjønnene</u>	112
6.3.1	<i>Falstad</i>	112
6.3.2	<i>Grini</i>	114
6.3.3	<i>Ravensbrück</i>	115
6.4	<u>Kontakt med verden utenfor</u>	116
6.4.1	<i>Falstad</i>	116
6.4.2	<i>Grini</i>	118
6.4.3	<i>Ravensbrück</i>	120
7	<u>Behandlingen av norske kvinnelige fanger</u>	125

7.1	<u>Arrestasjon og forhør</u>	125
7.1.1	<i>Falstad</i>	126
7.1.2	<i>Grini</i>	128
7.1.3	<i>Ravensbrück</i>	130
7.2	<u>Straff</u>	131
7.2.1	<i>Falstad</i>	132
7.2.2	<i>Grini</i>	134
7.2.3	<i>Ravensbrück</i>	135
7.3	<u>På enecelle</u>	135
7.3.1	<i>Falstad</i>	135
7.3.2	<i>Grini</i>	136
7.3.3	<i>Ravensbrück</i>	137
7.4	<u>Pakker og besøk</u>	140
7.4.1	<i>Falstad</i>	140
7.4.2	<i>Grini</i>	141
7.4.3	<i>Ravensbrück</i>	141
Del 4)	AVSLUTNING: OPPSUMMERING OG KONKLUSJON	147
8	<u>Oppsummering og konklusjon</u>	148
8.1	<i>Hvilke likheter og forskjeller var det i levekår i de ulike leirene under krigen, og hva hadde dette å si for de norske kvinnenes fangetilværelse?</i>	148
8.2	<i>Hvordan ble norske kvinnelige fanger behandlet i de norske fangeleirene Falstad- og Grini og i den tyske konsentrasjonsleiren Ravensbrück under krigen? Var behandlingen de norske kvinnelige fangene fikk i de ulike leirene forskjellig, og hva var i så fall forskjellene?</i>	149
8.3	<i>Hva hadde forholdet mellom fange og vokter å si for norske kvinnelige fangers tilværelse i de ulike leirene?</i>	150
8.4	<i>Hadde samholdet mellom fangene i de ulike leirene innvirkning på fangetilværelsen til de norske kvinnelige fangene?</i>	151
8.4.1	Samhold mellom fangene.....	151
8.4.2	Kontakt mellom kjønnene og verden utenfor leirene.....	151
8.5	<i>Var nazistenes- og det rådende kvinnesynet i Norge under krigen av betydning for de norske kvinnelige fangenes posisjon i leirene?</i>	152
	Litteraturliste	155
	Vedlegg	165

DEL 1) INNLEDNING OG METODE

1 Innledning

1.1 Tema og problemstilling

I moderne norsk historie står krigsårene 1940-1945 i en særlig posisjon med hensyn til antall publikasjoner. Det er utgitt utallige bøker om okkupasjonstiden, blant disse den offisielt aksepterte lærebokversjonen som formidles til skoleelever. Store deler omhandler i overveiende grad den ”heroiske mannstradisjon”, for å bruke Esborg (1995) sitt begrep. Kvinnene har til dels blitt glemt, det til tross for at: ”...883 (norske) kvinner døde på grunn av 2. verdenskrig” (Esborg ibid:86), og langt flere satt i fangenskap i kortere eller lengre perioder i løpet av okkupasjonsårene.

I oppstarten av min tid som masterstudent ble jeg innlemmet i en forskergruppe på Universitetet i Oslo. Gjennom forskergruppen har jeg fått tilgang til et intervjumateriale med tidligere fanger fra Falstad fangeleir under krigen, med oppfordring om å forske på Falstadfangenes tilværelse og opplevelser. Dette vakte økt interesse for temaet om krigen og spesielt kvinnenens posisjon. Med utgangspunkt i kvinnenens posisjon på Falstad vil det være av interesse å se om behandlingen de kvinnelige fangene fikk der tilsvarte behandlingen de fikk i andre leire i Norge og i Tyskland. Temaet vakte særlig engasjement hos meg siden kvinners posisjon under krigen har kommet i skyggen av menns innsats.

Avhandlingen vil ta for seg norske kvinners opplevelser av å være fange under krigen og deres posisjon i de ulike leirene. Videre kan en sammenlikning av likheter og forskjeller i behandlingen de norske kvinnelige fangene fikk i ulike leire i Norge og Tyskland, bidra til å forstå norske kvinners posisjon under krigen. Følgende problemstillinger vil derfor bli nærmere drøftet:

- *Hvilke likheter og forskjeller var det i levekår i de ulike leirene under krigen, og hva hadde dette å si for de norske kvinnenens fangetilværelse*

- *Hvordan ble norske kvinnelige fanger behandlet i de norske fangeleirene Falstad- og Grini og i den tyske konsentrasjonsleiren Ravensbrück under krigen? Var behandlingen de norske kvinnelige fangene fikk i de ulike leirene forskjellig, og hva var i så fall forskjellene?*
- *Hva hadde forholdet mellom fange og vokter å si for norske kvinnelige fangers tilværelse i de ulike leirene?*
- *Hadde samholdet mellom fangene i de ulike leirene innvirkning på fangetilværelsen til de norske kvinnelige fangene?*
- *Var nazistenes- og det rådende kvinnesynet i Norge under krigen av betydning for den behandlingen kvinnene fikk i fangenskap?*

1.2 Egen forforståelse

Det som læres i grunnskolen og videregående skole er hovedsakelig menns opplevelser og nedskrivninger av krigens gang, mens kvinnenens situasjon har forblitt i skyggen. Det er over 60 år siden krigen fant sted. Min egen forforståelse som forsker er derfor dominert av det jeg har lært gjennom historiebøker i skolen og folks fortellinger. I tillegg deltok jeg på en tur med ”Aktive fredsreiser¹” i 2000, hvor vi besøkte flere konsentrasjonsleire; Auschwitz-Birkenau, Sachsenhausen og Ravensbrück. Jeg har dermed fått et innblikk i hvordan leirene så ut og hvilke forferdelige handlinger som fant sted. På reisen hadde vi med oss et tidsvitne, Helge Nordseth, som satt som fange i Sachsenhausen under krigen. Han fortalte om hendelser fra egen fangetilværelse så vel som andre fangers skjebne. Helge Nordseth har skrevet bok om det å være fange under krigen² og har deltatt på mange turer med skoleklasser fra Oslo med et ønske om at det som skjedde ikke skal gå i glemmeboka.

Undertegnede har vokst opp lenge etter krigen og har derfor tilegnet et annet samfunnssyn og ikke minst kvinnesyn enn det som dominerte for 60 år siden. Det blir viktig i avhandlingen å ha i mente at det dreier seg om en annen tid, en tid jeg ikke kan forstå på lik linje med dem som selv opplevde den og som senere har formidlet sine opplevelser. ”Som alle andre

¹ Aktive fredsreiser ble startet av Helga Arntzen i 1998. De holder holdningsskapende tematurer og dokumentasjonsreiser vedrørende Andre verdenskrig. Besøk i konsentrasjonsleire i Tyskland er en del av reisene (Aktive fredsreiser, 2011).

² Boka til Helge Nordseth om det å være fange under krigen: *Fange – og fri* (1994).

mennesker, er dessuten forskere barn av sin tid og sitt samfunn, de er preget av sin spesielle posisjon og av sine erfaringer som samfunnsmedlemmer...Forskeren ser verden gjennom ”sosiale briller”” (Ericsson 1997:31). De sosiale brillene skal vi ikke endre eller ignorere, men heller inkludere som del av forskningen og dens påvirkning på valg av materiale så vel som resultater i forskningen. Forskeren må gjøre rede for sitt ståsted før og gjennom forskningsprosjektet og argumentere for eventuelle funn ved bruk av supplerende litteratur. Det vil i alle forskningsprosjekter være krav om integritet og selvkritikk i arbeidet ut ifra et syn om at alt man tar til seg av kunnskap avhenger av hva slags menneske man er og hvilket menneskesyn, nasjonalitet og kultur man representerer (Kvale 2008).

1.3 Betydningen av kjønn

Undertegnede forstår av kvinners posisjon i samfunnet er forskjellig fra den som var under krigen, mye grunnet samfunnsutviklingen generelt, men også kvinnebevegelsen og de siste 40 års kvinneforskning spesielt. Fra slutten av 1960-tallet og fram til i dag har kvinners posisjon i samfunnet endret seg betraktelig. Avhandlingen er skrevet av en kvinne anno 2011, ikke en mann. Det er mulig at vinklingen og resultatene hadde tatt en annen form om det var en mann som skrev den.

Intervjumaterialet fra Falstad er samlet inn av menn, og kan med det ha fått en annen innfallsvinkel til informantene enn en kvinne ville fått. I tillegg samlet de inn materialet til historisk forskning mens undertegnede er del av en kriminologisk forskertradisjon. For bedre å få fram de kvinnelige fangenes synspunkter er det viktig å beskrive deres opplevelser ut ifra kvinnesynet på den tiden, selv om mine sosiale briller tilhører en annen tid og som kvinne med en annen posisjon i samfunnet. Det er viktig å være klar over at undertegnede ståsted og samfunnssyn kan ha påvirket studien.

Hva har det å si for analysens funn at kildene hovedsakelig er knyttet opp mot kvinners erfaringer? Jeg har studert kjønnsforskning på Universitetet i Oslo, og min bacheloroppgave omhandlet et kjønnstema. Det er av interesse å knytte betydningen av kjønn opp mot fangers

opplevelse av krigen, og jeg vil derfor benytte meg av ulike forklaringer på kjønn i oppgaven. Forklaringer som tar for seg kvinnesyn i datidens samfunn, men også nazistenes kvinnesyn, mening om kvinners seksualitet og deltakelse i samfunnet. Da fortellinger fra krigen hovedsakelig har vært knyttet til menns heroiske handlinger i motstandsvirksomheten, er det rimelig å anta at datidens kvinnesyn og kjønnsarbeidsdeling også påvirket synet på deltakelse knyttet til motstandsarbeid. Forklaringer ut fra kjønn vil bli benyttet der det kan gi utfyllende og bedre forståelse av kvinnesyn knyttet til deres egne fortellinger.

Ved bruk av forklaringer på kjønn er det viktig i henhold til interseksjonalitet, at man ikke kan forklare kvinners posisjon ut ifra kjønn alene, men må betrakte det i sammenheng med andre faktorer som etnisitet, klassebakgrunn og religion. ”..kjønn skapes i skjæringspunktet mellom forskjellige maktforhold” (Dolk 2010). For å forstå hvordan en gruppe kvinner har det, er det nødvendig å forstå maktforholdene kvinnene befinner seg i, og identitetskategoriene som spinner ut av disse. Sammenlikning av hvordan kvinner ble behandlet må skje ved å betrakte kvinner – ikke som en homogen gruppe – men som påvirket av ulike maktforhold og forventninger fra samfunnet. Kvinnesyn og deltakelse kan ha vært påvirket av dette.

1.4 Avhandlingens oppbygning

Del 1) Første del av oppgaven omhandler avhandlingens vitenskapelige referanseramme, valg av metode og beskrivelse og kritisk vurdering av kildematerialet. Deretter går jeg nærmere inn på dokumentanalysen og det komparative aspektet.

Del 2) Neste del omhandler først en generell omtale av krigshistorien inkludert en beskrivelse og vurdering av de ulike leirenes oppbygging og struktur. Nazistenes kvinnesyn, det rådende kvinnesynet i Norge rundt krigens dager, samt kvinners deltakelse i motstandsbevegelsen utgjør en del her.

Del 3) Avhandlingens analysedel som søker å belyse avhandlingens problemstilling, tar for seg en sammenlikning mellom de ulike leirene med hensyn til levekår, samhold og særposisjoner.

Del 4) I oppgavens oppsummering besvares problemstillingen, hvor det også vises til behov for ytterligere forskning på dette feltet.

2 Metode

Først vil den metodiske tilnærmingen som benyttes i avhandlingen presenteres, vurderes dens fordeler og begrensninger. Deretter vil de ulike kildene som benyttes beskrives. Forskjellige kilder gir ulike metodologiske utfordringer. Dette blir kortfattet presentert og drøftet fra et kildekritisk og etisk perspektiv. Til slutt vil jeg beskrive analyseformen som er benyttet i avhandlingen.

2.1 Kvalitativ tilnærming

Den metodiske tilnærmingen i avhandlingens analyse vil være kvalitativ da den gir god forståelse av sosiale fenomener. Dette oppnås som følge av et fyldig datamateriale om situasjoner og personer. Kvalitativ metode gir av den grunn relevant innsikt i og god forståelse for andre menneskers liv (Thagaard 2006). Med utgangspunkt i avhandlingens 5 spørsmål, gir en kvalitativ analyse den beste innramming av de ulike sidene ved personenes opplevelser av en lokale virkelighet.

Avhandlingen tar for seg kvinners opplevelser av det å være fange under 2. verdenskrig. Det blir dermed viktig å undersøke hvordan de fremstiller egne opplevelser, hendelser og posisjon under krigen. En fenomenologisk vinkling i analysen vil være et egnet valg til dette formålet. Fenomenologien omhandler den enkeltes subjektive opplevelser av en viss situasjon eller situasjoner innenfor et tidsperspektiv. På bakgrunn av de subjektive opplevelsene søkes det å trekke ut en dypere meningsforståelse i subjektens fortelling(er) Thagaard (2006). Til grunn for denne vinklingen ligger også en antagelse om at virkeligheten er slik mennesker konstruerer og oppfatter den.

Et forskningsdesign må blant annet ta i betraktning hva man ønsker og kan finne. En antakelse her vil være av epistemologisk karakter, da med tanke på hva som karakteriseres som kunnskap. Et positivistisk syn streber etter kunnskap som har en sannhetsverdi, mens et

ikke-positivistisk syn på den annen side, kan oppfattes som relativt og subjektivt siden kunnskap bare har verdi i kombinasjon med personers referanseramme. Med tanke på denne avhandlingens spørsmål er det nettopp det sistnevnte som blir gyldig, siden jeg søker å beskrive hvordan kvinner selv opplevde fangetilværelsen.

2.2 Kildebeskrivelse

2.2.1 Intervjumaterialet

Å benytte seg av intervjuform i samfunnsvitenskapelig forskning er godt egnet for å få forståelse av informantenes liv og opplevelser. I tillegg gir disse dataene et bilde av hvordan informanten opplever seg selv i sine omgivelser (Thagaard 2006).

Trond Risto Nilssen og Jon Reitan gjennomførte i perioden 1997-2004 intervjuer med tidligere fanger fra Falstad fangeleir. Intervjuene som ble tatt opp på bånd og senere transkribert, skulle benyttes til forskning vedrørende Falstadsenteret³. Intervjumaterialet har blitt benyttet sammen med annet materiale i andre forskningsprosjekter, blant annet; Jon Reitans hovedoppgave i historie: *SS-strafgefengenenlager Falstad 1941-45* (1999) og Trond Risto Nilssen og Jon Reitans bok om Falstad fra 2008: *Falstad. Nazileir og landsvikfengsel*.

I 2008 valgte Falstadsenteret å opprette en forskergruppe med ønske om at studenter på masternivå ville benytte seg av intervjumaterialet og annen litteratur om Falstad for å forske videre på leirens historie. Institutt for kriminologi og rettsosiologi ved Universitetet i Oslo ble innlemmet og fikk tilgang på kopi av det originale transkriberte intervjumaterialet. Fra instituttet har tre studenter valgt å arbeide videre med materialet med ulik vinkling på de respektive avhandlingenes problemstillinger. Stine Beate Bergestuen's masteravhandling; *Falstad fangeleir – minner og refleksjoner fra lokalbefolkningen* (2009) og Kristin Moe

³Falstadsenteret fungerer i dag som et museum og siden 2006 også som ”nasjonalt senter for studier av krigens fangehistorie og menneskerettigheter” (Nilssen og Reitan 2008:7) “Overordnet mål for Falstadsenteret er i dag å skape et nasjonalt senter og kompetansemiljø for opplæring og dokumentasjon innen krigens fangehistorie, humanitær folkerett og menneskerettigheter” (Falstadsenteret, 2010).

Hønsvik's masteravhandling; *Fange på Falstad. Kvinner og menns levekår og opplevelser* (2010).

Det opprinnelige intervjumaterialet inneholdt godt over 100 intervjuer, og det er verdt å merke seg at bare 11 av de intervjuede var kvinner. På bakgrunn av den skjeve kjønnsfordelingen, ble det foretatt et strategisk utvalg av de mannlige intervjuene. Utvalget som benyttes i denne avhandlingen består dermed av intervjuer med 11 menn og 11 kvinner. Et strategisk utvalg innebærer at det velges ut informanter som har egenskaper eller kvalifikasjoner som er strategiske i forhold til et forskningsprosjekt. Kristin Hobson⁴ som har tilgang på det opprinnelige intervjumaterialet, har foretatt utvalget som benyttes for å belyse spørsmålene i denne avhandlingen. De 11 mannlige intervjuene er valgt strategisk ut fra hvem som gir mest informasjon om leirlivet og kan kalles et teoretisk utvalg der man benytter ”de informantene som har mest utdypende svar i intervjuene sine” (Thagaard 2006:53). Da min avhandling omhandler kvinnes opplevelser av fangetilværelsen, vil hovedfokus fra intervjumaterialet i første rekke være fra kvinneintervjuene med supplement fra intervjuene foretatt av menn. Mennenes fortellinger blir i denne sammenheng viktige som bidrag for å bekrefte eller avkrefte kvinnes fortellinger samt gi et innblikk i Falstad fangeleir som helhet.

Hvorfor det ikke ble foretatt flere intervjuer av tidligere kvinnelige fanger er uvisst. Det kan være at de ikke har villet la seg intervju, de kan være døde, at forskerne ikke har ønsket det, eller at kvinnes fortellinger var såpass få og ikke ble vurdert som viktige. Tre av kvinnene og én av mennene i mitt intervjumaterialet var selv aldri fanger på Falstad, men bodde i nærområdet til fangeleiren. Deres intervjuer er tatt med for å kunne si noe om hvordan leirens dagligliv preget lokalmiljøet, samt hvordan de oppfattet og beskrev behandlingen fangene fikk. I disse intervjuene kommer det også fram hva slags kontakt fangene hadde med familie og andre utenfor leiren. Generelt kan man også hevde at deres fortellinger på en måte kan styrke eller svekke andres fortellinger og dermed kvaliteten på kildematerialet.

⁴ Kristin Hobson er forsker ved Institutt for kriminologi ved Universitetet i Oslo.

Undertegnede har ikke selv foretatt intervjuene, men bruker dem som dokumenter til avhandlingens analyse.

2.2.2 Kvinnens fortellinger om krigsårene

Det er kun fra Falstad jeg har et intervjumateriale. Derfor benyttes det andre kilder for å beskrive og belyse kvinners opplevelser fra Grini og Ravensbrück. Det er skrevet mye om fangeleiren Grini og konsentrasjonsleiren Ravensbrück, og litteraturen er i tillegg mer omfattende enn den som omhandler Falstad. Avhandlingen benytter litteratur som omfatter flere kvinners fortellinger om det å være fange under krigen i Norge og/eller Tyskland. Én av disse bøkene ble gitt ut rett etter krigen, mens de fleste ikke kom ut før mange tiår etter krigens slutt.

2.2.3 Andre kilder

Det er skrevet mye om krigen, og det var nødvendig å gjøre et utvalg av bøker som tar for seg temaer som kan knyttes opp til avhandlingens problemstilling, da hovedsakelig med tanke på kvinners posisjon og opplevelser. Dette omfatter kilder som tar for seg fangeleirenes opprettelse og drift i tillegg til historisk faglitteratur om krigen. I tillegg har jeg blant annet benyttet meg av en avhandling om Grini, skrevet av Kåre Preben Hegland:

Polizeihäftlingslager Grini 1941-1945 (1994) og Kristian Ottosen sin studie: *Kvinneleiren. Historien om Ravensbrück-fangene* (1991).

2.3 Kollektivtradisjon

Erfaringene fra viktige samfunnsmessige hendelser påvirker folks atferd og oppfatninger. Derfor har krigserfaringer, beretninger om krigen og ikke minst krigslitteratur av ulike sjanger blitt en viktig del av norsk kultur og preget folks oppfatninger om krigen. Samlet kan det hevedes at disse påvirkningene har blitt en forklaringsbakgrunn på norsk identitet og selvoppfatning (Esborg 1995). Fortellinger om krigen finnes i erindringslitteratur så vel som

annen historisk litteratur. Det finnes i tillegg en glidende overgang siden erindringshistoriene blir benyttet i flere historiske verk. Eriksen (1995) analyserer en forestilling hvor krigen kalles ”..den mørke parentes i vår historie” (ibid:24). Denne beskrivelsen av tid kan forstås som et retorisk grep for å vise at krigen var en tid utenfor den ordinære tidsregningen. Selv om det var en slags parentes i livet, har krigen hatt stor betydning for de som opplevde den. ”Når selve okkupasjonstiden beskrives som annerledes, berører dette *alle* som har opplevd den. De har alle stått innenfor det rommet som den mørke parentes utgjør. På denne måten innebærer mytologiseringen av krigstiden en allmenngjøring av krigserfaringene” (ibid:27). Innenfor denne tradisjonen er det ikke bare de som satt i fangenskap under krigen som var med å skape og opprettholde dette bildet, men alle som levde i det okkuperte Norge. Det oppstår med det en form for kollektivtradisjon hvor livsfortellingene sammenkoples med andres fortellinger og historiske bidrag fra krigen (ibid). Det oppstår en form for kollektiv erindring: En kollektivtradisjon knyttet til en spesiell tid i vår historie. Tilsynelatende kan denne tiden betraktes som utenfor vanlig tidsregning. Det foregikk ikke før i tiden, men i en helt annen tid.

Kollektivtradisjonen gjør at de som opplevde krigen har en felles referanseramme. Minnene, erfaringene, fortellingene og den felles oppfatningen av okkupasjonsårene ga næring til et fellesskap og nære relasjoner på tvers av klasser. Samtidig kan det virke som om kollektivtradisjonen styrket kjønnsrollemønsteret hvor tradisjonelle kjønnsroller ble forsterket. Kvinner var de som skaffet mat og holdt hjemmene i stand, mens mennene var aktive og på en måte de utad handlende. Dette kan videre kobles til historiene om heltedige menn i motstandsorganisasjoner og mangelen på kvinners fortellinger fra krigen:

”The time of the occupation embodies a mythically loaded state of emergency in national history. A time in which the people of the small and inferior state stands united against the superior outer enemy, gathered around their deepest values...The dominating version of the national historiography which emerged after 1945 represents an extremely enduring and effective interpretative framework in Norwegian memory culture” (Lenz 2010:3-4)

Historiene om motstandsarbeid og heltedige menn fikk størst plass i beretningene om krigen de første årene etter 1945, noe som også har påvirket fortellingene fra tiden som nylig

fritt land. Fortellingene sammenkoples med menneskers egne opplevelser om samme tid til en kollektiv korrekt hukommelse. Samlet er det derfor rimelig å hevde at den offisielle historien om krigen i Norge i første rekke omhandlet en felles norsk motstand mot nazistene og de som sviktet landet gjennom å velge fiendens side.

Da denne avhandlingen tar for seg hvordan kvinner ble behandlet under krigen er det viktig å finne fortellinger fortalt av kvinner selv. Disse forfatterne er også en del av den kollektivtradisjonen som har utviklet seg, og erindringene deres kan være påvirket av annen litteratur og kollektivtradisjon fra krigen. Både med tanke på intervjumaterialet og beretningslitteraturen som benyttes i avhandlingen, kan en kollektivtradisjon også ha påvirket kvinnenenes krigsfortellinger.

2.4 Kildekritikk

Over har jeg beskrevet kildene som benyttes i avhandlingen, deres begrensninger og fordeler. Gjennom disse beskrivelsene finner man også en kildekritisk tenkning. Likevel er det avsatt en del (2.4) som mer spesifikt trekker fram kildekritiske momenter, hvor kildekritikken er i sentrum. I denne delen vil det først tas opp det som er felles utfordringer for hele kildematerialet, før jeg trekker fram muligheter og begrensninger knyttet til de ulike kildene og også delene av dem. Det er viktig å huske at verken intervjumaterialet eller erindringslitteraturen er laget for å besvare min problemstilling. Intervjumaterialet eksempelvis ble samlet inn i tidsrommet 1997-2004, med hensikt å besvare et annet forskningsprosjekt. Derfor er det gjort et utvalg av de ulike bidragene i den hensikt å finne relevante og sammenliknbare elementer som kan belyse problemstillingen.

2.4.1 Tid og avstand, og kilder som gjenbruk

Det er en utfordring for studien at det er såpass stor tidsavstand mellom hendelsene det berettes om og oppstarten av mitt prosjekt. Studien tar for seg noe som skjedde for over 60 år siden, og som har blitt gjenfortalt på ulike tidspunkter etter krigen. Når forskere skal tolke,

vurdere og drøfte individers beretninger, er det viktig å være klar over hvilken betydning tid og rom kan ha for resultatet (Alver og Øyen 1997).

Jeg har selv ikke samlet inn avhandlingens empiriske data, men benyttet materialet til tekstanalyse. Som historisk kilde er intervjumaterialet primærfortellinger fra historiske hendelser. Intervjuobjektene har selv sett, hørt og/eller deltatt i hendelsene på Falstad. Utfordringen med dette kildematerialet er fortellingens avstand i tid og rom til hendelsene. I dette tilfelle betyr det at fortellingene omhandler hendelser som fant sted 50-60 år tidligere. Dette fører til at intervjuene som historisk kilde blant annet kan være preget av flere minneforskyvninger, andre opplysninger fra perioden som senere er fortolket, samt fortolkninger fra egen samtid og den nevnte kollektivtradisjonen. Derfor er det viktig å være klar over at det kan være flere momenter som har bidratt til å fargelegge fortellingene. Et tidsspenn på to generasjoner fra hendelse til nedtegnelse er betydelig.

Intervjumaterialet betraktes som primærkilde og førstehåndsberetning. På samme måte er det med erindringslitteraturen som er skrevet av tidsvitner. Intervjumaterialet er benyttet i tidligere forskningsprosjekter som jeg har lest, og min forståelse av intervjuene kan være preget av disse. Det blir dermed et gjenbruk av intervjumaterialet som er fortolket minimum én gang tidligere. De fortellingene som benyttes av personer som har skrevet om andre menneskers opplevelser, er derfor sekundærkilder og annenhåndsberetning, da de selv ikke har opplevd eller sett de hendelsene det fortelles om. Dermed foretas en fortolkning av data som allerede er fortolket, noen opptil flere ganger. Gjennom lesingen av materialet var det dermed nødvendig å gjøre et strategisk utvalg for å finne relevant stoff til å besvare avhandlingens problemstilling.

Forskerens forforståelse av avhandlingens tema har betydning for hvordan kvinnes opplevelser tolkes. I tillegg må informantenes egen forforståelse tas med. De har levd i et land hvor det er skrevet mye om krigen, om en tid de opplevde på kropp og sjel: Samtidig har deres posisjon som kvinne i samfunnet endret seg som følge av kvinnekamp, politisk strid, og i takt med samfunnsutviklingen. Intervjuene ble foretatt mange tiår etter de opplevde

hendelsene, og ulike og senere påvirkninger kan ha influert hvordan kvinnene forteller og innholdets kvalitet. Det samme kan hevdes om erindringslitteraturen i form av kvinners fortellinger fra krigen. ”Mange av dem som satt inne, har vært forhenværende fanger resten av livet” (Nilssen og Reitan 2008:14). Beretningsanalyser beskrives som analyse av informanters omfattende beskrivelser av erfaringer/hendelser i sitt liv (Thagaard 2006). Tidsdimensjonen i en fortelling fremheves gjennom beretningsanalyse og knytter dermed forbindelseslinjer mellom struktur, innhold og hendelse. Analyser av livsfortellinger blir en måte å studere hvordan informantene formidler sin historie gjennom en bevisst eller ubevisst måte å uttrykke seg på. Som bruker av stoffet må man fokusere både på form og innhold i det som fortelles.

Generelt sett er det også problematisk for dagens forskere å skrive om fortidige hendelser enten kildene er av primær eller sekundær art. Tidsspennet fra hendelser til fortolkning og nedskrivning kan få følger for fortolkninger av verdinessig og etisk karakter. Dette gjelder spesielt for litteraturen som omhandler okkupasjonshistorien og det nasjonale: ”...for dem som har skrevet om okkupasjons- og etterkrigshistorie – i forhold til det temaet synes 50 år å være meget kort” (Alver og Øyen 1997:141). Dermed kommer man faktisk i en fortolkning av tid. På den ene siden er kildene preget av alderen, men på den andre siden vil fortolkninger i nåtiden være preget av forskerens egen forskningstradisjon og verdissett. Da jeg skal skrive om og forsøke å beskrive informanters opplevelse av en tid som er utenfor egen opplevd erfaring, kan funnene i denne avhandlingen være påvirket av nåtidens samfunnsvitenskapelige oppfatning. Det er viktig i en kvalitativ studie at forklaringer på sosiale fenomener skal fremstå som sannsynlige, og for å oppnå dette, er det viktig som forsker å begrunne sine antakelser ved bruk av empiriske eller logiske argumenter (Grimen 2004). På den måten kan man være bevisst egen forforståelse i forskningsarbeidet. Med tanke på avhandlingens materiale generelt, er det viktig å sette de ulike bidragene opp mot hverandre for å kunne gi et bredest og mest mulig optimalt bilde av hvordan fangetilværelsen var.

2.4.2 Livsfortellinger som kilder

Både intervjumaterialet og beretningslitteraturen kan betegnes som livsfortellinger. Å fortelle om opplevd liv kan være en utfordring og kan endre seg over tid. Dahl (sitert i Eriksen:1995) mener at livsfortellingene kan endre seg på den måten at det skjer et utvalg i menneskers forming og gjenfortelling av opplevd liv. Noe forsvinner i tidens løp mens annet legges til vår erindring og kan derigjennom endre forståelsen av en selv, verden og opplevd liv. De som har skrevet bøker om sine opplevelser, har valgt å dele erfaringer med omverden, mens andre har valgt å ikke gjøre så mye ut av egen historie. I noen av intervjuene fremkommer det at de intervjuede ikke har snakket så mye om krigen i etterkant. Dette kan muligens forklares ved at de har villet legge tiden bak seg. En annen forklaring kan være at de ikke har følt noe behov for å fortelle sin historie siden mange andre har gjort det. Dette kan muligens forklares gjennom "kvinnelig beskjedenhets" i et hav av mannlige og noen få kvinners fortellinger.

Generelt sett kan man si at folk husker dårligere når de blir eldre, men det er store forskjeller i folks hukommelse (Kjeldstadli 1980). En fordel med de gamle er at minner fra fortid kan dukke opp, mens korttidshukommelsen svekkes. Dermed kan hendelser fra fortid ofte huskes godt av eldre mennesker. Mange tidligere fanger har imidlertid valgt å ikke snakke om det de opplevde under krigen i håp om å glemme. Eksempel på personer som har valgt å ikke snakke så mye om hendelsene i intervjumaterialet, er Louise. Hun var ikke fange, men arbeidet på feltsykehuset som hjalp mange fanger fra Falstad under krigen. Hun forteller: "Du vet, min mann var ikke sånn som fortalte meg noe sånt, vet du, som han mente ikke skulle sies videre. Så det var i grunnen han du skulle intervjuet". Gjennom dette sitatet ser man at Louise ikke har snakket om krigen med mannen sin etter krigen heller, og unnskylder seg stadig i intervjuet for at hun ikke kan opplyse nok om hendelser. At de ikke snakket om det verken under eller etter krigen kan ha påvirket Louises evne til å gjenfortelle hendelser i intervjuet. Også Johanna forteller i sitt intervju at: "Det er jo rart hvor lite jeg har fortalt barna våre". Hun har også valgt å ikke snakke så mye om opplevelsene fra krigen. Dermed kan det ha lagt føringer for hva hun husker og velger å fortelle i intervjusituasjonen. Et eksempel som også kan illustrere nettopp kvinnes beskjedenhets.

Kjeldstadli (1980) hevder at folk har bedre minne om oppsiktsvekkende hendelser fra erfart liv, der opplevelsene bryter med normalen for eget levd liv. Dermed kan man si at både intervjuene og livsfortellingene som benyttes i denne avhandlingen er påvirket av nettopp denne utvelgelsen av oppsiktsvekkende hendelser i eget liv. I tillegg kan tidsavstanden ha preget hvordan man husker hendelsenes forløp og når ting skjedde. Lise Børsum skriver i *Fange i Ravensbrück* (2007) at hun nok blander sammen hendelsene fra fangenskapet og ikke kan tidfeste alt som skjedde. Hennes fortellinger er dermed ikke fortalt kronologisk, men etter hvordan hun husker ting og muligens hva hun velger å huske.

Alt som er skrevet om krigens dager kan legge føringer for hvordan livsfortellinger formes og fortelles. Kristiansen (2004) velger i sin analyse av homoseksuelles livsfortellinger en dynamisk tilnæringsmåte, hvor han fremhever at man ikke kan ta en livsfortelling for ”god fisk”, men heller ikke kun som tekst. Den sosiale og kulturelle konteksten fortelleren befinner seg i vil prege fortellingens form: ”en kritisk holdning til livsfortellinger bør...ses på som en forutsetning for og ikke utelukke bruken av denne typen ”personlige dokumenter” som historisk kilde” (ibid:66). Han legger til at man må forstå erindringer fra en viss tid i eget liv som formet mer av erfaringer fra samtiden enn fra den tiden hendelser fant sted.

En sentral skikkelse i bruken av muntlige kilder i historisk forskning er professor i historie, Edvard Bull⁵. Bulls ideologiske slagord var at «historie skulle skrives nedenfra», noe som innebærer at den historiske utviklingen skulle ses og fortelles fra arbeideres og fattigfolks ståsted, ikke ovenfra fra statsoverhoder eller som politisk ”topplanshistorier” (Store Norske Leksikon, 2011). Han samlet inn en mengde såkalte arbeiderminner på 50- og 60-tallet⁶, og ble med det en foregangsmann for bruk av muntlige kilder i historieskriving. På den tiden begrenset de fleste historikere seg til kun å benytte skriftlige kilder. Poenget var at kildens kvalitet var avhengig av dens validitet, og ikke én felles subjektiv stemme. I 1960 og 70 årene

⁵ Edvard Bull ble cand.philol. i 1939 og dr.philos. i 1958. Han var lektor i Oslo fra 1939 til 1948, konservator ved Norsk Folkemuseum fra 1950 til 1962, professor i historie ved Norges Lærerhøyskole (senere Universitet i Trondheim) fra 1963 til 1982 og rektor der fra 1966 til 1969. På 30-tallet var han aktiv på venstrefløyen i Arbeidernes ungdomsfylking. Under krigen satt han fengslet. Han var medlem av Arbeiderpartiet til 1972, da han sluttet seg til SV(Wikipedia, 2011).

⁶ Det var gjennom arbeidet som konservator på Norsk Folkemuseum han la ned stor innsats i å samle inn arbeiderminner, et materialet han kom til å benytte seg av i sin doktorgradsavhandling *Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd i tre norske industristrøk* (1958) (wikipedia, 2011).

ble arbeiderminner vurdert som subjektiv og noe naiv historieforskning. Sosiologien og dens bruk av en samfunnsvitenskapelig metode fordret en mer kvantitativ og saklig tilnærming. Kirkebøkene og bygdebøker fikk en ny renessanse som historisk kilde hvor det var mulig å kvantifisere døde, fødte, konfirmerte, giftermål etc. som så ble operasjonalisert kunnskap om livet i samfunnet, flytting, klassesdeling emigrasjon og liknende. Arbeiderminner ble romantiserende historie. Denne typen kilder er i vår tid oppjustert, og fortellinger fra fortiden gir fortiden menneskeligheten tilbake til historien.

I 1960-70årene ble også kvinnehistorie aktualisert i forbindelse med en radikalisert samtid med klarere bevissthet om kvinnenes posisjon i samfunnet. Som de undertrykte arbeiderminnene til Bull ble kvinnene betraktet som undertrykte og kvinnenes historie ble forfattet. Samtidig ble også kvinnelige forfattere trukket fram fra glemselen eller direkte gjenoppdaget eller oppdaget. Man studerte kvinner og kvinnenes plass i historien ble sakte revidert, meget sakte.

2.4.3 Intervjusituasjonen

”Intervjueren får nær tilgang til intervjupersonens verden; dennes opplevelser og meninger blir umiddelbart tilgjengelig – ikke bare gjennom ord, men også gjennom tonefall, ordvalg og kroppsspråk. Forskningsintervjueren bruker seg selv som instrument, og benytter seg av en implisitt kroppslig og emosjonell forståelsesmåte som gir en unik tilgang til intervjupersonens livsverden” (Kvale 2008:73).

Det er et asymmetrisk maktforhold mellom intervjuer og informant, der intervjueren definerer situasjonen, intervjuets tema og styrer intervjuet gjennom eventuelle tilleggsspørsmål. Jeg har ikke kunnskaper som konkret sier noe om hvordan intervjuene ble gjennomført, og kan derfor heller ikke uttale meg om hvorvidt forskerne og utarbeidelsen av den daværende studien har påvirket informantene. Likedan er det vanskelig å uttale seg om hvordan spørsmålene påvirket intervjuobjektene psykisk og om det igjen påvirket fortellingene. Intervjuer legges som oftest opp som en vanlig samtale. I intervjumaterialet som benyttes i denne avhandlingen er det noen spørsmål som går igjen; blant annet hvordan de opplevde 9. april 1940, hva som førte til at de ble arrestert og hvordan krigen har påvirket livet til informantene. Utover de spørsmålene som var gjengangere, virker det som at intervjuerne har benyttet seg mye av

oppfølgingsspørsmål. De har latt informantene prate mye, og selv om man oppdager noen ledende spørsmål, kan dette ha hjulpet informantene med å huske situasjoner, omgivelser eller personer. Ledende spørsmål kan imidlertid også være med å forme de svarene man får (Kvale 2008). Hovedinntrykket av intervjumaterialet er at informantene har fått fangetilværelsen på avstand og er i stand til å sortere og gjøre et utvalg av det de vil fortelle. Intervjuene er foretatt i informantenes egne hjem, noe som kan ha bidratt til at de fleste var komfortable med intervjusituasjonen.

Noen av intervjuobjektene hadde familiemedlemmer til stede under intervjuet. Fortellingene kan ha blitt påvirket av dem. Intervjuobjektene var så gamle da intervjuene ble foretatt, at de må antas å ha glemt en del. Imidlertid kan de tidligere ha fortalt om hendelser til familien sin, som familien minnet dem på underveis i intervjuet. Dette kan ha lagt føringer for hva som ble fortalt og hvordan det ble fortalt. Informantene kan ha unnlatt å fortelle deler av sin opplevde fangetid til familien, og derfor valgt å utelukke momenter også i intervjuene.

Et annet element som er viktig vedrørende intervjumaterialet, er at jeg ikke har hatt tilgang på de opprinnelige lydbåndopptakene av intervjuene, men en transkribering. Transkribering er i følge Kvale (2008); ”ikke klippefaste data i en intervjuundersøkelse; de er kunstige konstruksjoner av kommunikasjon fra muntlig til skriftlig form” (ibid:102). Noe kan bli borte og annet misforstått gjennom transkribering. Vel å merke blir intervjuene bedre rustet for analyse gjennom transkriberingen.

2.4.4 Livsfortellingene

Kollektivtradisjonen og tidsdimensjonen kan ha hatt ulik innvirkning på kvinnenes fortellinger fra krigen. Lise Børsum utga boken *Fange i Ravensbrück* i 1946, og kan hevdes å ha hatt hendelsene friskt i minne. Hun forteller i forordet at hun satte seg ned og skrev nokså fort etter krigens slutt for *ikke* å glemme. I utgangspunktet var det ikke meningen at det skulle bli en bok, men en form for dagbok/notatbok for selv å huske opplevelsene. Fredsdagenes seiersrus kan ha virket inn på hennes fortelling, men i mindre grad annen litteratur. Andre

bøker som benyttes har kommet ut flere tiår etter krigens slutt, deriblant Mathilde Knutsens⁷ *Bittema: gjennom KZ til friheten* i 1986, og Bjørg Fodstads *Brystkaramellene: fra XU til Grini* i 2001. Disse bøkene kan ha blitt påvirket av annen litteratur så vel som eget minne.

2.5 Etiske utfordringer knyttet til kildematerialet

2.5.1 Intervjuene

Utfordringer av etisk karakter i denne avhandlingen er et sentralt punkt siden det er andre som har gjennomført intervjuene og redigert transkriberingen. ”Fordi informanten kan bli berørt av forskningen, er etiske retningslinjer som definerer forskerens forhold til informanten, nødvendig” (Thagaard:2006:21). Etiske utfordringer knyttet til kvalitative intervjuer innebærer; *Informert samtykke, vern av døde personer, anonymisering og konfidensialitet.*

Som skrevet ble intervjuene samlet inn til et annet forskningsprosjekt med andre forskningsspørsmål og problemstilling. Alle intervjuobjektene har imidlertid godkjent at intervjumaterialet kan benyttes til videre forskning vedrørende Falstads historie utover det opprinnelige innsamlingsprosjektets hensikt.

Informert samtykke innebærer personvern overfor intervjuobjektene som deltar i eller som det refereres til i forskningsprosjekter. Forskning der informantene aktivt deltar skal kun settes i gang etter ”deltakerens informerte og frie samtykke” (Thagaard 2006:23) Forskeren har med andre ord informasjonsplikt. Dette innebærer at de som blir gjenstand for forskning skal ha så mye og relevant informasjon om forskningsprosjektet som mulig. De bør ha god informasjon om hensikten med prosjektet, rimelig god innsikt i forskningsfeltet, forståelse for konsekvensene av å delta i prosjektet, samt vite om egne rettigheter i forhold til bruk av opplysninger (Grimen 2004). De som forskes på har også til enhver tid rett til å avbryte sin deltakelse (Thagaard 2006). Dette gjelder ikke min anvendelse av intervjumaterialet fra Falstad. Informantene er ikke informert om problemstillingen og temaet for denne

⁷ Skrevet i samarbeid med Lill Simonsen.

avhandlingen og har ikke kunnet foreta valg om videre deltakelse. Et annet dilemma er at ikke alle informantene er i live lenger. Grimen (2004) tar opp viktigheten med at forskning på døde personers fortellinger må skje med respekt.

En person skal sikres at informasjon fra et forskningsprosjekt ikke skal kunne føres tilbake til vedkommende. Anonymisering og konfidensialitet er sentrale momenter som skal bidra til at forskning får den nødvendige informasjon og at personer som har gitt informasjonen sikres anonymitet. Dette kan være en utfordring i kvalitativ forskning, da man vil presentere informantene slik de fremstår for forskeren. I denne avhandlingen er det viktig å være klar over koplingen mellom intervjuene og de andre litterære bidragene, da noen av intervjuobjektene også blir omtalt i andre kilder med fullt navn. Jeg søker å sikre at konfidensialiteten overholdes ved å hindre at andre får innsyn i intervjumaterialet (Thagaard 2006). Kvinnene i intervjuene er gitt fiktive navn, slik at sitater eller opplevelser ikke kan spores tilbake til enkeltpersoner.

Meta Christensen er en av informantene i intervjumaterialet. I tillegg finnes hennes fortellinger i andre litteraturbidrag. I hennes tilfelle benyttes derfor hennes ekte navn også ved henvisning til intervjuet fra Falstad. Poenget er at det som trekkes fram fra hennes fortelling i intervjuet, også finnes i andre utgitte kilder og dermed er åpent tilgjengelig. Data av mer sensitiv art fra intervjuet og eventuelt nytt tilsig av informasjon, er derimot anonymisert.

2.5.2 Erindringslitteraturen

Det er andre etiske dilemmaer knyttet til erindringslitteraturen enn intervjumaterialet, siden det er mennesker som har valgt å gi ut bøker om egne opplevelser. For best mulig å kvalitetssikre eventuelle funn, må disse konfronteres med andre kilder som fungerer bekræftende eller avkreftende. Fangetilværelse, så vel som kjønnsstrukturer i samfunnet har endret seg, og utfordringen blir derfor både å ha en empatisk og forklarende holdning i forhold til datidens samfunnsstrukturer. Etiske utfordringer ved analyse av beretninger er at livsfortellingene er sterkt knyttet til informantenes selvforståelse, mens det gjennom selve

analysen ikke er informantens, men forskerens fortolkning som kommer fram (Thagaard 2006).

2.6 Valg av analyse

Avhandlingens kildetilfang omfatter empiri i form av intervjumateriale, vitenskapelige avhandlinger, annen forskningslitteratur, erindringslitteratur og annen fagspesifikk og generell faglitteratur. For å utnytte kildematerialet benyttes dokumentanalyse hvor kildetilfanget kobles til avhandlingens problemstilling. Analysen vil i noen grad bære preg av at forskeren i henhold til noen deler av kildematerialet, tolker et allerede fortolket materiale, noe som tilsier en dobbel og i noen tilfeller en trippel hermeneutikk (Thagaard 2006). Det er gjort en tematisk analyse i avhandlingen, der elementer fra ulike kildebidrag trekkes ut og benyttes for å besvare problemstillingen.

2.6.1 Dokumentanalyse og Komparativt design

I denne avhandlingen er det benyttet dokumentanalyse. Dokumentanalyse brukes ofte i forbindelse med intervju, observasjon i kombinasjon med intervju eller i rene tekstanalyser. For å utføre en dokumentanalyse sier det seg selv at teksten(e) foreligger før forskningsprosjektets oppstart (Thagaard 2006). Det innebærer at dokumentene som benyttes som materiale i studien opprinnelig er skrevet til et annet formål. En rekontekstualisering har dermed krevd målrettet planlegging og fleksibel behandling av materialets informasjon. Avhandlingens problemstilling og tematikk omhandler en sammenlikning mellom tre leires behandling av kvinnelige norske fanger under krigen. Jeg har benyttet kvinnenens fortellinger fra intervjuene og ellers foretatt utvalg i kildematerialet som både er relevant for og kan knyttes direkte eller indirekte til kvinnenens hverdagsliv i leirene. I enkelte tilfelle har det vært en utfordring å finne elementer som beskrives i flere kilder, og som kan benyttes komparativt i den hensikt å gi et rimelig godt bilde av fangetilværelsen til kvinnene.

Analysedelen av oppgaven vil hovedsakelig ta for seg tre ulike fangeleire. For å kunne belyse og å svare på problemstillingen, har jeg benyttet et komparativt design. Et komparativt design kan bidra til å avdekke interessante forskjeller og likheter (Ringdal 2001). Til mitt formål vil et komparativt design være å sammenlikne kvinners livserfaringer fra de ulike leirene i Norge og Tyskland for bedre å forstå forskjeller og likheter i behandlingen av kvinnelige fanger. I tillegg søker jeg også at sammenlikningene skal ha en form for stabilitet i de ulike kildene jeg benytter. På den måten kan det være mulig at mine funn kan ha en overføringsverdi og si noe om hvordan kvinnelige fanger i Norge og Tyskland ble behandlet under krigen. Ved prosjektets oppstart hadde jeg satt ned punkter som var ønskelig å sammenlikne ved leirene. De fleste av disse er beholdt, men noen punkter er tatt bort mens andre igjen er lagt til. Blant annet har betydningen av samhold mellom fangene en fremtredende posisjon i store deler av kildematerialet, og dermed måttet få en plass i avhandlingens analyse. Da de har en så sentral plass i litteraturen, indikerer dette at det har hatt betydning for kvinnenens fangetilværelse. Også betydningen av kjønn og etnisitet har fått en større rolle i avhandlingens analyse enn planlagt, og har vært med på å danne et bilde av norske kvinnelige fangers posisjon under krigen.

Sammenlikningene i avhandlingens analysedel er gjort på et begrenset materiale og er ikke nødvendigvis generaliserbare. Dermed blir noen av konklusjonene på sammenlikningene mulige måter å se det på, ikke nødvendigvis slik det har vært. Alle konklusjoner som trekkes, vil bli begrunnet gjennom sammenlikningen og henvisning til kildematerialet, slik at det ikke står som frittstående antakelser. Hvorvidt overføringsverdien har overføringsverdi, vil kreve ytterligere forskning.

DEL 2) HISTORISK TILBAKEBLIKK
OG REDEGJØRELSE ANALYSENS
BAKGRUNN

3 Krigens fremvekst og kvinners deltakelse

3.1 Kvinnelige skikkelser i avhandlingen

Gjennom avhandlingen vil det være enkelte kvinners fortellinger fra krigen som benyttes mer enn andre. Dermed blir disse kvinnene gjennomgangsfigurer i oppgaven, og man vil ut fra dem danne seg et bilde av hvordan livet i leirene var i et større perspektiv. Kvinnene var fra forskjellige steder i landet og opplevde krigen fra ulike ståsteder. Det de imidlertid hadde til felles, var at de satt i fangeleire i Norge og Tyskland under krigen, og at de har fortalt sine historier i ettertid. Kvinnene var relativt unge da krigen kom til Norge.

3.1.1 Meta Christensen

Meta Christensen (tidligere Sæther), født 12. februar 1922, var fra Trondheim. Hun tok artium i starten av krigen, og arbeidet deretter på Fremmedavdelingen for politiet i Trondheim. Meta visste godt hva som foregikk ute i Europa under krigen, og var snar med å si ja da hun ble spurt om å være med i motstandsarbeidet. Hun var 21 år da Gestapo arresterte henne natt til 2. november 1943 (Aftenposten, 2011).

Ved å bruke Meta som en gjennomgangsfigur vil man gjennom hennes fortellinger få et innblikk i hvordan det har vært i alle de tre ulike leirene som omhandles i avhandlingen, og hennes bidrag har derfor vært av stor betydning. På Falstad satt hun i 5 uker, på Grini i 5 måneder, og i Ravensbrück fra våren 1944 til de norske fangene ble hentet ut av leiren av Røde Kors 7. april 1945. Hennes fangenummer i Ravensbüch var: 37 722. Meta er en av kvinnene i intervjumaterialet fra Falstad i tillegg til at hun har skrevet et kapittel i boka til Kristian Ottosen: *Kvinneleiren: historien om Ravensbrück-fangene* (1991). Hun har også gjort ulike intervjuer om sine opplevelser fra krigen, i blant annet Uke-adressa 5. mars 1995, og Aftenposten 28. april 1995.

3.1.2 Lise Børsum

Lise Børsum (egentlig navn: Milly Elise Børsum (Store Norske Leksikon, 2011)) født 18. september 1908, var legefrue og trebarnsmor i Oslo da krigen brøt ut. Lise kom raskt med i motstandsbevegelsen etter at krigen kom til Norge. En aprilmorgen i 1943 ble hun arrestert og satt på enecelle på Grini. Hun ankom Ravensbrück 28. juni 1943 og var der til april 1945. Ved å bruke Lise som en gjennomgangsfigur i avhandlingen, får vi en meget presis beskrivelse av hvordan det var i Ravensbrück gjennom hennes eget bidrag; *Fange i Ravensbrück* (2007). Datteren, Bente Børsum, har senere laget en teaterforestilling om sin mors skjebne under krigen, sist vist på Christiania teater i Oslo høsten 2010; *Min fortelling om mor*.

3.1.3 Mathilde Knutsen

Mathilde Knutsen (tidligere Reichelt) født 20. februar 1919, var fra Kragerø. Hun arbeidet som sykepleier på Ullevål sykehus i Oslo da hun ble arrestert 6. februar 1942. Hun var ikke selv engasjert i motstandsarbeid, men hennes familie var det. Mathilde satt først 16 måneder på enecelle på Grini. 6. oktober 1943 ankom hun Ravensbrück og ble der til april 1945. Ved å bruke Mathilde som en gjennomgangsfigur får man et bilde av hvordan det var for en kvinne som ikke selv var delaktig i motstandsarbeid, å være fange. Gjennom hennes eget bidrag; *Bittema: gjennom KZ til friheten* (1986), får man innblikk i hennes opplevelser fra Grini og Ravensbrück.

3.1.4 Bjørg Fodstad

Bjørg Fodstad født 1914 (Den norske legeförening, 2011) var legestudent og senere praktiserende allmennlege under krigen. Hun hadde privat legepraksis sammen med sin mann på Nordberg i Oslo. Sammen hadde de ett barn, Burre. Fordi hun var aktivt medlem av motstandsarbeid, ble hun arrestert natt til 22. desember 1944. Hun satt på Kongsvinger fengsel i tre uker før hun ble sendt til Grini, hvor hun satt ut krigen. Bjørgs bidrag; *Brystkaramellene: Fra XU til Grini* (2001) var hennes måte å fortelle sine opplevelser fra krigen til barnebarnet. Man får gjennom boka et godt innblikk i hvordan en av

motstandsgruppene i Oslo artet seg, og hvordan man kunne oppleve Grini som en nokså privilegert fange sent i krigen.

Videre i avhandlingen vil jeg omtale disse kvinnene med fornavn.

3.2 Krigen og oppbyggingen av leirsystemet

3.2.1 Krigen kommer til Norge

2. verdenskrig startet med Tysklands invasjon av Polen i september 1939. Til Norge kom krigen 9. april 1940 og varte fram til 8. mai 1945. Som en ung stat i et rolig hjørne av Europa var Norge dårlig forberedt på invasjonen både mentalt og militært. Utenrikspolitikken på 30-tallet var preget av tanken om ikke å blande seg inn i andre lands stridigheter. Under første verdenskrig hadde Norge forholdt seg nøytralt og hadde det som mål også da 2. verdenskrig startet (Lange 1998).

I Norge, som i de fleste andre europeiske land, var det fascistiske grupperinger, og Nasjonal Samling (NS)⁸ forsøkte å vinne nordmenn over på sin side både før og under krigen. NS fikk ikke mer enn 1,8 % av stemmene ved valget i 1936, men 50 000 nordmenn meldte seg inn i partiet i løpet av okkupasjonsårene. Forholdene i Europa påvirket det norske folk, selv om staten i utgangspunktet skulle være nøytral. Blant annet vakte behandlingen av jødene sterke reaksjoner, og Arnulf Øverlands⁹ berømte dikt fra 1937 var et resultat av dette; ”Du må ikke tåle så inderlig vel den urett som ikke rammer deg selv” (Lange 1998:64).

Da krigen brøt ut, ble Europa delt i to med Tyskland og Italia i front på den ene siden, Frankrike og England på den andre. Norge valgte å støtte seg til sistnevnte allianse, og

⁸ Nasjonal Samling (NS) ble stiftet i 1933 av Vidkun Quisling. I løpet av krigen var det 54 651 personer som var registrert som medlemmer i partiet, 35 568 menn og 19 083 kvinner (Esborg 1995).

⁹ Arnulf Øverland skulle senere jobbe i motstandsbevegelsen, og satt som fange på Grini og i Sachsenhausen i løpet av krigen (Ottosen 1991).

forventet støtte fra britene om krigen skulle komme til Norge, slik britene hadde støttet Norge under 1. verdenskrig. For et lite land som Norge var det fåfengt å tenke at man skulle kunne forsvare seg mot en stormakt alene (Lange 1998).

Norge ble ikke sett på som et land tyskerne måtte overvinne, men mer en liten brikke i det store spillet. Norge skulle etter planen få en gunstig plass i det tyske Riket. Nordmenn, så vel som dansker og nederlendere var av den ariske rase som inngikk i nazismens ideologi. Norge ville ikke gi seg over til okkupasjonsmakten med det første. Med utenriksminister Koht i spissen kjempet Norge mot de tyske troppene: ”Vi vil verne vår selvstendighet”, uttalte Koht (Lange 1998:62). Etter to måneder i kamp med assistanse fra engelske, franske og polske styrker, måtte imidlertid Norge gi opp. Etter at kampene hadde lagt seg, ble det på bakgrunn av de opprinnelige planene for Norges del, ført en rolig politikk i Norge. Målsettingen med politikken var å lære opp nordmenn i henhold til den nazistiske ideologien. Dermed var en unntakstilstand i gang som skulle vare i fem år (Lange 1998).

3.2.2 Hitlers oppbygging av det tredje riket

Selv om Hitlers krigføring ikke startet før i 1939, var hans visjon om Det tyske rikets dominans påbegynt flere år i forveien. Hitler kom til makten i 1933, og samme året ble den første konsentrasjonsleiren Dachau opprettet. Den fungerte da uten noe offisielt reglement. Senere ble konsentrasjonsleirene en del av det statlige fengselssystemet, underlagt leir- og straffereglement (Hegland, 1994).

27. februar 1933 ble Riksdagsbygningen i Berlin påtent, angivelig av en kommunist. På bakgrunn av dette foretok nazistene massearrestasjoner av en rekke kommunistiske ledere. Dette ga samtidig de tyske makthaverne et påskudd til politisk kjeppjaging av kommunister. I tillegg ble alle aviser og tidsskrifter med sosialistisk eller kommunistisk innhold og propaganda sensurert eller forbudt. Dette kunne gjøres siden et nytt reglement som ble vedtatt i kjølvannet av Riksdagsbrannen ga rett til å arrestere potensielle fiender av Det tyske riket. I

tillegg fikk politiet tilført friske ressurser både økonomiske og personellmessige for å utføre denne typen oppdrag også i framtida (Hegland 1994).

Hitlers definerte politiske målsetting var å bekjempe og i ytterste konsekvens utrydde jødene, ved å gjøre Riket ”judenfrei”. Han spesifiserte imidlertid ikke hvordan målet skulle nås (Bauman 2005). Himmler ble i 1936 utnevnt til Reichführer SS og sjef for Gestapo¹⁰. Han ble Hitlers høyre hånd og ansvarlig for å utarbeide og utvikle metoder for å effektivisere den politiske målsettingen (Nilssen og Reitan 2008). Utgangspunktet for Hitler og Himmler var ideologien om den ariske rases overlegenhet. Himmler arbeidet iherdig på bakgrunn av den rådende ideologien med å finne mulige løsninger for å håndtere de problematiske folkegruppene, Untermensch (undermenneskene) (Ottosen 1991). Det viste seg at han kom til å utvikle et omfattende og effektivt samarbeid med instanser over hele Tyskland, noe som fikk stor betydning for utbyggingen av fange- og konsentrasjonsleirene. Leirene ble imidlertid raskt overfylte. Himmler ville redusere antall leire, slik at de kunne oppbevare flere fanger på få steder. Dette ble en mer effektiv måte å oppbevare fanger rent plassmessig, men også med tanke på å utnytte fangenes arbeidskraft bedre rent økonomisk. Antall leire ble dermed redusert fra mellom 7-9000 til 7 (Hegland 1994).

Oppbyggingsarbeidet av konsentrasjonsleirene ble utført av fangene selv. Da leirene sto ferdig, tok det ikke lang tid før det ble opprettet et tillitsmannsystem i tillegg til leirledelse. På denne måten kunne fangene brukes til å gjøre en del av leirledelsens arbeid, samtidig som man opprettet et slags samarbeid med fangene. Dette må ses på som både positivt og negativt sett fra fangenes side. Denne måten å styre leirene på førte tyskerne videre til leirer i alle okkuperte land i løpet av krigen, også Norge (Hegland 1994).

Reglementet til Gestapo var at man kunne arrestere aktive og potensielle fiender av Det tredje riket, såkalte politiske fanger, i tillegg til jøder. Med tiden utviklet det seg slik at også andre grupper ble arrestert. I leirene var fangene kategorisert ut ifra gruppetilhørighet, og de ulike fangekategoriene ble symbolisert ved påsydde stofftrekanter på fangedraktene. Gule for jøder,

¹⁰ Gestapo var sikkerhetspolitiet, også kalt det hemmelige politiet i Hitlers regime (Nilssen og Reitan 2008).

rød for politiske fanger, rosa for de homofile osv. Nasjonale koder skulle i løpet av krigen bli et tillegg til fargekodene. Dette ble også innført i de norske leirene, men omfanget av fargekodene fikk mindre betydning her, mye grunnet en relativt homogen fangebefolkning i norske leire i forhold til de tyske – hovedsakelig politiske fanger. En av grunnene for utvidelsen av fangekategorier i leirene var behovet for arbeidskraft. De gikk fra å være oppbevarings- / oppdragelsesleire for politiske fanger, til arbeidsleire for mange fangekategorier. Man ser denne overgangen godt ved massearrestasjonene av de såkalte asosiale¹¹ i juni 1938 (Hegland 1994).

Utover i krigen ble arbeidet med leirene intensivert, dels for å bedre SS's posisjon, men også for å kunne nå det endelige målet. Konsentrasjonsleirene ble dermed en slags "stat i staten" (Hegland 1994:26). Grunnet den økende dødeligheten i leirene ble behovet for arbeidskraft igjen et tema, og man gikk inn for å redusere dødeligheten en stund. Fra høsten 1944 gikk imidlertid dødeligheten kun en vei i konsentrasjonsleirene, oppover. Målet om å redusere dødeligheten kom i konflikt med målet om å utrydde rikets fiender på bakgrunn av ideologiske og rasemessige kriterier. For å dekke over denne motsetningen valgte de i noen leire å si at de søkte å senke dødeligheten, mens de egentlig forsøkte å få fangene til å arbeide seg raskt til døde.

3.3 Leirsystemet

Her vil jeg beskrive de ulike typer leire i Nazi-Tyskland som vil bli omtalt i avhandlingen.

3.3.1 Konsentrasjonsleire

Disse betegnes som tungt bevoktede og brutale leire som innlemmet en stor del såkalte politiske fanger og folk som arbeidet imot eller ikke passet inn i den tyske ideologiske samfunnsrammen. Fangebelegget var preget av raseideologiske fanger som blant annet jøder,

¹¹ De såkalte asosiale fangene var foruten prostituerte (Ottosen 1991), homoseksuelle, Jehovas Vitner og vanekriminelle. Senere skulle også tiggere, arbeidsnekttere, alkoholikere og sigøynere innlemmes. De ble betraktet som bunnskiktet i leirene, og fikk som følge av dette hardere behandling enn de andre fangekategoriene (Nilssen og Reitan 2008).

sigøynere og handikappede. Begrepet konsentrasjonsleir kom først i bruk av britene under Boerkrigen rundt 1900, da kvinner og barn ble sperret inne av geriljatroppene. Mest kjent er imidlertid nazistenes konsentrasjonsleire. I tillegg til fangeoppholdet skulle leirene virke politisk oppdragende men samtidig skremmende på regimets motstandere ved mishandlinger, straffeeksersis og slett ernæring. Det fantes ingen egentlige konsentrasjonsleire i Norge. Det var imidlertid en konsentrasjonsleir under oppbygging på Mysen da krigen sluttet. Man rakk aldri å ta denne i bruk (Lokalhistoriewiki, 2011). Det som skilte konsentrasjonsleire fra vanlige fengsler, var at man kunne havne der uten noen rettergang eller domfellelse. Fangene ble plassert der på ubestemt tid, de ble utsatt for fysisk og psykisk vold og administrasjonen av leirene var mye strengere og det var mer distansert forhold mellom fanger og voktere (Christie 2010).

I denne avhandlingen er det hovedsakelig Ravensbrück av konsentrasjonsleirene som blir behandlet.

3.3.2 Utrydningsleire

Utrydningsleirene var en videreføring av konsentrasjonsleirene, hvor meningen var at fangene i løpet av en tid skulle drives til døde. I løpet av krigen skulle flere og flere konsentrasjonsleire få et preg av dette. Eksempelvis fungerte Auschwitz fra 1942 som ren utrydningsleir, hvor masse mord var dagligdags prosedyre (Store Norske Leksikon, 2011). Jeg vil ikke ta for meg konkrete utrydningsleire i avhandlingen, selv om noen av dem vil bli omtalt i ulike sammenhenger. Ravensbrück hadde sider ved seg som kan sammenliknes med utrydningsleire (Ottosen 1991).

3.3.3 Fangeleire

Fangeleirene i Norge under krigen var hovedsakelig beregnet på norske politiske fanger og utenlandske krigsfanger, i første rekke sovjetiske krigsfanger (men også fra andre østeuropeiske land) som ble fraktet til Norge for å arbeide for den tyske stat grunnet mangel

på arbeidskraft. I Norge må fangeleire under krigen ses på som lillebrødre av konsentrasjonsleirene på kontinentet i forhold til brutalitet og dødelighet (Soleim 2005). Det var 500 fangeleire i Norge under krigen med et totalt fangetall på mer enn 150 000 fanger (NRK 2011), hvorav 100 000 var utenlandske krigsfanger (Soleim 2005). I denne avhandlingen er det Falstad- og Grini fangeleire som vil bli omhandlet. I begge disse leirene satt det også østeuropeiske krigsfanger, men en større andel på Falstad enn på Grini (Nilssen og Reitan 2008).

3.3.4 Tukthus

Tukthus var tvangsarbeidsanstalter i sin opprinnelighet, beregnet på løsgjengere og betlere. Disse gikk etter hvert over til å bli straffeanstalter (Store Norske Leksikon, 2011). 1500 nordmenn ble sendt til tukthus i Tyskland under krigen (Jonassen 2007).

3.4 Beskrivelse av leirene som vil bli behandlet i avhandlingen

3.4.1 Falstad

Falstad fangeleir lå i Levanger i Nord-Trøndelag. I dag ligger Falstadsenteret her. Falstad har en institusjonshistorie fra slutten av 1800-tallet, og ble opprinnelig opprettet som oppdragelsesanstalt og etter hvert skolehjem for vanskeligstilte gutter fra Trøndelagsområdet. Selve bygget var konstruert slik at man hadde god oversikt over guttene, en slags fengselsstruktur over det hele. Ved å konstruere bygget på denne måten var det godt egnet til å drive streng disiplin overfor guttene og senere fangene (Foucault 1999)¹².

I starten av krigen levde lærere og elever på Falstad beskyttet fra krigshandlingene. Dette ble

¹² Michel Foucault har skrevet om hvordan man kan konstruere fengsler og andre bygninger slik at man bedre kan overvåke fanger til enhver tid. Dette for at fangene hele tiden skal ha følelsen av at de blir sett, for ikke å motarbeide institusjonsledelsen. På den annen side er det en måte å kontrollere flere individer på ett lite sted med så få ressurser som mulig (Foucault 1999).

beskrevet i skolehjemsbladets i 1940; ”Takket være sin beliggenhet har skoleheimen vært helt utafør krigshandlingene i Nord-Trøndelag...” (Nilssen og Reitan 2008:27). Høsten 1941 kom imidlertid tyske myndigheter på en befaring av skolehjemmet. Intensjonen var å finne et egnet sted å opprette en Lebensborn-institusjon¹³ for norske mødre som fikk barn med tyskere. Resultatet ble imidlertid at skolehjemmet ble beslaglagt og omdannet til leir for politiske fanger. Senere skulle dens virke utvides til også å omhandle østeuropeiske krigsfanger og som transittleir for norske jøder som skulle sendes til Auschwitz (Nilssen og Reitan 2008).

Falstad ble opprettet som en SS-Strafgefangenenlager. På landsbasis var det Josef Terboven som fungerte som Reichskommissar. Under ham var Wilhelm Rediess som ledet SS og det tyske politiet i Norge. Institusjonen Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS) ledet av Heinrich Fehlis var under der igjen. Alle fangeleire i Norge var underlagt BdS i Oslo. Denne institusjonen hadde igjen delt opp sitt arbeid regionalt. Direkte tilknyttet Falstad var Gerhard Ernst Fredrich Flesch, leder av Kommandeure der Sicherheitspolizei und SD (KdS - sikkerhetspolitiet) i Trondheim. Flesch har senere fått tilnavnet ”Falstads onde ånd” (Reitan 1999:42). Han var det man kan kalle herre over død og liv i trøndelagsområdet under krigen. Ulateig (1984) hevder at dersom man hadde rangert krigsforbrytere, ville Gerhard Flesch tatt førsteplassen i Norge. Flesch hadde arbeidet under Hitler fra 1933. Av sine overordnede var han regnet som den mest effektive av alle kommandørene i landet. Han styrte Midt-Norge kynisk og brutalt.

Leirens øverste organ bestod av leirkommandanten, hans nestkommanderende og en forvaltningsfører. I løpet av den tiden Falstad fungerte som fangeleir, var det seks SS-offiserer som var leirkommandanter. Nilssen og Reitan (2008) bemerker at ingen av disse ble stilt for krigsforbrytterretten etter krigen. De øvrige vokterne på Falstad var politisoldater. Til tross for lite dokumentasjon, virker det som at vaktmannskapene ble byttet ut nokså hyppig. Sannsynligvis var det flere hundre tyske soldater som tjenestegjorde på Falstad under krigen.

¹³ Lebensborn-institusjonene ble opprettet av Himmler under krigen slik at mødre av godt blod skulle kunne ha et sted å føde – oppdra – eller etterlate barna sine til adopsjon. Det fantes mange slike hjem i Norge under krigen. Norske kvinner var av god rase. I tillegg var det mange norske kvinner som fikk barn med tyske soldater under krigen. Disse ble ofte frosset ut av familien sin, og trengte et sted å gå til. Det var mellom 10 000 og 12 000 såkalte tyskerbarn som ble født i Norge under krigen (Olsen 1998).

På Falstad var leirstrukturen et slags samspill mellom leirledelsen og en fangeadministrasjon. De hadde tillitsvalgte/capoer, som var et bindeledd mellom leirledelsen og fangene. Capoene må sies til tider å ha innehatt stor innflytelse på leirlivet. På Falstad var det to menn som hadde denne posisjonen i løpet av krigen, Jørgen Vogt og Arnold Mathisen (Nilssen og Reitan 2008).

I løpet av Falstad fangeleirs virketid satt det mellom 4-5000 fanger her, hvorav 3500 var norske. På samme måte som i andre leire, økte fangebelegget ettersom krigen utviklet seg og kan ses i sammenheng med unntakstilstanden i Midt-Norge i 1942¹⁴. Fangekategorier på Falstad har Nilssen og Reitan (2008) delt inn i; kommunister, jødene fra Trondheim, kvinnene, NTH-studentene, østeuropeiske krigsfanger og tvangsarbeidere.

Kvinnene på Falstad:

Det er ingen som med sikkerhet kan si hvor mange kvinnelige fanger som totalt sett satt på Falstad, men i ett av intervjuene med kvinnelige fanger antydes det at det kan ha vært rundt 200. Blant disse var det et lite antall østeuropeiske og finske kvinner utenom de norske. ”Kvinnene på Falstad har hatt en marginal posisjon i de offentlige historiebildene av leiren gjennom etterkrigstiden” (Nilssen og Reitan 2008:34). Kvinneavdelingen befant seg i 2. etasje i hovedbygningen og ble opprettet august 1942. Noen av de kvinnelige fangene satt grunnet eget engasjement i motstandskampen, andre som gisler for menn og sønner¹⁵. Andre norske var såkalte gatepiker/ ”tyskerjenter”¹⁶. De andre fangene var forsiktig med å nærme seg

¹⁴ Unntakstilstanden kom på bakgrunn av kunngjøringen om at jøders legitimasjonskort skulle stemples med en J, anno 20. januar 1942 (Nilssen og Reitan 2008). I Midt-Norge førte unntakstilstanden til at 27 jøder i alt ble arrestert, kom marsjerende inn leirporten på Falstad 8. oktober samme året. De henrettet 25 menn i Falstadskogen døgnet før i tillegg til 15 menn fra bygdesamfunnet Majavatn. 9. oktober ble ytterligere 8 menn henrettet. Fra og med unntakstilstanden skulle behandlingen av jødene på Falstad forverres mye (ibid).

¹⁵ Gislene hadde ikke nødvendigvis deltatt i motstandsarbeidet selv, men et av familiemedlemmene deres hadde det. Dermed arresterte tyskerne kvinnene, slik at mennene eller sønnene skulle få vite om det, for så å melde seg (Nilssen og Reitan 2008).

¹⁶ Et velbrukt ord for tyskerjenter er ”tyskertøs” som en måte å nedverdige norske og danske kvinner som hadde forhold til tyske soldater. Deres barn ble kalt for tyskerunger. Kvinnene ble anklaget for å stå i ledetog med fienden. Etter krigen ble mange av disse kvinnene utsatt for store hevnaksjoner og overgrep. De norske som inngikk ekteskap med tyskere, mistet sitt norske statsborgerskap og ble internert i leire og sendt videre til Tyskland (Olsen 1998). Intervjuene med de kvinnelige fangene fra Falstad forteller at det kom busslass med jenter fra Trondheim når det skulle være fest i kommandantboligen.

gatepikene i frykt for at de var satt inn som spioner for tyskerne. Dette forekom i følge Nilssen og Reitan (2008) fra tid til annen.

Kvinnene var fordelt på eneceller, tomannsrom og en større sal. Det finnes antydninger i intervjumaterialet om at de kriminelle og politiske fangene satt atskilt. De kvinnelige fangene hadde kun én kvinnelig fangevokter på kvinneavdelingen, og to kvinner hadde denne posisjonen i løpet av krigen. Frida Partenheimer tjenestegjorde fram til april 1944, etter henne regjerte Maria Robbe ut krigen.

3.4.2 Grini

Grini ble opprettet 14. juni 1941 i Bærum og var ment å fungere som et kvinnefengsel. Tyskernes behov for egnede institusjoner til bruk som fangeleire, førte til at Grini ikke ble tatt i bruk etter intensjonen. Under tyskernes styre ble Grini til å begynne med benyttet som interneringsleir for norske offiserer og soldater som var tatt til fange under kampene på Sørlandet (Nilssen og Reitan 2008). Siden skulle leiren huse mange ulike fangekategorier. Det ble raskt dårlig plass i leiren og fangene ble selv satt til å bygge en brakkeby for å huse fangebelegget. Grini var den største fangeleiren i Norge under krigen. I løpet av krigen ble det registrert 19 788 fanger i leiren. Toppbelegget av fanger var på et tidspunkt 5000, av disse var det 600 kvinner (Hegland 1994).

Grini var ikke en konsentrasjonsleir i egentlig forstand, men Hegland (1994) hevder at det er mange organisatoriske likhetstrekk mellom Grini og konsentrasjonsleire på kontinentet. Reglementet i leiren var etter det såkalte Schutzhaft-reglementet anno 19. mai 1941 og var tilnærmet likt de reglementene som ble benyttet i konsentrasjonsleirene på kontinentet. Som på Falstad, innebar dette at Grini var under ”Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des sicherheitsdienstes” (BdS und SD).

Hegland (1994) har i sin avhandling om Grini belyst at det er lite dokumentasjon om leirens funksjon, og arbeidet med å finne et egnet materiale var dermed omfattende. De fleste dokumenter om leirens funksjon ble brent i løpet av den siste tiden av krigen. Dette gjorde tyskerne for å skjule sine handlinger, noe som fant sted ved de fleste fangeleirene ved krigens slutt. Den første lederen av Grini fangeleir var Herman Koch, som sammen med sine medarbeidere ble overført til leiren med 115 fanger fra Åneby-leiren i Hakadal. Hvordan regimet var under Koch vet man lite om grunnet dårlig dokumentasjon. Heglands avhandling (1994) viser imidlertid til ett vitnes beskrivelse fra denne tiden om at leiren fungerte ”gammeldags”. Julius Denzer som var politi og hadde deltatt under første verdenskrig, kom etter en tid til å styre Grini. Han var autoritær og utkonkurrerte raskt Koch som leder, om ikke på papiret, så i praksis. Denzer ønsket å stramme opp regimet på Grini, noe han gjorde gjennom eksempelvis å endre kommandospråket til tysk.

Tyskerne var ikke fornøyd med hvordan Grini ble styrt. Etter en inspeksjon i mai 1942 ble Koch avsatt som leder av fengselet til fordel for Alfred August Zidler, som tok over driften i juni 1942. Han har senere hevdet at det ikke var noen fastsatte instruksjoner han skulle følge som leder av leiren. Dette kan forklares med at det ikke var så mange fanger i leiren den første tiden, og at man derfor ikke hadde behov for omfattende regelverk. Fangebelegget skulle imidlertid øke betraktelig utover krigen. Grini gikk dermed fra å være et fengsel til å bli en fangeleir – den største av sitt slag i Norge (Hegland 1994).

Menn og kvinner satt atskilt fra hverandre i leiren under hele krigen. I tillegg satt mannlige fanger mellom 18-22 år isolert fra de andre mennene, slik at de ikke skulle influeres av de gamle fangenes politiske syn. De skulle læres opp av tyske soldater til å tro på Det tredje rikets rasepolitikk. Offiser Kurt Herbert Wilhelm Sartor hadde hovedansvaret for å spre den nasjonalsosialistiske tankegangen i leiren. I tillegg ble innleste taler av Goebbels og Quisling spredt over høytalere i hele leiren (Hegland 1994).

Det foregikk et slags samarbeide mellom leirledelsen og fangene, hvor fangene hadde en del tillitsstillinger. De fikk titler som personalsjef; som hadde i oppgave å innføre nye fanger og

være bindeleddet mellom fangene og leirledelsen, brakkesjef; som arbeidet direkte under den tyske brakkesjefen, og leder for matutdelingen. Fangeadministrasjon var for leirledelsen en billig og fordelaktig måte å opprettholde leirens funksjon på. Dessuten var det positivt for fangene at de hadde muligheter til å påvirke egen fangetilværelse (Hegland 1994).

Hegland (1994) konstaterer at Grini aldri ble en arbeids- og slaveleir på lik linje med de tyske konsentrasjonsleirene, til tross for at Himmler 10. oktober 1942 sendte ut brev om at BdS und SD-leire i Norge skulle legges under et nytt system og dermed bli konsentrasjonsleire. Det ble blant annet lagt fram forslag om at de mannlige fangene skulle produsere forskjellig utstyr til de tyske troppene. Det ble opprettet noen verksteder, men leiren fikk aldri form av en konsentrasjonsleir (Hegland 1994).

På Grini hadde alle tillitsmenn hvite vinkler og striper på venstre arm. Ellers var kategoriene delt inn med hvit trekant for gisler, gul Davidstjerne for jødene og blå trekant for politiske fanger. I en liten periode var det også en rød trekant som var for kommunister. Sommeren 1944 ble også nasjonale symboler lagt til merkingen (Hegland 1994).

Kvinnene på Grini:

De første kvinnene kom til Grini fra Møllergata 19¹⁷ i juli 1941. På det meste var det 620 kvinner i leiren. Kvinneavdelingen var som resten av leiren underlagt leiradministrasjonen, men her var det kun kvinnelige voktere som tjenestegjorde. Den første lederen for de kvinnelige vokterne var Frau Smith, senere Amanda Freyer. Hegland (1994) hevder at det under Freyers kommando, hovedsakelig var en annen kvinnelig vokter som dominerte, Frau Dauncke. Fangene kalte henne for ”tante pose”. Freyer hadde 5 medhjelpere som alle hadde erfaring som fengselsvoktere fra Tyskland. De kvinnelige fangene kalte vokterne; ”kjerringene” (ibid).

¹⁷ ”Møllergata 19, Sipos sentralfengsel i Oslo. Varetektsfengselet i tilknytning til hovedpolitistasjonen ble brukt av Wehrmacht de første 5 månedene, deretter overtok tysk politi. Allerede 10.4.1940 kom de første politiske fangene til Møllergata og i august 1940 ble hele fengslet overtatt av tyskerne. Etter norske regler var det plass til 145 fanger, men tyskerne hadde til tider opptil 550. Fangene satt gjerne her mens de var til forhør på Victoria Terrasse, men ofte foregikk også forhørene i fengselet” (NorgesLexi, 2011).

Som for de mannlige fangene, hadde også kvinnene sin egen fangeadministrasjon som ble styrt av en tillitsvalgt/personalsjef. Denne personen hadde ansvaret for arbeidsfordeling, fordeling av brev og andre goder. Da fangebelegget var på sitt høyeste, hadde personalsjefen opptil tre medfanger til å hjelpe seg. Det ble i tillegg opprettet tillitsvalgte i alle rom og brakker som ledd under personalsjefen (Hegland 1994).

3.4.3 Ravensbrück

”For en som har opplevet livet innenfor en mannlig konsentrasjonleir i Tyskland kan det ikke være noen tvil: Råskapen i hverdagen i Ravensbrück må ha overgått det meste av det norske mannlige fanger i Tyskland fikk gjennomgå” (Ottosen 1991:71). Ravensbrück lå utenfor Berlin ved innsjøen Lake Fürstenburg. Hit dro tyskere tidligere for å feriere. Nærmeste by er Mecklenburg. Leiren var i utgangspunktet nokså liten, men utviklet seg til å bli den største kvinnelige konsentrasjonsleiren noensinne (Ottosen 1991).

I motsetning til Falstad og Grini var Ravensbrück en reell konsentrasjonsleir. Tidlig i Hitlers regime ble mange tyske kvinner arrestert og plassert i fengsler og tukthus. Det skulle imidlertid snart bli plassmangel. I tillegg innså Hitler at kvinnene kunne bli en like stor trussel mot regimet som menn, da de hadde vist betydelig politisk engasjement. Himmler fikk oppgaven med å løse problemet. Lichtenburg var ett av de stedene det ble opprettet provisoriske kvinneleire og har senere blitt kalt ”Ravensbrücks forgård”. I mai 1939 kunne de første fangene flyttes fra Lichtenburg til den ferdigbygde konsentrasjonsleiren Ravensbrück (Ottosen 1991).

I begynnelsen var fangebelegget preget av ulike kategorier tyske og polske kvinner. Ved årsskifte 1939-40 var det 2280 kvinner i leiren. At kvinner fra andre okkuperte land ikke ble satt i leiren i starten av krigen, kan begrunnes med at Tyskland hadde interne problemer. De visste ikke hva de skulle gjøre med det store antall handikappede og andre menneskegrupper i landet som kom til å trenge statlig støtte hele livet. Slike mennesker var det ikke plass til i Det

tredje riket. Igjen fikk Himmler i oppgave å finne en løsning. Egne leire ble opprettet for å huse handikappede og uønskede individer, slik at man kunne holde kostnadene nede. Dette trakk for en periode konsentrasjonen vekk fra andre leire og fangekategorier, deriblant Ravensbrück. Himmler kontaktet også leger som fikk i oppgave å bruke de handikappede til medisinske eksperimenter. På den måten kunne de ha en nyttefunksjon for den tyske stat. Medisinske eksperimenter av ulike slag kom til å finne sted i flere konsentrasjonsleire under krigen og omfattet stadig nye kategorier, ikke bare handikappede. De handikappedes skjebne under Hitlers raseteori var også starten på gasskamrenes historie. Gasskamrene ble en løsning på hvordan man kunne kvitte seg med store mengder mennesker på en gang, og ble først testet ut på handikappede. Siden vet man at det ble opprettet gasskamre i mange konsentrasjonsleire rundt om i Nazi-Tyskland, også i Ravensbrück (Ottosen 1991).

For å kunne arbeide som SS-soldat i Ravensbrück, måtte man inneha de riktige rase- og ideologimessige kvalifikasjonene. Vokterne måtte gjennom en hard skole, og de må ses på som kvinner som levde og arbeidet i et mannssamfunn. 3500 kvinnelige fangevoktere ble utdannet i Ravensbrück. Det har blitt sagt at de kvinnelige vokterne i leiren ble kalt ”flaggermusene”¹⁸.

Leirstrukturen var styrt etter premissene om et samarbeide mellom leirledelsen og fangene. Det skulle i utgangspunktet være en SS-Aufseherin (kvinnelig SS-vokter) på hver brakke, men etter hvert som det ble mangel på personell i leiren, droppet tyskerne dette. Da ble fanger satt til dette arbeidet. De var såkalte Blockälteste (brakkesjef). Under brakkesjefen var det to Stubenälteste som var sjefer for sovesalen og dagligrommet og matutdeling. I tillegg var det en ”Zimmerdienst” som hadde ansvaret for rengjøringen og stell av brakken forøvrig. Brakkeansvarlige holdt til i den delen av brakken som opprinnelig var ment for SS, Dientzimmer. Selv om det var fanger som hadde ansvaret på brakkene, kom en SS-Aufseherin for å kontrollere forholdene på brakken daglig (Børsum 2007).

¹⁸ Vokterne ble kalt ”flaggermus” grunnet klærne de hadde på seg, grå feltaktige kjøler, sorte støvler, og utenpå en sort cape med spiss hette (Børsum 2007).

I november 1941 kom første transport med norske fanger til Ravensbrück fraktet med skipet Donau. De var imidlertid ikke de første norske kvinnene som var sendt til Tyskland. I september samme år var Inga Ring sendt til et fengsel i Hamburg. Hun kom til Ravensbrück sommeren 1942 og fikk fangenummer 14 067 (Ottosen 1991).

Etter hvert skulle det komme mange flere norske til leiren. Blant de første som nevnes var Olga, og hun fikk fangenummer 8600 i november -41, mens de som kom i februar -43 fikk fangenummer høyere enn 17 800. Dette gjenspeiler hvor fort fangebelegget vokste i leiren. I krigens siste år skulle det vokse ytterligere. I alt var det 132 000 fanger som ble registrert i Ravensbrück i løpet av krigen, hvorav 92 000 omkom (Ottosen 1991). Dette underbygger langt på vei sitatet jeg startet med i beskrivelsen av Ravensbrück om at dette var et av de verste stedene å være under krigen.

Meta forteller (i Ottosen 1991) om hvilke kategorier fangene ble delt inn i Ravensbrück;

”...den største gruppen dannet de rødvinklede som var såkalte politiske fanger; så var det en del med grønne vinkler som betød at vedkommende satt for kriminelle forbrytelser. Til slutt hadde vi de svartvinklede som var arrestert for asosial virksomhet; det var som oftest gatetraffikk. Jødene hadde gule vinkler med stjerne” (ibid:87).

De norske fangene var rødvinklede, politiske fanger. I tillegg til disse fangekategoriene skulle man etter hvert få nasjonale symboler på fangedrakten. En undergruppe av de overnevnte fangekategoriene var de såkalte NN¹⁹-fangene, som hadde utøvd en trussel mot det tyske regimet gjennom systematisk motarbeidelse. Jeg vil videre beskrive og utdype det å være NN-fange i avhandlingens analysedel.

¹⁹ NN-fanger (Nacht und Nebel), fanger som skulle forsvinne fra sine pårørende, og systematisk tilintetgjøres (Ottosen 1991).

Nyankomne fanger måtte sitte på såkalt Zügangsblokk/brakk²⁰ i to uker før de ble fordelt på ulike brakker. ”Vi glemmer aldri denne Zugängs-tilstanden. Det var som om vi ble slått i hodet av en usynlig hånd som slo og slo”, forteller Lise (Børsum 2007:72). Hvilken brakke man havnet i etter dette, virket til en viss utstrekning vilkårlig. De norske fangene forsøkte så godt de kunne å holde sammen, og det så ut til at leirledelsen ville samle dem på samme brakke i starten. På brakkene ble fangene tildelt arbeid som i Ravensbrück var alt fra å sy klær til tungt byggearbeid. Eksempelvis var det de som laget i stand appellplassen i leiren. Til å gjøre dette trengte de den store steinvalsen. Den befinner seg i leiren fremdeles, på utstilling. Da den nye appellplassen skulle lages, ble leiren tilsendt et lass med ”melstoff” som de skulle jevne med jorden ved hjelp av steinvalsen. Det fangene ikke visste da, var at det ”melstoffet” de hadde fått til rådighet var aske fra Sachsenhausen-fanger (Ottosen 1991).

Det var mannlige fanger fra Sachsenhausen som ble satt til å bygge Ravensbrück i sin tid. I juni 1941 trengtes igjen mannlig arbeidskraft til å utvide leiren. Da måtte mennene først bygge en mannsleir utenfor leirområdet til kvinnene, for så å begynne på utvidelsen. På slutten av 1941 bodde det 800 menn i Männerlager Ravensbrück. De mannlige fangene hadde det bedre enn kvinnene med tanke på klær, mat og boforhold. Heller ikke fikk de like mye straff som kvinnene. Utenom arbeidet med utvidelsen av leiren, ble mennene satt til å drive forefallende byggearbeid og mot slutten da gasskamrene var i bruk, frakte fanger dit (Ottosen 1991).

3.5 Nazistenes kvinnesyn

Alana Barton (2005) har skrevet (referert av Kjersti Ericsson på nettstedet: ennen og nyt, 2010) om en institusjon for kvinner som har eksistert i nesten 200 år. Barton (2005) kaller institusjonen for en ”semi-penal”²¹ institusjon. Barton (2005) fokuserer på hvordan ønsket om å forandre og rehabilitere kvinnene innenfor institusjonen kan bestå uforandret selv om tidens gang endrer institusjonen som helhet:

²⁰ Zügangsblokk var en oppbevaringsbrakke hvor fanger måtte oppholde seg til de hadde gjennomgått en rekke undersøkelser som resulterte i utvalgt arbeidsplass. På slutten av krigen opprettet de i tillegg et stort telt hvor de nyankomne ble plassert, da det var plassmangel i leiren (Børsum 2007).

²¹ Semi-penal institusjon beskriver Alana Barton som en mellomting mellom et formelt fengsel og et uformelt som familien, men som innehar de samme reglementene og elementer av kontroll som de to (Barton 2005).

"1) The main problem with the woman committed or voluntarily (at least formally) staying at the institution is seen as their deviance from the norms of acceptable, feminine womanhood. 2) The model of femininity that the institution tries to socialise its inmates into, have two main components: domesticity and sexual modesty" (Barton 2005).

Dette kan sammenliknes med det tyskerne hadde som mål ved å starte opp det store konsentrasjonsleirsystemet. I utgangspunktet var Hitler-Tysklands mål å endre mennesker som passet inn i deres raseideologi til å bli gode samfunnsborgere gjennom ideologisk opplæring. Imidlertid skulle målet med å utsette jøder og andre som ikke passet inn i den germanske raseideologi, komme mer i fokus. Likevel var det innslag av et oppdragelselement i leirene. Med tanke på kvinnes posisjon i fangeleirene er det uklart i hvor stor grad de var oppdragende i sin struktur og virke, eller om kvinnene ble behandlet etter tradisjonelle kjønnsmonstre som man fant ellers i samfunnet utenom krigstid. Kjønnsidealet til Hitler er kjent; unge, nordisk-blonde, pene, velstelte og middels høye damer (Sigmund 2009). Han skilte sterkt på rase og nasjonalitet og syntes eksempelvis at nederlandske kvinner var en herlig rase, mens spanske kvinner ikke var noe særlig. Hitler mente at kvinner var kjønnsløse vesener som var avhengige av mannen for å ha et fullverdig liv. Han har sagt at kvinner er annenrangs i forhold til mannen, - infantile vesener som er meget enkle (ibid).

Nazistene mente at kvinnene ikke hørte hjemme i lønnet arbeid, motstandsarbeid eller politisk engasjement. De forsøkte dermed å skape en politikk som gjorde at kvinnene skulle holde seg til den tradisjonelle kvinnerollen i hjemmet. Kvinnene skulle sørge for at den gode rasen ble ført videre ved å føde mange barn og ikke delta i intellektuelt arbeid. Politisk tankegang skulle være forbeholdt menn, da kvinner kunne ta skade av den slags aktivitet. Bleuel (1973) formulerer det slik: "National Socialists considered it undignified for a woman to participate in politics because her essential purity would be bound to suffer in consequence... the woman who engages in parliamentary activity will be violated by the activity" (ibid:59).

Lise forteller i sin beretning om oppholdet i Ravensbrück:

”Jeg tror at kvinneleiren på mange måter var strengere enn mange mannsleire. Tyskerne så på kvinner som drev med politikk som noe helt foraktelig. Det sa de ofte til oss. De hatet oss som etter oppskrifter og reglement, og de kunne hate systematisk og konsekvent” (Børsum 2007:143).

Hun mente altså at i tillegg til å bli straffet for å være politiske fanger, ble de ytterligere straffet fordi de var kvinner, kvinner som avvek fra nazistenes rådende kvinnesyn. Den reproduserende politikken som nazistene forsøkte å skape, belyses alt i Hitlers egen bok *Mein Kampf* (1925); “Citizenship of the future Third Reich shall belong to every German woman who devotes her entire vital energy to people and Fatherland, either as a mother and wife or as a working Volksgenossin (“People’s Comrade)” (Bleuel 1973:57). Altså som kone som kunne føde barn, eller som arbeider for å bedre økonomien til riket.

For å kunne styre rasene i det tyske folk, ville nazistene ta utgangspunkt i å styre folks seksualitet gjennom reglementer. Eksempelvis ville de gå inn for en ”firebarnspolitik”. Flerkoneri var oppe som diskusjonstema flere ganger, og utenomekteskapelige barn var ikke lenger sett på som skam. I tillegg ville de forsøke å gjøre prevensjonsmidler forbudt. ”Artsframande og folkefiendar, framfor alt jødar, homoseksuelle og ”livsuverdige” skulle utryddast” (Sigmund 2009:8). Sigmund (2009) hevder at nazistene mål var følgende: ”Nazimakthavarane ville at eit nytt tysk samfunn skulle reise seg som ein fugl Fønix av oska. Den nye tyskaren skulle være reinrasa arisk, flott, sunn, arbeidsam, trufast mot Føreran og ha mange barn – den perfekte ”Homo Germanicus”...” (ibid:7). De feilet imidlertid med denne politikken. Kvinnene fortsatte sitt stigende engasjement i samfunnet ved å studere og søke arbeid i tillegg til å engasjere seg i politikk.

Hitler holdt i 1943 en tale for nazistenes kvinneforbund, hvor hovedessensen kan gjenfortelles slik; Kvinnefrigjøring er noe som jødiske intellektuelle har funnet opp. En tysk kvinne har aldri trengt å frigjøre seg. Mannens verden er staten, hans kamp og vilje til å yte innsats for fellesskapet, mens kvinnens verden er mannen, barn og hjem. Videre sa han at de to verdenene ikke står i motsetning til hverandre, men kompletterer hverandre. De skal forbli atskilt, og det er ikke riktig at kvinner skal tre inn i mannens verden.

”Det er ikke sant – slik de jødiske intellektuelle hevder – at respekt er avhengig av at kjønnes virkefelt overlapper hverandre. Nei, skal det skapes respekt avhenger siste instans av at begge vet at den andre gjør alt som er nødvendig for å opprettholde helheten” (historie.cappelen, 2010).

Det var med andre ord ikke plass til kvinnene i det intellektuelle liv i følge Hitler, og deres motstand kan ha blitt sett på som verre enn mennenes. Nazistenes kvinnesyn trenger imidlertid ikke hovedsakelig å ha vært ment som nedverdiggende, men som en videreføring av det rådende kvinnesyn på denne tiden. Fra forskerens ståsted i 2011 kan det virke nedverdiggende, men om man skal forsøke å se på temaet med sosiale briller fra krigens dager og også lenger tilbake i tid, er det ikke sikkert man oppfattet det som undertrykkende. Kvinnesynet til nazistene var til dels en videreføring av det rådende kvinnesynet på den tiden. På den annen side skilte deres kvinne- og menneskesyn seg fra det rådende kvinnesynet i Europa på den tiden gjennom raseideologien.

3.6 Det norske samfunnets kvinnesyn

Hva hadde kvinners plass i det norske samfunnet på 30-40-tallet å si for kvinnenens posisjon under krigen, da hovedsakelig knyttet opp mot lønnet arbeid og motstandsarbeid?

Kvinner hadde en beskjedne plass i lønnet arbeid på slutten av 1800- og starten av 1900-tallet. Deres rolle ble hovedsakelig ansett å være i hjemmet. Først i 1876 fikk jenter begynne å ta middelskole i Norge. Det ble imidlertid stilt lavere krav til jenter enn gutter i matematikk. Det var også fagdeling i skolen beroende på kjønn i de praktiske fagene. Skolekjøkken og håndarbeid var bare for jenter, sløyd bare for gutter. Jenter hadde også færre ”boklige fag” enn guttene (Moum 1981:62), da skolekjøkken og håndverk opptok flere timer enn de praktiske fagene guttene hadde. Klassene var også delt opp etter kjønn, og denne fordelingen av kjønn og fag varte helt fram til 1959. Det har i følge Holter (1974) vært teorier om at jenter startet bedre enn gutter på skolen, men endte opp dårligere. Derfor var det naturlig at de valgte å fokusere på familie i sitt voksne liv, mens mennene fortsatte med studier (Holter 1974).

Menn har vært mer synlig utad og dermed fått mest anerkjennelse. Kvinnene har vært de svake som menn skal beskytte. Når kvinner begynte å arbeide og utdanne seg, brøt de med forventninger samfunnet hadde til dem, og de ble avvikere fra normen. De ble ”ukvinnelige”. Kjønn skaper forventninger, normer og krav som går utover det biologiske. Individuer spiller sosiale roller ut ifra hvordan man tror andre forventer en skal være. En og samme person kan ha ulike roller i forskjellige settinger i samfunnet. Rollene man går inn i beror på kultur og samfunn i tillegg til å være påvirket av tid (Holter 1974). Holter (1974) skriver at: ”Piker blir oppmuntret til passivitet, forsiktighet og engstelighet, mens guttene i langt større grad oppmuntres til aktivitet, pågåenhet og dristighet fra de er ganske små...” (ibid:39). Dette var idealer kvinner ble forventet å leve opp til, kvinnerollen. Forventninger som var en selvfølge for mange. Vi kan ikke se på kvinners plass i samfunnet kun ut ifra det biologiske, men også som formet av den kulturen og historiske referanserammen kvinnene befinner seg i (Melby 1995). Det har vært en forestilling om at de to kjønnene komplementerer hverandre og er avhengige av hverandre. Familieinstitusjonen opprettholdes dermed slik den har vært på grunn av kjønnsrollene, og visa versa (Holter 1974).

Fra 1900-1930 var det en del endringer som fant sted i Norge, hvor kvinnene fikk en større plass i samfunnet. Dette skjedde blant annet i forbindelse med tilflytning til byene, til industriarbeid og arbeiderbevegelsen framvekst. Samtidig var det befolkningsvekst som også ble forsterket ved at flere barn vokste opp (Moum 1981). Kvinner fikk formelt tilgang på universitetsutdanning og høyere stillinger i arbeidslivet selv om det hovedsakelig var på papiret. I virkeligheten ble kvinner fremdeles underlagt menn i de fleste sammenhenger. Det var imidlertid flere kvinner som deltok i lønnet arbeid og politisk engasjement. Moum (1981) kaller disse kvinnene for patrioter av den store kvinnesaksbevegelsen i Norge. Da krigen kom til Norge, var det mange kvinner som deltok i motstandsarbeidet så vel som i intellektuelt arbeid gjennom utdanning og yrkesdeltakelse. Dette må ses på bakgrunn av kvinners økende engasjement og deltakelse i samfunnet generelt. På den annen side var normen fremdeles at kvinnenens plass var i hjemmet. Mennenes rolle var hovedsakelig å skaffe familien penger. Det var mennene som ble tatt ut til å kjempe for landet gjennom militære aksjoner, og det var en overvekt av mannlige deltakere i motstandsarbeidet. Kvinnene var nødt til å ta seg av familien, noe som var vanskeligere under krigen enn ellers. Tilgangen på mat og annet var

mindre enn i fredstid, og kvinnene måtte være kreative i sin hverdag for å få ting til å gå rundt. Aller verst var det for de som bodde i byene. Det var vanskeligere å gro egne matvarer her enn på landet. Esborg (1995) skriver at kvinnene i Oslo var nokså fantasifulle i sin matlaging så vel som dyrking av jord. Om de hadde en liten grønn flekk i bakgården, ble den flittig tatt i bruk. Dermed kan det virke som at norske kvinner som deltok i motstandsarbeid under krigen fortsatte sin dobbeltarbeidende eksistens dersom de hadde vært yrkesaktive tidligere. De deltok i motstandsarbeidet i tillegg til å måtte ta seg av hus og hjem.

De kvinnene som ble fengslet for deres medvirkning i motstandsarbeidet kan sies å ha brutt forventede kvinnelige normer om ikke å delta i ulovligheter, selv om motstandsarbeid mot den tyske okkupasjonsmakten ikke kan ses på lik linje med kriminell atferd i det vanlige liv. Koch (1993) hevder at kvinner som blir fengslet i dag, kan ses på som å ha en tredobbel overskridelse av forventninger og forventet oppførsel. De har begått et lovbrudd, de svikter sin rolle som kvinne i hjemmet, og de har overskredet grensene for kvinnelig akseptert atferd. For de kvinnene som satt i fangeleire under krigen ble ”lovbruddet” sett på som overskridende fra tyskernes, kanskje også som avvikende fra kvinnerollen i det norske samfunnet. Kvinnene følte nok ofte en slags skyldfølelse overfor de som var igjen hjemme. Dette skriver Lise om som hadde tre barn hjemme i Oslo mens hun satt i fangenskap. Hun følte ofte at hun hadde sviktet barna og forsøkte å tenke minst mulig på dem, da det gjorde fangetilværelsen mer uutholdelig (Børsum 2007). Det kan være rimelig å anta at kvinnene både brøt med det tyske, så vel som det norske synet på hva som var sømmelig for en kvinne.

3.6.1 Norske kvinners posisjon i fangeleirene

Norske kvinner passet godt inn i tyskernes rådende germanske raseideologi. Dermed var de ikke et element tyskerne ville eliminere, men heller inkludere i sitt regime. Men siden motstandsarbeidet førte til at norske kvinner ble arrestert og satt i ulike fange- og konsentrasjonsleire under okkupasjonsmakten, var det et dilemma hvordan de skulle behandle nettopp norske kvinnelige fanger. Videre i avhandlingen vil jeg diskutere om det kunne være en fordel å være norsk kvinne i tysk fangenskap. Jeg vil her gi et innblikk i den særposisjonen norske kvinnelige fanger kan ha hatt i tyske fangeleire.

Da norske fanger som satt i Ravensbrück ble plukket ut til videre transport, reagerte både medfanger og SS-vokterne. De norske fangene Solveig Smedsrud, Helene Braastad og Kirsten Brunvoll ble tatt ut til transport våren 1944. Kirsten kunne ikke dy seg og spurte kommandanten hvorfor norske kvinner skulle med. Han svarte overrasket; ”Er det norske med på denne transporten?”, men ingen endring ble gjort. Ferden gikk først til leiren Maidanek²². Da de skulle skrives inn i registeret her, måtte de oppgi nasjonalitet. Da de sa de var norske, stanset skriveren et øyeblikk, spurte om de virkelig var norske, for å få det gjentatt. De var de første norske fangene som var blitt registrert her. ”De var blitt en kuriositet. Norske fanger i Maidanek” (Ottosen 1991:176). Til og med de andre fangene var overrasket over at det kom nordmenn dit.

Etter 14 dager i Maidanek skulle fangene transporteres videre til Auschwitz. Problemet til SS ved ankomsten hit var at de norske fangene som kom til leiren var ariere, og man kunne ikke følge det vanlige mønsteret ved utvelgelse av arbeidsføre eller døden. Ingen av de norske var på det tidspunktet i stand til å arbeide, men siden tyskerne ikke følte de kunne drepe kvinner av den ariske rase, endte de norske opp på sykestua. I tillegg til de gamle skadene sine fikk de også tyfus, og ingen syntes å vite hva de skulle gjøre med de ariske syke. Det var sommeren 1944 og opptil 60 000 fanger kunne bli tatt av dage hver dag i Auschwitz. Fortsatt visste de ikke hva de skulle gjøre med de ariske fangene. Utrolig nok fikk de tre norske kvinnene returnere til Ravensbrück (Ottosen 1991).

²² Maidanek var kjent for sine gasskamre. De ble ført inn i dusjrommet, og de hadde diskutert dette mange ganger. De forsonet seg på et vis med hva som skulle skje, men de stusset over at det fortsatt var SS-kvinner i rommet. ”Sekunder etter skjedde underet. Det var ikke gass som kom fra dusjen, det var vann! Godt, varmt vann” (Ottosen 1991:175). Kirsten spurte en polsk fange om hvor gasskamrene var, og hun svarte at de sto i det. Leiren hadde sluttet med gasskammervirksomheten, og var blitt en sykeleir.

3.7 Kvinnens deltakelse i motstandsarbeidet

3.7.1 Motstand mot okkupasjonsmakten i Norge

Med krigen kom en tid hvor etiske spørsmål av annen art enn i fredstid kom på banen for Norges befolkning. Blant annet hvordan man skulle forholde seg til sitt eget samfunn, politisk så vel som på det personlige plan. NS skulle vise seg å få relativt stor oppslutning under krigen. Noen støttet deres politikk og trodde på at samarbeid med tyskerne ville gagne Norge. Andre ble mer eller mindre tvunget inn i samarbeid. Handelsmenn kunne melde seg inn for å tjene penger på salg, mens politifolk ble tvunget inn. Kongen og regjeringen flyktet i starten av krigen til London og fortsatte å styre landet derfra. Kongen nektet å samarbeide med tyskerne noe som gjorde ham til helt i nordmenns øyne. Han ble et symbol på motstand og samhold (Lange 1998).

Motstanden mot okkupasjonsmakten skulle vise seg å vokse nokså raskt. Det var noen viktige kamper i starten av krigen som gjorde dette mulig. NS forsøkte blant annet å legge idrettsbevegelsen under sin kontroll. Et samlet idretts-Norge mobiliserte imidlertid en felles motstand ved å nekte å delta på arrangementer i regi av myndighetene. 3. desember 1940 ble det sendt ut brev til idrettslag over hele Norge; ”Ikke en ungdom med i konkurranseidrett eller stevner....Enhver idrettsungdom som bryter solidaritet vil bli betraktet som landsforræder” (Lange 1998:91). Det ble holdt flere hemmelige idrettsarrangementer i løpet av krigen.

Til å begynne med var motstandsarbeidet organisert gjennom mange små, lokale grupperinger som opererte uavhengig av hverandre. Ved utgangen av 1943 var det opprettet en felles ledelse for de fleste grupperingene som var anerkjent av regjeringen i London. Denne ledelsen organiserte og kontrollerte det militære så vel som det sivile motstandsarbeidet.

Kommunistene og XU²³ i Oslo var grupperingene som sto utenfor denne felles ledelsen gjennom hele krigen (Fodstad 2001). 30 000 nordmenn arbeidet med illegale aviser under

²³ XU var i følge Sæter og Sæter (2007), den største og viktigste allierte etterretningsorganisasjonen i Norge under andre verdenskrig. Det meste av XUs virksomhet ble holdt hemmelig til 1988. Mange av folkene i organisasjonen ble rekruttert fra Universitetet i Oslo. Gruppen knyttet til seg kontakter over hele Norge, og folk innen politiet, jernbanen o.l., og samlet kart og fotografier over tyske festningsanlegg og styrker. Etter en tidlig periode med samarbeid med Milorg, endret XU arbeidsmåten på grunn av sikkerhet, og arbeidet separat fra høsten 1941 (Sæter og Sæter 2007).

krigen, og mange unge menn dro til Storbritannia eller Sverige for å delta i den væpnede motstanden. Andre var igjen i Norge og drev organisering og rekruttering. En av de mest kjente motstandsgruppene het ”Milorg”, som mot slutten av krigen var under ledelse av Jens Chr. Hauge²⁴ og besto av 40 000 menn. Med støtte fra regjeringen i London og militærets overkommando drev Milorg sabotasjeaksjoner i Norge. I filmen *Max Manus* (2008) gjenskapes noen av de største sabotasjeaksjonene som fant sted på norsk jord under krigen, eksempelvis senkningen av det store tyske frakteskipet Donau. Denne og andre aksjoner Max Manus²⁵ deltok i, var i regi av myndighetene i London. En annen stor motstandsaksjon var brannen i universitetets Aula natt til 28. november 1943²⁶. 1200 studenter ble arrestert på bakgrunn av denne aksjonen, hvorav 635 ble sendt til Tyskland (Lange 1998). Norge har blitt kritisert for ikke å ha ytt nok motstand under krigen, men latt tyskerne ta over landet uten større motverge. Det kan imidlertid forklares bare ved å se på styrkeforholdet. Tyskerne hadde 400 000 soldater i Norge, mens motstandsorganisasjonene måtte holde antall involverte nede for å kunne operere hemmelig.

Det meste av motstandsarbeidet ble ikke drevet gjennom sabotasjeaksjoner, men gjennom ”holdningskampen, samtidens ord for sivil motstand” (Lange 1998:95). Den symbolske makten under krigen var stor. Mange norske gjenstander ble ulovlige å bære. Eksempelvis var nisselua²⁷ forbudt å bruke. Mange brukte den imidlertid når de var på søndagstur i marka, da det var mindre sjans for å bli tatt der enn i byen. Binders festet i brystlomma på jakka ble også et symbol på det norske. Symbolet V ble det uenighet om i løpet av krigen. Nordmennene og andre la betydningen victory (fred) til symbolet, mens tyskerne brukte det i kampen mot bolsjevikene, her i betydning makt. Dette gjorde at nordmennene valgte å legge til en H til tegnet, som symboliserte en støtte til Kong Haakon og hans motstand mot okkupasjonsmakten (Esborg 1995).

²⁴ Jens Christian Hauge ble forsvarsminister i Norge etter krigen (Lange 1998).

²⁵ Max Manus (1914-96), født i Bergen er en av de mest omtalte norske motstandsmenn under krigen. Han deltok frivillig som soldat under Vinterkrigen i Finland 1939-40. Ble opplært videre i England i 1941 og utførte som løytnant i Kompani Linge en rekke dristige sabotasjeaksjoner i Norge, blant annet senking av tyske skip. I 1944 ble han med i Oslogjengen, som utførte sabotasjer mot utvalgte mål. Manus ble høyt dekorert for sin krigsinnsats (NRK, 2011).

²⁶ Mange mener at handlingen minner om riksdagsbrannen i Berlin 10 år tidligere, da Hitler benyttet seg av situasjonen til å skaffe seg enevelde. Terboven slo hardt ned på hendelsen, og det ble en jakt på norske studenter som var en del av motstanden (Lange 1998).

²⁷ Nisselua var en rød ullue som var meget populært i Norge på 30- og 40-tallet (Esborg 1995).

3.7.2 Kvinnenes posisjon i motstandsbevegelsen

Hvordan man har beskrevet motstandsarbeidet i etterkrigstiden kan betraktes som en slags glorifisering av heltedådige menns opptreden. Claudia Lenz (2010) skriver:

"This memory of resistance, personified by some outstanding figures and materialized symbols, places and practices of commemoration became a kind of "collective property" during the first decades after the war....The cultural representation "of the resistance" condensed into a national master narrative about the occupation" (ibid:1).

Lenz (2010) hevder at selv om motstanden hadde forskjellige former og ulik oppslutning, var den en sentral komponent i hvordan man dyrket nasjonens selvbilde etter krigen. Motstandsminnene kom ut i form av en offentlig distribusjon av populære historier om motstandshelter, som igjen har ført til en kollektiv forståelse av nordmenns inngripen i motstandsarbeidet. Viktig i denne sammenheng er at det var *mennenes* heltemodige handlinger som ble fortalt, ikke kvinnenes. Dette kan sammenlignes med hvordan kvinner ble behandlet i Tyskland etter krigen. Tyske kvinner ble engasjert i ulike deler av krigsarbeidet i løpet av krigen, rett og slett fordi man trengte arbeidskraft. De arbeidet i alt fra økonomiske stillinger til sykepleieryrket. Etter krigen derimot, arbeidet i følge Hagemann (2002), de tyske myndighetene med å få kvinnene ut av arbeidet igjen og tilbake til tradisjonelle husmorroller. Man trengte deres arbeidskraft under krigen, men så skulle kjønnsdelingen vise deg å være reverserende. Samme tendens som Hagemann (2002) beskrev her, så man også i Norge²⁸. Vel å merke hadde denne tendensen vært synlig også de siste årene før krigen (Moum 1981). Fokuset etter krigen var at landet skulle bygges opp igjen, og kvinnene måtte først og fremst ta seg av familien. Det var ikke økonomi og arbeidsplasser nok i etterkrigstidens Norge. Fokuset måtte være at mennene skulle ut å tjene penger. Dette står i kontrast til det engasjementet norske kvinner viste i motstandsarbeidet i løpet av krigen:

"Det vi kan si med sikkerhet, er at Annen verdenskrig bekreftet en enda tidligere erfaring: Kvinnene stiller til forsvar for sitt land på lik linje med menn. Kriser utviser kjønnsroller og kvinnene blir brukt uten ridderlige hensyn. Og – deres innsats er nødvendig" (Vernø og Sveri 1995:27).

²⁸ Det samme skjedde også i USA der kvinnene hadde stått for en del av våpenproduksjonen under krigen, men så var deres plass i yrkeslivet også til dels reverserende.

Her kan det se ut til at kjønnsdelingen til dels forsvinner ved en unntakstilstand, som krigen må sies å ha vært, og at kvinnene ble satt på lik linje med menn. Flere av kvinnene som omtales i avhandlingen, hadde utdannet seg i forkant, eller i løpet av krigen. De fleste av dem gikk tilbake til sine profesjoner etter krigen og ikke til kjøkkenbenken. Her må man ha i mente at mange av kvinnene som skrev sine fortellinger fra krigen, nettopp var dem som var velutdannede og ressurssterke. Det var gjennom deres profesjoner at de med ulik risiko ble innblandet i motstandsarbeidet da krigen startet.

Av de kvinnene som ble arrestert under krigen, var det altså flere som var aktive i motstandsbevegelsen og politisk engasjerte individer. Men kvinner kunne også bli arrestert som gisler for menn eller sønner. Flere av dem som kom med i motstandsarbeid ble innlemmet gjennom familiens engasjement, via fedre og brødre, gjennom studier eller arbeid. Noen av kvinnene var fullt klar over hva de var med på og hvor omfattende motstandsarbeidet var. Andre igjen visste ikke hva de var en del av, men gjorde et arbeid i den tro at det ville gagne landet. Det var en uskreven regel under krigen at man ikke skulle snakke for mye om seg selv eller hva man gjorde, spesielt om man var tilknyttet en motstandsgruppe. Ved siden av deltakelse i produksjon og distribusjon av illegale aviser, var det å skaffe husly og mat til mennesker på flukt og overlevering av beskjeder en stor del av det arbeidet kvinner ble satt til innenfor motstandsarbeidet. For utenom den illegale motstanden kvinnene bedrev under krigen, fortsatte en del av deres organisasjonsarbeid gjennom hele okkupasjonstiden. Norske Kvinners Sanitetsforening, Nasjonalforeningen mot tuberkulosen og Norges Røde Kors er eksempler. Om man ser på de store kvinneorganisasjonenes historie, får man et godt inntrykk av den omfattende innsatsen kvinner gjorde i nødhjelpsarbeid under krigen. I tillegg ser vi dem som hverdagshelter, de som holdt samfunnet oppe gjennom krisen (Sveri 1991).

Det har blitt argumentert for at kvinner ble satt til arbeid de ikke visste omfanget av i motstandsarbeidet, og at det var mennene som holdt på med de virkelige farlige oppdragene. Vernø og Sveri (1995) hevder imidlertid at kvinnene deltok i de fleste typer illegalt arbeid, deriblant "likvideringsoppdrag" (ibid:43). Det eneste området de ikke deltok i var Milorgs væpnede oppdrag. "Det vi med sikkerhet kan si, er at kvinner var med på all slags illegalt

arbeid – flest i roller som i fredstid ble ansett som kvinneroller, men også i roller som i fredstid er definert som utenkelig for kvinner” (Sveri 1991:12). I tillegg til de kvinnene som var med i det organiserte motstandsarbeidet, var det også de som skaffet fanger mat på Falstad, Grini samt andre fangeleire. Sveri (1991) fremstiller dette arbeidet som omfattende.

Kvinnene ble også torturert og drept, døde i fangenskap i Tyskland og tok sine egne liv. På samme måte som mennene viste de heltemot og selvpoffrelse. Videre hevder Vernø og Sveri (1995) at kvinner ofte fikk de farligste oppdragene, da oppdragsgiverne trodde det da var mindre sjans for å bli tatt. De konkluderer med; ”Dette var sannsynligvis medvirkende årsak til at det i meget stor utstrekning var kvinner som utgjorde nervesystemet i nettverket – de som formidlet informasjon, kontakt – og advarsler” (ibid:46).

Under følger noen fortellinger om kvinnenenes deltakelse i motstandsarbeidet. Dette artet seg på forskjellige måter, i ulik grad og i mange deler av landet. Fellesnevneren for disse kvinnenenes fortellinger er at de alle ble arrestert.

3.7.3 Trøndelagsområdet

Meta ble involvert i motstandsvirksomheten gjennom arbeiderpartimannen Torvald Michelsen. På dette tidspunktet arbeidet Meta for fremmedavdelingen for politiet i Trondheim. Hun ble spurt om å skaffe til veie legitimasjonskort med politiets stempel uten navn. Meta arbeidet bevisst med motstandsarbeid, men ut ifra intervjuet virker det ikke som at hun visste hva slags arbeid som ble bedrevet høyere opp i organisasjonen. For henne var det viktigste at hun deltok.

I Trøndelagsområdet var det spesielt en gruppe som arbeidet med å arrestere motstandere av den tyske okkupasjonsmakten, Rinnanbanden²⁹, den største gruppen som arbeidet med å

²⁹ Ytterst få av dem som jobbet for Henry Rinnan under krigen har fortalt sin historie. Mye av grunnen til dette er at det har vært forbundet med skam og avvisning i møte med folk i ettertid; ”Vi var redd Rinnan alle sammen. Det var en skam å si det, men han virket som en svær gangster, som en mafiatype fra Amerika. Jeg tror mafiaen

infiltrere motstandsarbeidet i Midt-Norge, ledet av Henry Rinnan. Rinnanbanden antas å ha drept 83 personer, vært ansvarlige for 1000 tilfeller av grov tortur og ytterligere 1000 tilfeller av utsendelser til tyske konsentrasjonsleire. Rinnan styrte sin bande med jernhånd. Agentene som arbeidet for ham sies å ha vært livredde sjefen. Om Rinnan var i tvil om lojaliteten til noen av sine underordnede, ble de likvidert. Spesialavdelingen hans ble kalt "Lola" (Dagbladet, 2011). De oppsøkte motstandsgrupper og medlemmer aktivt og rapporterte videre til Gestapo i Trondheim. Meta var en av dem som ble arrestert av Rinnanbanden.

Gerd arbeidet også for motstandsbevegelsen i Trøndelagsområdet. Hun registrerte og kodifiserte togavganger, og var kommet med i motstandsarbeidet gjennom farens engasjement. Gerd ble arrestert av selveste Rinnan. "Og så sto'n bare med svarthatten og pistolen foran meg da, han Rinnan" forteller hun i intervjuet sitt. Gerd endte på Falstad.

3.7.4 Oslo-området

Bjørge ble trukket med i motstandsgruppen XU gjennom en medstudent på medisinstudiet og fortsatte sitt arbeid for organisasjonen også som ferdigutdannet huslege utover i krigen. Som student var hun hovedsakelig med på distribusjon av illegale aviser, mens arbeidet ble mer omfattende da hun var ferdigutdannet. Hun omtaler XU slik; "Norges best organiserte og produktive etterretningsorganisasjon på hjemlig jord under okkupasjonen. X sto for ukjent, U for underretning. Og den tok ikke ordrer fra regjeringen i London, Milorg eller hva Fodstad kaller "munnlukkeren" Jens Chr. Hauge" (Aftenposten, 2011).

En del av det arbeidet hun gjorde var å gi medlemmer av XU medisinsk behandling. Hun sier selv at hun hadde enormt mange pasienter på denne tiden. Hun kan ikke forstå dem som sier at nordmenn var friskere enn noen gang under krigen, for hun hadde mer enn nok å holde fingrene i (Fodstad 2001). I en periode ble det opprettet et erstatningssykehus på Berg skole i Oslo, hvor Bjørge og andre leger arbeidet frivillig for å hjelpe motstandsfolk og andre norske med medisinske behov.

var Rinnans store forbilde" (sitat av Trond Jardar Kvaale i: dagbladet 5/2-2011). Han ble etter krigen dømt for krigsforbrytelse og henrettet 1. februar 1947.

I følge Sigmund (2009) hadde Hitler et meget anstrengt forhold til intellektuelle kvinner uansett nasjon. Han har uttalt at: ”For meg er ein pen tosk meir sympatisk enn ei politisk aktiv dame!” (ibid:25). Denne undervurderingen av kvinners intellekt hadde Hitler fra Friedrich Nietzsche som han leste mye av. Nietzsche skrev i 1878; ”Det er slett ikkje ufarleg å la dei få drive med politikk og visse delar av vitenskapen...For kva er vel meir sjeldsynt enn ei kvinne som verkeleg veit kva vitskap er?” (ibid:25). Hitlers eget syn fikk betydning for politikken som ble ført under hans regime.

Björg var en intellektuell kvinne, og hun arbeidet bevisst mot tyskerne. Hun var en nær bekjent av noen av XU's overhoder; Øystein Østvedt og kona Anne-Sofie³⁰ som bodde i Geitemyrsveien, det såkalte ”Hovedkvarteret”. Øystein tok en dag kontakt med mannen til Björg og ba dem om å anskaffe så mye blåsyre som overhode mulig. Det skulle brukes til å lage de såkalte ”brystkaramellene” (selvmordskapslene) som organisasjonens medlemmer skulle bære med seg i tilfelle de ble arrestert. På denne måten skulle man ofre sitt liv for motstandsarbeidet og spare sine medorganiserte ved ikke å tyste. Øystein arbeidet meget diskret. Björg visste ikke alle detaljene i det han bedrev. Hun beskriver Øystein slik; ”Onkel O var, fritt sitert etter Churchill, som en gåte, gjemt i en forundringspakke” (Fodstad 2001:38). Han kom bare på besøk etter det hadde blitt mørkt og han skiftet ofte identitet og utseende ved bruk av ulike uniformer. Det første oppdraget Björg ble satt til som aktivt medlem av XU, var å dra til Berg stasjon og putte en lapp ned i en lyktestolpe. Lappen skulle senere bli plukket opp av et annet medlem i organisasjonen. Overlevering av dokumenter og kartlegging ble en del av det arbeidet som Björg kom til å gjøre for organisasjonen. Forberedt på det verste hadde hun alltid med en ”brystkaramell”. Björg ble arrestert nokså sent i krigen og satt på Grini fra jul 1944 til krigens slutt.

Lise var legefrue og trebarnsmor på beste vestkant i Oslo da krigen brøt ut. Hun kom raskt inn i motstandsarbeid og følte endelig at hun kunne brukes til noe nyttig og spennende. Da Lise

³⁰ Anne Sofie Østvedt kom med i XU i 1941. Sammen med hennes kommende mann ledet hun XU mot slutten av krigen. Før dette hadde hun blant annet fungert som kureransvarlig i organisasjonen (Sveri 1991).

var god til å sy, ble hun og noen venninner satt til å sy klær til ”gutta på skaugen” (dekknavn for Milorg). Etter hvert skulle hun bli innlemmet i mer krevende arbeid gjennom kurervirksomhet, hvor hun hjalp folk i dekning før flukt til Sverige. Det virker som om hun ikke visste hvor farlig arbeidet i motstandsbevegelsen var, men at hun likte å føle seg nyttig (Børsum 2007). Lise ble arrestert midt på natten og fraktet til Grini. I likhet med Meta, kan Lise ses som kontrast til Bjørg. Bjørg visste mye om hvor farlig arbeidet motstandsgruppen gjorde.

Mathilde var en kontrast til de ovennevnte. Hun ble tatt inn til avhør av Gestapo, da de trengte informasjon om brorens motstandsarbeid. Selv hadde hun bare hjulpet broren med å oppbevare ham og en kamerat på rommet sitt på Ullevål sykehus søsterhjem én natt. Hun ble sett på som en farlig motstandsarbeider og ble bevoktet deretter, til tross for at hun verken var en del av, eller visste noe om virksomheten som broren deltok i. At tyskerne ikke trodde på henne, kan ses som en følge av at det hadde vært kvinner før henne som visste mye, var meget aktive i motstandsarbeidet og som søkte å lure tyskerne. Dette bekrefter i så fall det Vernø og Sveri (1995) hevder, at kvinnene deltok på lik linje med mennene. På den annen side belyser arrestasjonen av Mathilde at oppdragsgiverne også kunne ta feil i at kvinner ikke ble betraktet som medvirkende.

Bjørg skriver om sin medstudent Harald som ble arrestert i 1941 for våpenskjuling og annen illegal virksomhet. De andre i organisasjonen fikk veldig hastverk med å få bort alt han hadde gjemt unna av illegale remedier. Blant annet hadde han og kjæresten gravd ned en hel mengde våpen i snøen i bakgården som måtte fraktes bort. Kjæresten Gyrd ble arrestert som medskyldig. Harald ble dømt til ett år i tukthus, mens hun ble frikjent. De mente at det var han som var hjernen bak handlingene, og at hun som kvinne ikke hadde noe med saken å gjøre. Dette fant sted tidlig i krigen, i 1941, mens Mathilde ble arrestert i 1942 da intensiteten i krigen hadde økt og tyskerne førte en strengere linje overfor nordmenn som motarbeidet Den tyske stat. Dette kan betraktes som en indikasjon på at tyskerne ble mer oppmerksomme på kvinners deltakelse i motstandsarbeidet utover krigen. Men den økte bevisstheten var neppe systematisk siden alle saker ble håndtert etter skjønn, og SS-soldatene som foretok arrestasjonene og forhørene ble hyppig skiftet ut.

DEL 3) ANALYSEDEL: LIKHETER
OG FORKJELLER MELLOM
LEIRENE

4 Levekår

I dette kapitlet vil jeg sammenlikne forskjeller og likheter tilknyttet levekår ved de tre leirene som omtales i avhandlingen. Først vil jeg se på hvordan de kvinnelige fangene ble isolert fra de mannlige i fangeleirene Falstad og Grini og hvordan dette kan sammenliknes med Ravensbrück. Deretter beskrives og sammenliknes boforholdene og arbeidet fangene hadde i de ulike leirene og diskutere om dette hadde innvirkning på hvordan kvinnene opplevde fangetilværelsen. Til slutt sammenliknes de sanitære forholdene og hvordan organiseringen av sykestuer i de ulike leirene artet seg. Innenfor denne delen er helsa til fangene en viktig faktor.

4.1 Isolering av kvinnene

I fangeleirene i Norge var det foruten oppdeling etter fangekategorier, også en fordeling av fangebefolkningen etter kjønn. Ravensbrück var på sin side var en ren kvinneleir og kan derfor ikke analyseres på lik linje med Falstad og Grini med tanke på kjønnsoppdeling.

4.1.1 *Falstad*

På Falstad satt de kvinnelige fangene atskilt fra de mannlige, isolert i egen del av leiren. Kvinnene fikk hovedsakelig ikke gå ut, men skulle oppholde seg på kvinneavdelingen til enhver tid. All form for nærkontakt med det motsatte kjønn var strengt forbudt. Marie forteller i sitt intervju; ”...vi var liksom låst inne da mesteparten av..”. Intervjumaterialet antyder at isoleringen av kvinnene var mer omfattende i starten og mot slutten av krigen. I tidsrommet mellom ble kvinnene på Falstad luftet. I tillegg til lufting kunne kvinnene komme ut av avdelingen også i andre sammenhenger. Ane forteller i sitt intervju: ”Jauda, så fikk vi da ut...vi va på blåbærplukking...” Fangene fikk ikke noe av bærene selv. Hønsvik (2010) hevder at: ”Skogsturene ble likevel verdsatt, som et hyggelig avbrekk fra kvinneavdelingen” (ibid:71). Dette bekrefter på lang vei også Ane i intervjuet sitt: ”Nei, det var itj om å gjer og finn’ så mykjy. Vi skjønt’ jo at vi fekk itj nå. Men det var så herlig for oss å gå oppi skogjen der, vet du”. Dette bekrefter at det varierte i løpet av krigen hvor mye de kvinnelige fangene fikk være utenfor kvinneavdelingen. Gerd forteller i sitt intervju om seg og en annen av de

kvinnelige fangene: ”Vi fikk hus...altså vi fikk ikke gå i luftegård, vi fikk ingen ting. Vi va bare på rommet vi”. Dermed kan det virke som at isolering også ble brukt som en slags straff.

Nilssen og Reitan (2008) forklarer isoleringen av kvinnene som et grep for å gjøre det lettere å kontrollere dem. Dette kan ha vært en enkel måte for leirledelsen å kontrollere de kvinnelige fangene, da de til enhver tid i løpet av krigen kun hadde én fangevokter på avdelingen. I alt satt omlag 200 kvinnelige fanger på Falstad, og toppbelegget var på omtrent 40 kvinner rett før krigens slutt (Nilssen og Reitan 2008). I store deler av krigen var det omlag 20 kvinnelige fanger i leiren samtidig. Isoleringen av en relativt liten fangegruppe kan dermed forklares ut fra kontrolltiltak.

4.1.2 Grini

Også på Grini satt kvinnene isolert på egen avdeling. Kontakt mellom kjønnene skulle ikke forekomme. I motsetning til på Falstad fikk de kvinnelige fangene på Grini lov til å bli luftet helt fra begynnelsen av leirens virketid. Kvinneavdelingen på Grini var i tillegg mye større og omfattet flere ulike typer celler. Etter en tid var det ikke plass til alle de kvinnelige fangene på den opprinnelige kvinneavdelingen, og blant annet to brakker ble bygget for bøte på dette. Brakkene lå nærmere mennenes brakker og forbudet mot kontakt mellom kjønnene kan dermed ha vært vanskeligere å overholde.

Toppbelegget av kvinnelige fanger på Grini var på over 600 – vesentlig flere enn det antall kvinner som totalt satt på Falstad gjennom hele krigen. Det var til sammen seks kvinnelige voktere på kvinneavdelingen. I tillegg og i motsetning til Falstad, hadde de kvinnelige fangene egen fangeadministrasjon. Likevel ser man at det er store likheter i isoleringen av de kvinnelige fangene på Falstad og Grini.

4.1.3 Ravensbrück

Opprettelse av egen konsentrasjonsleir for kvinner, slik Ravensbrück var, kan ses som en måte helt å unngå å forholde seg til kjønnsoppdeling innad i en leir. Det kan ha vært enklere å kontrollere en stor andel kvinnelige fanger på denne måten. Da hele Ravensbrück var isolert fra de mannlige konsentrasjonsleirene, kan likheter med Falstad og Grini dermed trekkes fram.

Isoleringen av kvinner i leirene begrunnes hovedsakelig med at det var enklere å passe på kvinnene på denne måten. Kan hindring av seksuell omgang mellom kjønn også ha vært en begrunnelse for isoleringen?

Som beskrevet var det forskjellig grad av isolering av de kvinnelige fangene i de ulike leirene. På Falstad og Grini var de kvinnelige fangene i mindretall, og isoleringen av dem kan ha vært en mekanisme for lettere å kontrollere dem. Det kan imidlertid være at seksualitet har spilt en rolle for isoleringen av fangene. Man hadde generelt et annet kvinnesyn på den tiden, ikke bare blant nazistene. Vitenskapelige teorier om kvinnens kropp og seksualitet fra slutten av 1800- og starten av 1900-tallet, betegnet kvinnelig seksualitet som en slags naturdrift som kunne kontrolleres. Menns seksualdrift derimot var umulig å kontrollere. For at kvinnene skulle skånes for den mannlige seksualdriften, var det kvinnene som endte opp med å bli kontrollert (Ericsson 1997). Om man sammenlikner kjønnsdelingen i fangeleire under krigen med hvordan det er i norske fengsler i dag, deler vi også i dag hovedsakelig opp i henholdsvis kvinne- og mannsfengsler. Dermed kan man se Ravensbrück som normen mer enn et unntak. Det finnes imidlertid fengsler der kvinnelige og mannlige fanger sitter sammen, eksempelvis Bergen Fengsel. Til ulike tider har kvinnelige og mannlige fanger hatt seksuelle forhold her. Årsakene til disse forholdene er det ulike forklaringer på, og det har blitt skrevet at Bergen fengsel er et horehus, hvor de kvinnelige fangene prostituerer seg for å få dop (VG sitert i Aftenposten, 2011). Noen av de kvinnelige fangene har imidlertid hevdet at de har blitt seksuelt utnyttet av mannlige fanger (P4 nyheter, 2011). Etter flere oppslag om seksuell omgang mellom kvinnelige og mannlige fanger i fengslet, opprettet fengselsledelsen ulike restriksjoner slik at kontakten mellom kjønnene i fengslet skulle begrenses. Dette har de gjennomført ved at kvinnene har blitt isolert fra de mannlige fangene. Som en av de

kvinnelige fangene forteller til NRK Hordaland 21. november 2005 (NRK, 2011): ”Vi får lov å gå i fellesarealet når mennene er på trening. Ellers må vi holde oss inne”. Det er med andre ord atter de kvinnelige fangene man har endt opp med å isolere og kontrollere slik at det ikke skal oppstå seksuelle forhold mellom kjønnene. Dette kan dermed sammenliknes med hvordan kvinnelige fanger ble isolert på Falstad og Grini. Vedrørende Bergen fengsel innrømte fengselsledelsen at de kvinnelige fangene fikk mindre lufting enn de mannlige og at sexepisodene har ført til forskjellsbehandling av kjønnene (NRK, 2011). Altså var isoleringen av kvinnelige fanger i fangeleire under krigen ikke særegen for krigens dager eller datidens fengsler, men er en realitet også i dagens fengsler.

Seksuell omgang mellom kjønnene er likevel bare en mulig årsak til isoleringen av kvinner i leirene, selv om det sannsynligvis har spilt en rolle. Som skrevet tok politikken til Hitler-Tyskland sikte på at tyske kvinner av riktig germansk rase skulle føde mange barn, og dermed føre de ariske genene videre. Isoleringen av kvinner i leirene kan også forklares ved at de ikke ønsket at fangene skulle få avkom. Graviditet og barn i leiren ble sannsynligvis sett på som en ekstra utfordring for leirledelsen, og dermed noe de motarbeidet. På den annen side var de fleste norske kvinner av arisk rase, slik at dette alene ikke forklarer isoleringen av kvinnelige fanger i Norge. Isolering hadde mye å si for hvordan kvinnene kunne leve sine liv i leirene og virket inn på levekårene.

4.2 Hverdagen i leirene

Boforholdene i de ulike leirene var av varierende art, og virket inn på kvinnenenes opphold og overlevelse. ”Det man lærer og opplever på sin egen kropp i en slik situasjon, er menneskets utrolige evne til å innrette seg under skiftende forhold. Men det var selvfølgelig ikke like lett for alle” (Nilssen og Reitan 2008:69).

4.2.1 Falstad

Det varierte med vaktmannskap, årstid og intensitet i krigføringen hvordan dagene så ut for fangene på Falstad. I sommerhalvåret ble fangene vekket kl. 04.30. Da skulle mennene gjøre seg klar til appell og morgengymnastikk. Så var det arbeid fra kl. 06 til 12, før en halvtimes middagspause, så arbeid igjen til kl. 19. Da skulle mennene igjen stå appell, før de fikk kveldsmat kl. 20. På vinterstid ble arbeidsdagen redusert fra 11,5 til 8,5 timer. Kvinnene sto ikke appell og hadde heller ikke morgengymnastikk. Slik sett hadde de en lettere fangetilværelse enn mennene. Reitan (1999) hevder imidlertid at de kvinnelige fangene kan ha hatt en større psykisk utfordring grunnet isoleringen. En av de kvinnelige fangene forteller i Nilssen og Reitan (2008): ”Det kom en reaksjon etter at jeg kom hjem. Jeg var plaget av søvnløshet og jeg var syk resten av vinteren” (ibid:69). Kvinnene fikk, i de periodene leirledelsen tillot det, luften seg under oppsyn 20 minutter om dagen.

Maten på Falstad varierte i kvalitet, men i følge Nilssen og Reitan (2008) var matsituasjonen relativt god fra 1943 og ut krigen. Marianne forteller i sitt intervju: ”Æ syns itj maten va så verst æ” Hun legger til: ”Nei, æ va jo veldig kraftig sjøl den tida æ, så æ behøvd’ itj å ha så my’ mat. Æ veid’ jo 80 kilo da”. Marianne satt på Falstad en liten periode i 1944 og rakk ikke å kjenne på matsituasjonen over tid, selv om dette bekrefter langt på vei teorien til Nilssen og Reitan (2008). Ane forteller i sitt intervju at de kvinnelige fangene ikke spiste i spisesalen, men på kvinneavdelingen. Reitan (1999) skriver at de fikk fraktet maten opp på kvinneavdelingen, slik at de ikke skulle kunne omgå mannlige fanger. Gjennom intervjumaterialet får man inntrykk av at maten på Falstad ikke var så aller verst, men at den spesielt for de mannlige fangene var utilstrekkelig. De kvinnelige informantene har ikke stort vondt å si om maten, vel å merke satt mange av disse på Falstad i korte perioder. I den perioden kvinnene ikke arbeidet i leiren, kan maten ha vært tilstrekkelig, men da de arbeidet like lange dager som mennene kan de også ha følt på det manglende næringsinnholdet i maten. Mennene arbeidet gjennom hele leirens virketid i tillegg til å måtte stå appell hver morgen og kveld, og kan derfor ha følt mer på sulten. En av dem forteller at han gjerne skulle ha spist seg mett i alle fall en gang i uken.

Vanlig kost på Falstad var et par brødkiver til frokost med litt smør og marmelade, og en kopp kaffeerstatning. Til middag fikk de såkalt "Falstadsuppe" (Nilsen og Reitan 2008:63), som oftest kokt på poteter, rødbeter, gulrøtter eller kålrabi. Ellers kunne fangene få fisk av varierende kvalitet til middag. En mannlig fange forteller om fisken: "Jeg husker at på klippfisken var det av og til små dyr." (ibid:63). Til kveldsmat fikk fangene brødkiver og litt erstatningskaffe. Kosten var lik for alle fangene, men de lærte seg med tiden å skaffe ekstra mat som gjorde fangetilværelsen lettere. Dette vil jeg komme tilbake til senere i avhandlingen.

De kvinnelige fangene var fordelt på ulike typer celler hvor det kunne sitte opptil 10 fanger. Nilssen og Reitan (2008) skriver at politiske- og kriminelle fanger til en viss grad satt atskilt, mens kvinner fra ulike nasjoner kunne sitte på samme celle. Dette var vel å merke ikke normen. Marianne er den eneste kvinnen i intervjumaterialet som satt på celle sammen med utenlandske kvinner. Årsaken til at hun ble satt der kan være at hun var kriminell fange, ikke politisk, slik de fleste andre norske var. Utenom isoleringen fra de mannlige fangene, fortelles det lite om boforholdene i leiren. Dette kan tyde på at forholdene ikke var så aller verst med tanke på sengeplass og annet. Ragnhild forteller i sitt intervju at det var kommunistiske fanger som fulgte dem på toalettet, for dit fikk de ikke gå alene. Dette kan muligens forklares med at det kun var én fangevokter på kvinneavdelingen, og om hun skulle ha fulgt alle fangene på toalettet, ville de andre fangene være ubevoktet.

4.2.2 Grini

Bjørg forteller at de ble vekket kl. 06 om morgenen på Grini (Fodstad 2001). Arbeidsdagen varte fra kl. 07 til 18 med en middagspause midt på dagen. Mennene sto appell hver morgen og kveld, noe kvinnene slapp (Knutsen og Simonsen 1986).

Kostholdet på Grini var varierende i løpet av krigen, men det synes å ha vært dårligst rett etter opprettelsen og fram til sommeren 1942. De kvinnelige og mannlige fangene hadde det samme kostholdet. Daglig fikk de to måltider. Seks brødkiver ble delt ut om kvelden, og du

måtte spare på noe, om du ville ha frokost dagen etter. Til pålegg var det kaviar, sirup, ost eller ulike syltetøy. Middagen besto av ulike typer supper: Blomstersuppe; bestående av vann og litt grønnsaker, gryn og poteter, og stormsuppe (”prompesuppe”); bestående av vann grønnsaker, grovt mel, kjøtt og poteter. Stormsuppe fikk de tre ganger i uka. En gang i uka fikk de fisk sammen med en suppe og noe de kalte for ”liksvette”, en blanding av mel, sukker og vann (Hegland 1994). Om fisken forteller Mathilde at de kunne få sorter som sei og brosme (Knutsen og Simonsen 1986).

Kvinnene på Grini spiste også maten sin på kvinneavdelingen. Maten måtte som på Falstad, fraktes til avdelingen hver dag, da kjøkkenet lå utenfor kvinnenenes bevegelsesområde. Mindre måltider ble imidlertid preparert av fangene selv på avdelingen. Maten som ble utdelt av leirledelsen var utilstrekkelig, så organisering av ekstra mat skulle bli viktig for fangetilværelsen også på Grini (Hegland 1994).

Kvinneavdelingen lå i hovedbygningens sørfløy. Etter hvert måtte det opprettes to brakker, i tillegg til at kvinnene overtok ”fallskjermen³¹” og kirken. De ble fordelt på åpen/fri og lukket avdeling, hvor lukket besto av eneceller og straffeceller lukket mot resten av fangebelegget. På friavdelingen derimot kunne kvinnene gå fritt omkring. Det var bare dørene inn til etasje som ble låst om natten, ikke celledørene. For kvinnene som satt i hovedbygningen, var det ikke mulig å bevege seg ut uten følge av en vakt. Dette ble gjennomført tre ganger om dagen i starten, mens bare en gang om dagen utover i krigen. De som satt på brakkene var heldigere med lufting, og spesielt mot slutten av krigen ble det mer frihet vedrørende lufting her (Hegland 1994).

³¹ ”Fallskjermen på Grini, ved siden av Akershus den mest kjente «dødselle» i tyske fengsler og leire i Norge: en stor sal i hovedbygningen på Grini.... Fra november 1942..da salen ble overtatt av kvinneavdelingen, var de som satt på Fallskjermen, folk som enten hadde fått dødsdom eller som kunne vente å få (Ilafengsel, 2011).

4.2.3 Ravensbrück

Dagen i Ravensbrück startet kl. 04.30, og på en halv time skulle fangene rekke å vaske seg, re opp sengen og spise frokost. Så skulle de stå appell. Varigheten på appellen varierte med vær, vokternes sinnelag og tidspunkt i krigen. På slutten av appellen gikk fangene puljevis til forskjellige arbeidsplasser. De arbeidet fra kl. 06 til 18, med en halvtimes middagspause midt på dagen. Etter endt arbeidsdag skulle fangene igjen stå appell, og også denne varierte i tid (Ottosen 1991). Rosignalet i leiren gikk hovedsakelig kl. 21 (Knutsen 1986).

Kosten i Ravensbrück besto av suppe. Ottosen (1991) skriver at det til middag var en grønnsakssuppe kokt på vann og en kopp kaffeerstatning. I tillegg fikk de på kvelden utlevert fire brødskiver og pålegg – en bit med ost eller en skje marmelade. Brødet skulle holde også til frokost neste dag.

I den første brakken hvor Lise bodde (Zugänagsbrakke) var det 140 senger i sovesalen med tre køyer i høyden. I hver seng sov to fanger. Etter Zugängsoppholdet ble fangene plassert på ulike brakker. I starten fikk de norske fangene være samlet på brakke 7. Meta forteller at; ”Det føltes trygt” (Ottosen 1991:89). Det kunne være opptil 400 fanger på hver sovesal her, og to eller tre kvinner måtte dele én seng. Sengene var også oppholdssted for fangene utenom arbeidstid, der mange av fangene spiste og hadde besøk av andre fanger. Meta skriver at det var en meget smal gang mellom sengene hun måtte gå gjennom for å komme til sin egen seng. Hun sier: ”Fra disse sengene stakk det alltid skitne ben. Det var en av de små dagligdagse opplevelsene der nede som jeg aldri riktig kunne venne meg til” (Ottosen 1991:90).

Hva var de største forskjellene i forhold til levekår i de ulike leirene, og hvordan virket dette inn på fangenes tilværelse?

Levekårene ser ut til å ha vært verre jo lenger sør man var. Det var relativt bedre boforhold og kosthold på Falstad enn på Grini, og i Ravensbrück sies det å ha vært verst. Mathilde lengtet ofte tilbake til enecellen sin på Grini, for hun syntes det var helt forferdelige forhold i

Ravensbrück. Hun legger til at hun var heldig som var ung og frisk, men til tross for det måtte hun kjempe hardt for å overleve (Knutsen og Simonsen 1986). Ravensbrück var en konsentrasjonsleir i navn og virke, og var opprettet for at fangene skulle arbeide seg i hjel. Dette står i kontrast til Falstad og Grini, som hovedsakelig for de kvinnelige fangene var oppholdsleire for politiske fanger. Det var vel å merke henrettelser på Falstad og Grini også, men dette var ikke som en del av leirens virke og rammet ikke de kvinnelige fangebefolkningene.

Den største forskjellen fra de norske leirene hevder Ottosen (1991) var loppene, lusene, kakerlakkene og andre skadedyr som fantes i Ravensbrück. De norske fangene var ikke vant med dette, men de var heldige i forhold til fanger fra andre nasjoner som hadde lus på kroppen ved ankomst. Håndtering av lopper og lus ble en daglig syssel i leiren. Hver kveld hjalp fangene hverandre med avlusning. Mathilde sier: ”Det var et stort tillegg i straffen å bli så oppspist” (Knutsen og Simonsen 1986:59). Loppene var også et problem. Selv tiår etter krigens slutt kunne man ha sår på beina etter loppebitt. Mathilde siterer en fransk medfange i Ravensbrück: ”Dagen tilhørte SS, nettene lusene – begge ville vår død” (ibid:72). Mathilde beskriver seg selv som et lett offer for lopper og lus. En natt våknet hun av at det surret noe forferdelig i øret. En rutinert medfange sa at hun måtte helle noe væske inn i øret, slik at loppene fløt opp. Mathilde gjorde som hun fikk beskjed om, og ganske riktig fløt det opp en loppe (ibid).

Også bostandarden virker som å ha vært dårligere på Grini enn på Falstad, og i Ravensbrück sammenliknet med Grini. Bjørg forteller at da hun ankom Grini, lå kvinner sovende på madrasser tett i tett på friavdelingen (Fodstad 2001). Vel å merke hadde de hver sin madrass, i Ravensbrück måtte opptil tre fanger dele en køye.

Kosten var utilstrekkelig i alle de tre leirene, men som Meta forteller, var den verre jo lenger sør man kom. Selv om Metas utsagn kan være preget av at hun var på Falstad i kun fem uker, tilsier også andres utsagn at kosten ikke var aller verst på Falstad. Hovedproblemet var at maten ikke hadde nok næringsinnhold i forhold til det arbeidet fangene måtte utføre. På

Falstad fikk de utdelt egen frokost, mens de på Grini og i Ravensbrück måtte spare noe av brødet de fikk utdelt på kvelden om de ville ha frokost neste dag. På Grini fikk de imidlertid utdelt to brødkiver mer enn i Ravensbrück.

Utenom den maten de fikk utdelt i leirene, ble fangene nokså flinke til å lage mat på egenhånd. På friavdelingen på Grini hadde de ovner. Ved hjelp av disse og ingredienser fangene hadde fått tilgang på via smugling eller pakker, laget de eksempelvis potetkaker eller pisket sammen krem som de hadde på kjeks når det var noe å feire (Fodstad 2001). Det er ingenting i materialet fra Falstad som tilsier at de kunne lage egen mat på kvinneavdelingen. I Ravensbrück var det derimot også mulig å lage egen mat på brakkene, men det var ikke mye å lage mat av. Fangene var imidlertid meget kreative om muligheten bød seg. Dersom noen hadde bursdag, kunne det bli feiret med en slags kake eller litt ekstra pålegg som noen hadde spart. Også på arbeidsplassene kunne de lage seg ekstra mat om de hadde ingredienser. Da kunne eksempelvis strykejern bli brukt som varmeapparat (Børsum 2007).

4.3 Arbeid i leirene

Himmler sa i en tale sent i krigen angående de russiske krigsfangene som var tatt til fange i krigens første dager:

”Den gang vurderte vi ikke menneskemassene slik som vi gjør det i dag: som råstoff, som arbeidskraft. Hva som til syvende og sist, når jeg tenker i generasjoner, ikke er til skade, men som i dag er beklagelig på grunn av den tapte arbeidskraft, er dette: fangene er i titusener og hundretusener død av avkreftelse og sult” (Christie 2010:16).

Fangene skulle brukes for å tjene Den tyske stat ved blant annet å produsere utstyr og våpen til troppene ved fronten, bygge jernbaner og veier. I tillegg skulle fangene selv bygge opp og ved behov utvide og vedlikeholde leirene de satt i. Dette gjaldt også i Norge. Man kan se at det var forskjell på hva slags arbeid de mannlige og kvinnelige fangene ble satt til i de norske fangeleirene. Uansett ble fangene sett på som arbeidskraft tyskerne kunne utnytte, noe de gjorde til det fulle. Det het, som nevnt, at fangene i konsentrasjonsleire skulle arbeide seg til døde.

4.3.1 Falstad

Det var først ved årsskiftet 1942-43 at de kvinnelige fangene fikk arbeide på Falstad, hovedsakelig fordelt i vaskekjelleren og på skredderverkstedet. Noen ytterst få fikk kjøkkenarbeid. I tillegg var det Mette Linge, medlem av en kommunistgruppe, som fungerte som kjøkkensjef på tyskernes kjøkken (Reitan 1999). I sin hovedoppgave om Falstad sier Reitan (1999) at da kvinnene var isolert fra den mannlige fangebefolkningen, fikk de ikke være på arbeidskommando utenfor leiren. Reitan (1999) motsier imidlertid seg selv ved å fortelle at noen kvinner arbeidet som hushjelp på gårdene i området rundt leiren. Det er ingen eksempler i intervjumaterialet på at kvinner arbeidet utenfor leiren, men Ragnhild forteller i sitt intervju at hun i en periode fikk arbeide utenfor kvinnes lovlige oppholdssteder, men allikevel innenfor leirens murer. Gjennom dette arbeidet var Ragnhild verken isolert fra de mannlige fangene eller de mannlige SS-vokterne.

Arbeidet i vaskekjelleren var tilsynelatende det hardeste arbeidet, hvor kvinnene hadde like lang arbeidsdag som mennene. Johanne forteller:

”Ja, etter en tid da, så ble vi spurt om vi ville være i vaskekjeller’n, og det ville vi jo, for da var det jo noe å holde på med. Og det var tøft, for jeg var en meget bortskjemt jente som aldri hadde vasket klær, så jeg sto jo der og gned...verksår bortover hele veien på knokene”.

Meta arbeidet i skredderverkstedet med å sy og reparere tyskernes og de mannlige fangenes klær. Hun forteller: ”Og da (ler litt)...og underbuksene da og...laget sånne fine broderier”. En av de mannlige medfangene hennes har i ettertid fortalt henne at han tok vare på en slik underbukse med broderi.

Ragnhild forteller i sitt intervju at hun de første ukene av sitt fangeopphold på Falstad arbeidet med å stoppe og lappe klærne til tyskerne i skredderverkstedet. Etter hvert fikk hun arbeid på kjøkkenet. På den måten fikk hun ordnet slik at faren som også satt i leiren, fikk litt

ekstra mat. Senere fikk hun arbeide på legekantoret. Der hadde hun det veldig godt, fikk luftet seg mer og hadde i det hele tatt mer frihet. Ingen av de andre fangene skiftet arbeid flere ganger slik som Ragnhild. Det kommer fram i intervjuet hennes at hun nok var en privilegert fange som ble behandlet godt av tyskerne. Selv begrunner hun den gode behandlingen med at hun satt som gissel. I tillegg var hun sykepleier av yrke, og tyskerne hadde derfor bruk for henne.

Goffman (1991) hevder at det innenfor totale institusjoner finnes meningsløse arbeidsoppgaver som fanger blir satt til og som i seg selv kan ses på som straff. Det virker ikke som de kvinnelige fangene på Falstad ble satt til slike meningsløse arbeidsoppgaver, men heller til nyttige og hverdagslige sysler gjennom vask og vedlikehold av klær, så vel som matlaging. I følge Reitan (1999) ble derimot de mannlige fangene på Falstad utsatt for meningsløst arbeid. Eksempel på slikt arbeid er saging av røtter i to. Mennene ble også utsatt for mer press på arbeidsplassen enn kvinnene, og kunne bli straffet om arbeidstempoet var for tregt. Mennene arbeidet blant annet på verksteder med grøftegraving eller saging av tømmer. I tillegg fantes det utekommandoer tilknyttet Falstad hvor fanger ble sendt eksempelvis til Værnes flyplass for å drive anleggsarbeid, eller til gårdene i nærområdet for å drive gårdsarbeid. Mange av de mannlige fangene døde som følge av hardt arbeid i og utenfor leiren (Nilssen og Reitan 2008).

4.3.2 Grini

De kvinnelige fangene på Grini ble som på Falstad satt til typisk kvinnearbeid. Vasking og reparasjon av klær tok opp de fleste kvinnenes arbeidskraft. Arbeidet foregikk hovedsakelig i kjelleren i hovedbygningen der de hadde vaskemaskiner og andre hjelpemidler. En av de kvinnelige vokterne passet på at arbeidstempoet var høyt nok til enhver tid. Hegland (1994) skriver at det var tungt arbeid og høyt press på fangene. De nye og unge fangene måtte som oftest arbeide i kjelleren, men med tid og ansiennitet kunne man oppgradere seg til systua. På systua reparerte de for det meste fangedrakter, men kunne også bli satt til å lage ullgensere og liknende til vokterne. For å lage ullgensere trengte de garn; ”Ullen fra Grini-sauene ble brakt inn i en celle i kjelleren. Det ble skaffet karder og rokker og et par kvinner ble satt til å spinne.

Dette arbeidet kunne ikke tyskerne kontrollere. Det ble sabotert så det var en fryd å se” (Hegland 1994:206).

Arbeidstiden var ofte 11 timer om dagen. Foruten vask og sying, var det blant annet noen kvinner som vasket funksjonærboligen og noen som ble satt til luking i en åker høsten 1941. De kvinnelige fangene på Grini fikk altså være på arbeid utenfor leiren (Hegland 1994).

4.3.3 Ravensbrück

Nyankomne fanger i Ravensbrück måtte være på Zugängsbrakke noen uker. Her skulle de lære hvordan hverdagen i leiren fungerte. Man fikk blant annet beskjed om at dersom man følte seg urettferdig behandlet, skulle man ikke prøve å gjøre noe med det da det kunne forverre saken. ”Hold kjeft og gjør deg minst mulig bemerket, synes jeg personlig var den lureste leveregel å ha” forteller Meta (i Ottosen 1991:86). Som Zugängsfange kunne man bli satt til alt mulig slags arbeid der det trengtes folk fra dag til dag. Dette innebar alt fra å flytte for SS-familiene til å hente varer fra jernbanen. Meta ble satt til veiarbeid mens hun var Zugängsfange (Ottosen 1991). Mathilde derimot hadde mye ulikt arbeid som Zugängsfange; sandskuffing, lasting og lossing av varer, dro kjerrer med tunge materialer og ikke minst planering med veivalsen. Mathilde fikk deretter fast arbeid i kassekommandoen hvor fangene lempet kasser som veide opptil 300 kg fra jernbanen opp på lasteplan som så kjørtes til leiren (Knutsen og Simonsen 1986).

Arbeidet med den store steinvalsen³² til å lage ny appellplass og vedlikehold av veiene mellom fangebrakkene, ble betraktet som det fysisk sett hardeste. Steinvalsen ble brukt hver dag gjennom krigen. Det måtte 8-10 fanger til for å håndtere den. I løpet av leirens levetid var det to steinvalser som var i bruk. Mange kvinner mistet livet ved dette arbeidet, noen av ren utmattelse, andre ved at de ble overkjørt (Ottosen 1991).

³² Steinvalsen omtaler jeg i kapittel 3, under beskrivelsen av Ravensbrück.

Ravensbrück var tilknyttet flere utekommandoer, blant annet Siemensfabrikken som lå rett utenfor leirens murer. Hit ble utallige fanger sendt. I følge Meta arbeidet også norske fanger der. Fangene som arbeidet der, bodde i brakker tilknyttet fabrikken. Boforholdene og de sanitære forholdene var bedre enn i Ravensbrück, men arbeidstempo og mengde virket uoverkommelig. Ravensbrück leide ut arbeidskraft til fabrikken, men fangene ble hyppig byttet ut grunnet de harde kravene Siemens satte. Meta forteller i intervjuet om Siemens; ”når jeg ser navnet får jeg avsky”.

Lise arbeidet en tid i tilskjæreriet, men hun klarte ikke arbeidsoppgavene. Hun søkte seg dermed til skredderverkstedet, hvor hun hadde hørt at de fikk sitte mens de arbeidet. Her satt 600 fanger samtidig fordelt på 400 symaskiner, mens 200 fanger renklippet og sydde knapper. Lise arbeidet også på konfeksjonsfabrikken i løpet av oppholdet. Her ble hun satt til å sy knapper i anorakker. Lise omtaler konfeksjonsfabrikken som det verste stedet man kunne arbeide i selve leiren:

”Jeg visste gudskjelov ikke hvor lenge jeg skulle bli der...Jeg husker skrikende SS-menn og -kvinner som ledet arbeidet og fanger som brølte like meget som SS. Jeg husker maskiner som gikk uten stopp, jeg kjenner meg selv sittende midt i maskineriet, en redd, jaget slave som bare måtte arbeide i vanvittig tempo for å følge med i farten, og for å unngå å bli slått” (Børsum 2007:109).

Hvilke forskjeller var det i mengde arbeid og type arbeid i de ulike leirene, og hva hadde dette å si for fangetilværelsen?

I alle de tre leirene ble kvinnene satt til typiske kvinneyrker. De vanligste kvinneyrkene på slutten av 1800- og starten av 1900-tallet var innenfor jordbruk, personlig tjenesteyting, industri og håndverk. De som arbeidet i jordbruket var ofte skrevet opp i arbeidsregistre som ”husmødre”, da de arbeidet på familiegården. Dette gjaldt også for de som arbeidet i andre familiebedrifter. Utover 1900-tallet kom det flere kvinneyrker til, som kontor- og butikkdamer (Moum 1981). Spesielt økte kvinneandelen i arbeidslivet i mellomkrigstiden, men hovedsakelig omfattet dette hushjelpyrket. Dette til tross for at lovverket hadde åpnet for kvinnelig deltakelse i de fleste yrkesverv. En kvinne som bodde i byen kunne gjerne ta seg et

arbeid, men hennes sysler hjemme i huset var like store. Dette var et krevende arbeid. En klesvask tok opptil en uke med ”bløtlegging, koking, skrubbing, skylling, tørking, dynking, stryking og rulling” (Finstad 1991:33). I ledige stunder var det håndarbeid som opptok kvinnene, stopping og lapping, eller om tiden strakk til også finere håndarbeid.

I følge Bortworth (2000) forteller historien oss at kvinner i fengsel har blitt satt til tradisjonelle kvinneyrker. Vegheim (1994) hevder også at det arbeidet kvinner blir tilbudt i dagens fengsler er kjønnsesifikke, og at mennenes arbeid i fengslene er mer fremtidsrettet ved at de kan videreutvikle det etter endt soning. Det kan dermed sammenliknes med arbeidet de kvinnelige fangene ble satt til på Falstad og Grini -hovedsakelig vasking og reparering av klær. På Falstad var det i tillegg noen få fanger som fikk arbeide med å lage mat. På Grini sies det ikke noe om kvinnene arbeidet på kjøkkenet, men det kan ikke utelukkes. Typisk mannsarbeid, som utbygging og vedlikehold av leirene, ble overlatt de mannlige fangene på Falstad og Grini. I Ravensbrück derimot var det kvinner som bedrev vedlikeholdsarbeidet av leiren i tillegg til det typiske kvinnearbeidet. Det er dermed rimelig å hevde at arbeidet kvinnene ble satt til i Ravensbrück var fysisk mer krevende enn på Falstad og Grini.

Arbeidet i vaskekjelleren på Falstad kan ha vært hardere enn på Grini, da det fortelles om vaskemaskiner og andre hjelpemidler på Grini. På Falstad måtte de vaske tøy på ”gamlemåten” med vaskebrett og vann. På den annen side kan det virke som at arbeidspresset var større på Grini enn på Falstad som følge av flere fanger og dermed mer vask. Det fortelles fra alle tre leirene at om det var mulig, saboterte man eller i det minste minket hastigheten på arbeidet. ”Grinitempo” var et kjent begrep blant fangene. Dette beskriver at fangene gjorde så lite som mulig på arbeid. Det var imidlertid ulik mulighet for å sabotere og mange avsto fra det grunnet frykten for represalier. Hegland (1994) skriver at om leirledelsen på Grini var misfornøyd med arbeidstempoet, kunne fangene vente seg disiplinærstraff. Det er ingen dokumentasjon på at de kvinnelige fangene noen gang ble straffet på denne måten. Heller ikke fra Falstad fortelles det om at kvinnene kunne bli straffet for å arbeide sakte. Derimot kunne man bli premiært for hurtig arbeid, dette gjaldt også for mennene. Det er uvisst hvor mye fangene ble premiært, men Arne forteller i sitt intervju at de kunne få tildelt sigaretter som belønning om de plukket en viss mengde blåbær. I Ravensbrück finnes det mange

fortellinger om at fanger har blitt straffet for lavt arbeidstempo. Det virker i tillegg som om arbeidsmengden i Ravensbrück var langt større enn på Falstad og Grini.

De kvinnelige fangene på Grini kunne få arbeide utenfor leiren, men det virker ikke som at det var et organisert system rundt dette. Det var meget ettertraktet av fangene å arbeide utenfor leiren da de der kunne skaffe seg ekstra mat og fikk være utenfor kvinnenes primære oppholdssteder. I materialet fra Falstad er det mindre dokumentasjon om kvinners arbeid utenfor leiren, i alle fall med tanke på organiserte utekommandoer. I Ravensbrück derimot kunne man bli sendt til arbeidskommandoer nært eller langt unna leiren, noe som også omfattet de norske fangene.

4.4 Bordell i leirene

I tillegg til de overnevnte arbeidene som fangene ble satt til i Ravensbrück, var det en type arbeid som skilte seg ut fra leirene i Norge; bordellvirksomhet.

Ifølge Sigmund (2009) var det mange prostituerte kvinner i Tyskland i forkant av krigen. Hitler beordret allerede i 1933 nedleggelse av alle bordeller. En av grunnene bak ønsket om nedleggelse av bordellvirksomheten, var frykten for spredning av syfilis, en sykdom nazistene mente jødene hadde skylden for. Nedleggelsesplanene ble imidlertid aldri fullført, og som Sigmund (2009) legger det fram, måtte regimet bøye under for virkeligheten. Resultatet ble at Hitler-Tyskland var den delen av Europa som hadde flest bordeller. Raseproblematikken var av mindre betydning i bordellene, da det ikke spilte noen rolle om kvinnene som arbeidet på bordellene var jøder.

Det ble faktisk opprettet bordeller for mannlige fanger tilknyttet fangeleire over hele det tyskakkuperte området i løpet av krigen. En av begrunnelsene var å øke arbeidsvilligheten til fangene. Til gjengjeld for godt arbeid kunne man få ekstra matrasjoner og besøke leirens bordell. Det første bordellet for mannlige fanger ble etablert i Mauthausen i 1942. Himmler

var på inspeksjon i Buchenwald konsentrasjonsleir i 1943 og klaget over at det ikke fantes bordell der. ”In every camp... must be the possibility for the man to visit the camp brothel one or two times in the week” (Gertjeanssen 2004:226). Det finnes i følge Gertjeanssen (2004) også teorier om at man opprettet bordell for mannlige fanger også for å unngå homoseksuelle handlinger i leirene, men dette bekreftes ikke i andre tilgjengelige kilder. Fra Ravensbrück ble det sendt fanger som skulle arbeide i bordell for mannlige fanger i blant annet Sachsenhausen³³ (Ottosen 1991).

Lise forteller at de til stadighet ble spurt om å melde seg til bordell³⁴ mens de var i Ravensbrück. Ottosen (1991) skriver at de fangene som meldte seg, ble lovet gull og grønne skoger i form av ekstra matrasjoner og bedre boforhold³⁵, og som Gertjeanssen (2004) legger til, at de skulle settes fri fra fangenskap etter seks måneder. Videre forteller Lise at arbeidsmengden til kvinnene i bordellene skal ha vært så stort at de fleste ikke holdt ut i mer enn et halvt år. En annen norsk fange Nelly, legger til at hun tror de fleste ble drept etter endt arbeidsopphold i bordell (Jonassen 2007). Om de ble drept eller satt fri etter seks måneder, kommer ikke fram i materialet, men det var ikke mange av dem som returnerte til Ravensbrück. Meta skriver om sitt forhold til rekrutteringen til bordellarbeid (i Ottosen 1991): ”Det skulle vel være overflødig å opplyse at ingen norske meldte seg til dette svineriet” (ibid:89). Hun synes det var et paradoks at tyskerne oppi all elendigheten opprettet bordeller for mannlige fanger. De arresterte prostituerte (såkalte asosiale) og satte dem i konsentrasjonsleire, men så fort de var innenfor murene ble de oppfordret til å melde seg til bordell. Flere av kvinnene i materialet hevder på lik linje med Meta, at ingen norske fanger meldte seg til bordell. Det er viktig å huske at de norske fangene var bedre rangert i leiren enn

³³ John Creecy (sitert i Gertjeanssen (2004)) forteller at en tidligere fange i Ravensbrück hadde hevdet at det ble sendt tjue kvinnelige fanger til ulike bordeller fra leiren hver dag (ibid:228). Det legges til at det som oftest var de tyske jentene som sannsynligvis var arrestert grunnet rase; hovedsakelig jøder, sigøynere og gatepiker, som arbeidet i bordellene. Dorothea Binz, kvinnelig SS-vokter i Ravensbrück under krigen, var en av dem som etter krigen innrømmet å ha valgt ut jenter og sendt dem til bordeller rundt om i det tyske riket.

³⁴ Bordell ble kalt ”Puff” i Ravensbrück (Børsum 2007:122).

³⁵ Kvinnene som jobbet på bordell hadde bedre boforhold og tilgang på mat enn kvinnene i Ravensbrück. De slapp i tillegg å stå appell. To og to kvinner delte rom, og de hadde i tillegg egne rom hvor de jobbet fra, med sofa, vask og vindu. De hadde egne bad hvor de kunne vaske seg godt. Det var ikke veldig fint, men bedre enn boforholdene i konsentrasjonsleirene. På den annen side ble kvinner som jobbet på bordell brukt til medisinske eksperimenter og mishandling. Spørsmålet er om de godene de tilegnet seg gjorde jobben verdt det?! (Gertjeanssen 2004)

mange andre. De kom fra bedre kår og hadde ennå ikke følt den store elendigheten på kroppen. Dermed kan behovet for litt ekstra mat og bedre boforhold ikke ha virket tilstrekkelig forlokkende på de norske fangene. Andre fanger kan ha hatt et større behov for å komme bort fra Ravensbrück.

Det er blitt diskutert om kvinnene meldte seg frivillig til bordell. I så fall må det ses som det eneste arbeidet i Ravensbrück som var frivillig. Selv om kvinnene i avhandlingens materiale forteller at det var valgfritt å arbeide i bordell, hadde noen sannsynligvis mer press på å melde seg. Allerede da fangene ankom leiren fikk de spørsmål om dette. Det ble imidlertid satt krav til utseendet til disse kvinnene. Utvelgelsen foregikk ved at kvinnene sto nakne foran en del tyske mannlige soldater som målte kvinnene opp og ned for å finne passende arbeidere. Man kunne blant annet ikke være snauklipt, noe som utelukket en del fanger fra kontinentet, og man skulle ha de rette formene (Ottosen 1991).

Bordellvirksomhet er kun omtalt som et konkret tema i materialet tilknyttet Ravensbrück. Er det mulig å sammenlikne dette med fangeleirene Falstad og Grini?

I intervjumaterialet fra Falstad er det ingen konkrete eksempler på bordellvirksomhet. Flere av intervjuobjektene formidler imidlertid at fester ble arrangert av leirledelsen. Marianne forteller i sitt intervju at det hver lørdag kom: ”du kan gjerne kaill det en bataljon med damer fra trondheim”. Kvinnene var, ifølge Marianne, stivpynta til fest med de tyske SS-soldatene i offiserbrakka. De var der over natta og dro hjem søndag kveld. Det er ikke beskrevet om disse kvinnene var nazister, prostituerte eller bare unge kvinner fra Trondheim som ville feste. Uansett virker det som om fangene har reagert på at disse festene fant sted i fangeleiren. At norske jenter kunne feste med tyskerne i en leir hvor det satt kvinner på deres egen alder som fanger. I tillegg til politiske og kriminelle fanger, satt det gatepiker på kvinneavdelingen på Falstad. Disse satt som oftest ikke lenge i fangenskap, og som en av de mannlige fangene forteller i Hønsvik (2010):

”De pleide ofte å bli frigitt sent lørdag kveld av kommandanten slik at de ikke kunne rekke å reise inn til byen. Og da jeg kommer ned til kommandanten søndag formiddag...så har han en av de ny-frigitte jentene da hos seg” (ibid:103).

En annen mannlig fange forteller i sitt intervju at de en periode hadde en ”meget seksuelt aktiv kommandant” (Hønsvik 2010:103), og at han innkalte kvinnelige fanger til sitt kontor for å sy knapp i buksa hans;

”og den knappen skulle syes i buksesmekken mens han hadde buksa på seg. Og de som sa nei skjedde det ingen ting med, men de som sa ja ble satt opp på liste og måtte så regelmessig møte til knulling hos kommandanten”.

Heller ikke fra Grini er det konkret dokumentasjon om bordellvirksomhet. Dette kan kanskje skyldes at Grini lå i utkanten av Oslo, og dersom de tyske soldatene ville ta seg en fest, kunne de dra inn til byen. Jeg kan ikke utelukke at det også her ble arrangert fester hos leirledelsen med jenter fra Oslo, men dette kommer ikke frem i mitt materiale. Det var imidlertid bordeller for tyske soldater i Oslo. Det er interessant å sammenlikne bordellvirksomhet på Falstad og Grini med Ravensbrück. I henhold til mitt materialet er det ingenting som tilsier at det var bordeller for vokterne i Ravensbrück slik det tilsynelatende var for voktere tilknyttet Falstad og Grini. Bordeller for fangene var det derimot tilknyttet tyske konsentrasjonsleire hvor fanger fra Ravensbrück tjenestegjorde.

4.5 Sanitære forhold, sykdom og medisinsk behandling

”Fire faktorer førte til at sykdomsfrekvensen blant fangene var meget høy. Først og fremst spilte underernæringen og overanstrengelsen inn. Videre var sanitærforholdene av stor betydning for sykdomsfrekvensen, og dessuten spilte temperaturforholdene og mishandlingene en stor rolle” (Christie 2010:20). Ulike sykdommer hadde forskjellig innvirkning på hvordan fangene hadde det i de tre leirene. Under vil jeg beskrive likheter og forskjeller ved leirene knyttet opp mot temaet; sanitære forhold og sykdommer.

4.5.1 Falstad

Det fortelles ikke noe konkret i intervjumaterialet om de sanitære forholdene på Falstad, noe som indikerer at det sannsynligvis ikke var så ille. Sanitære forhold kan ha hatt mye å si for fangenes helse. Om fangene ble syke, kom de til sykestua på Falstad som lå i første etasje i hovedbygningen. Der var et eget legekontor i tillegg til omlag 20 sykesenger. Det var hovedsakelig fangeleger som holdt driften i gang. Man kjenner til 8 menn som tjenestegjorde som lege på Falstad i løpet av leirens levetid, deriblant dr. Carl V. Lange (Reitan 1999). Gerd forteller i sitt intervju at en kvinnelig lege fra Narvik undersøkte henne for lus da hun ankom Falstad, men som Hønsvik (2010) skriver: ”Denne kvinnelige legen blir ikke omtalt noe annet sted i intervjumaterialet, verken av den mannlige legen eller av noen av de kvinnelige fangene” (ibid:70). Nilssen og Reitan (2008) nevner heller ikke denne kvinnen eller andre kvinnelige leger som tjenestegjorde i leiren. Av og til kom tyske politileger på besøk fra Trondheim for å inspisere arbeidet på sykestua. Dr. Carl V. Lange er en godt omtalt og profilert fange fra Falstad, og han skal ha hjulpet mange fanger unna transport til Tyskland (Nilssen og Reitan 2008).

Det var stor mangel på medisinsk utstyr på sykestua på Falstad og forsyningssituasjonen varierte. Ofte måtte alvorlig syke fanger sendes videre til sykehuset i Levanger. Operasjoner ble ikke utført i leiren. Reitan (1999) skriver at fangene kom til sykestua på grunn av forkjølelse, magesykdommer, revmatiske lidelser³⁶ og for å ”lappes sammen” etter mishandling (ibid:114). De kvinnelige fangene ble ikke mishandlet slik mennene ble. Magetrøbbel var imidlertid et like stort problem for kvinnene. Årsaker til magesyke var at fangene ble servert fordervet mat med lite næringsinnhold. I tillegg var drikkevannet meget dårlig på Falstad. Vanninntaket lå kun noen meter unna kloakkanlegget.

Det er lite snakk om sykdom blant de kvinnelige fangene i intervjumaterialet. Reitan (1999) nevner også at det er lite dokumentasjon på kvinnelige fangers sykdom fra Falstad. Reitan (1999) hevder imidlertid at det trolig var flere kvinner som ble rammet av en difteriepidemi på Falstad sommeren og høsten 1943, og det er ett tilfelle man vet om av alvorlig sykdom

³⁶ Revmatiske sykdommer kunne ramme fangene om de satt på celler der det var fukt og kulde. Det kan tyde på at dette var mer gjeldende for dem som bodde på brakke i leiren. Kvinnene bodde i hovedbygningen og det kan virke som om kulde og fukt ikke var like problematisk her (Reitan 1999).

grunnet denne smitten. På papiret og i følge intervjuet med dr. Lange hadde kvinnene samme mulighet som de mannlige fangene til å oppsøke legehjelp, så underrepresentasjonen av kvinner i sykeregisteret kan ikke begrunnes med dårligere tilgang på medisinsk behandling i forhold til mennene.

4.5.2 Grini

Meta sier i sitt intervju at de hygieniske forholdene på Grini var verre enn på Falstad. Dette kan ha ført til hyppigere sykdomstilfeller. I tillegg til magesyke og underernæring brøt det ut difteri og dysenteri i leiren. I 1942 kom det et skriv fra overordnede til Grinis lege om at man ved vurdering av medisinsk behandling skulle se på arrestasjonsgrunn, hovedsakelig med tanke på politisk engasjement. Legen skulle så vurdere om de var verd behandling eller ikke. Epidemier var fritatt denne regelen (Hegland 1994).

Hegland (1994) hevder at sykebehandlingen på Grini tilsynelatende var nokså bra. I 1942 åpnet sykeavdelingen på Grini. Før hadde de kun ett rom til disposisjon for legene. Flere avdelinger ble opprettet i løpet av 1942; hovedavdelingen, tuberkuloseavdelingen, kirurgisk avdeling, epidemiavdelingen, revier, mottak, poliklinisk avdeling, røntgen, tannlege, laboratorium, fysikkavdeling og hygienekommando. Det var med andre ord store muligheter for å behandle fanger i selve leiren. De fangene som ble alvorlig syke, ble imidlertid sendt til Ullevål sykehus i Oslo. Hegland (1994) skriver at det var vanskelig å få sendt kvinnelige fanger dit. Dette begrunner han med at kvinnesaksbehandling skulle gjennom leirledelsen på Grini og Victoria terrasse³⁷. Når det gjelder de mannlige fangene, vet man at leirlegene på Grini i samarbeid med leger på Ullevål sykehus hjalp mange unna transport til andre leire.

Kvinnene ble i starten undersøkt og behandlet av de mannlige legene på Grini, men i oktober 1943 fikk de egne kvinnelige fangeleger. Ved alvorlige tilfeller fikk de etter hvert tilgang til mannsavdelingens sykestue da det blant annet manglet røntgenutstyr på kvinneavdelingen. Bjørg var en av de kvinnelige fangene som fikk arbeide som sykesøster på sykestua på Grini.

³⁷ Victoria Terrasse ble overtatt av tyske politimyndigheter ved okkupasjonene i 1940. Her foregikk forhør av alle fanger i Oslo under krigen, og man assosierer navnet ofte med tortur og overgrep (Hegland 1994).

Hegland (1994) hevder at de kvinnelige fangene på Grini hadde dårligere helse enn mennene, fordi de ble rammet av flere sykdommer; fordøyelsesproblemer, ødemer, tap av menstruasjon og tenner som løsnet. Høsten 1943 brøt det i tillegg ut skarlagensfeber og difteriepedemi på kvinneavdelingen. Andre plager de kvinnelige fangene opplevde var skabb, fotsopp, bronkitt, influensa og veneriske sykdommer.

4.5.3 Ravensbrück

I Zugängsbrakken der Lise bodde da hun først ankom leiren, hadde de 10 toaletter ved inngangen og 20 vaskebenker. Dette skulle fordeles på 400 fanger. Det var stor kamp om å få vasket seg på brakken, men de hadde likevel bedre forhold her enn de kom til å få utover i krigen (Børsum 2007). Denne beskrivelsen indikerer at de sanitære forholdene i Ravensbrück var meget dårlige og gikk utover fangenes helse. Mathilde beskriver hvordan de opplevde vannmangelen og restriksjonene rundt dusjsituasjonen da de kom til leiren. De norske fangene hadde vært på transport lenge og var glade for endelig å skulle få en dusj. De begynte med håret for så å skulle arbeide seg nedover kroppen. Så langt kom de imidlertid aldri. Vannet ble skrudd av og resten måtte de gjøre med kaldt vann i vaskene. De lærte seg senere å disponere tiden i dusjen bedre, vaske håret den ene dagen, kroppen den neste (Knutsen og Simonsen 1986).

I løpet av de første ukene de var i leiren, måtte fangene gjennom en hel del legeundersøkelser. Hver gang måtte de stå i lange køer for å komme inn til selve undersøkelsesrommet. Meta forteller om en av de første undersøkelsene hvor de sto nakne i kø i mange timer før en SS-lege kom og kontrollerte dem mellom fingrene og i halsen. ”Avkledningen var jo temmelig overflødig ved en slik undersøkelse”(Ottosen 1991:88). Inntrykket Meta sto igjen med fra badet og legek kontrollene de første dagene i Ravensbrück var slik: ”Det var et stygt syn å se denne flokken med nakne utsultede kvinnekropper, mange fulle av skabb og annet utslett. Noen kunne ha menstruasjon, andre hadde diaré, ingen hjelpemidler, du måtte bare stå der” (Ottosen 1991:88). Med tanke på menstruasjon fikk de norske fangene tilsendt bind av Røde Kors, men de fleste mistet menstruasjonen etter en tid i leiren.

Sykestua i Ravensbrück bestod av hovedavdelingen og flere sykebrakker. Det var kvalifiserte leger som arbeidet i leiren, men deres kompetanse ble hovedsakelig benyttet på SS-vokterne og deres familier. Fangene fikk overhode ikke den medisinske hjelpen de trengte, og enormt mange døde grunnet manglende behandling. Første gang Lise ble syk, skulle hun bli kjent med rutinene for hvordan man kunne få medisinsk behandling. Hun måtte først stå i kø utenfor sykestua til hennes brakkenummer ble ropt opp. Så kom det noen sykesøstre som avgjorde om hun var syk nok til å komme inn til en annen sykesøster. De som kom videre, ble målt kroppstemperatur på. Lise kom videre og måtte nok en gang stå i kø. Det hang et termometer i en tråd på veggen, som i tur og orden ble stappet opp i rektum på alle fangene som kom dit. Så var det tilbake til sykesøstre med en lapp hvor det stod hvor høy feber Lise hadde, før de bestemte om hun skulle få komme inn til lege. Denne gangen ble det konstatert influensa og hun skulle på sykebrakke 10 til behandling. Her måtte hun stå i kø igjen, denne gangen for lusekontroll. Lise måtte ha skoene i senga på sykebrakken, for ellers ville andre fanger ha stjålet dem. Hun delte sykeseng med en annen fange som hadde skabb og Lise ble smittet. Mens hun var på sykebrakka, skulle hun få se hvor dårlig man kunne være i leiren uten å få ordentlig behandling. Hun var på toalettet en dag og så en gammel fange som forsøkte å komme seg på beina:

”Hun var et skjellett og greidde så vidt å stå oppreist når hun holdt seg fast. Håret var en eneste ugreid tufs, hele kroppen var full av infiserte sår, armer og bein var bare noen knokler med litt hud over, årene sto ut. Med hendene, som var noen fæle klør fulle av sår, klamret hun seg til veggen mens hun strevde med å reise seg. På kroppen hadde hun bare et grått linnestoff som var fullt av blod og materieflekker, og nederst var det fullt av ekskrementer....Jeg fikk et sjokk, det var første ”Schmuckstück” jeg så av denne sorten. Senere så jeg dem i tusenvis” (Børsum 2007:89).

Også i Ravensbrück var fangene plaget med dårlig mage, noe som kunne oppstå når som helst. Spesielt var dette en ulempe når de sto appell og ikke kunne gå på toalettet. I tillegg var fangene sterkt plaget av abscesser og byller som de aldri fikk rene. Lopper og lus var også et stort problem. Lise skriver om dette: ”Det var *èn* trøst vi hadde når vi hadde det som verst, det var at dere hjemme ikke så oss” (Børsum 2007:128). De norske var så heldig at de lå i de

øverste køyene, de eneste køyene som hadde lys over seg. Derfor slapp de å spise og avluse seg i mørket. Ulempen var at all stanken fra fangene under kom opp.

Norske Johanna Matheson døde i Ravensbrück 16. desember 1944, som en av 8 norske i alt. De norske hadde det vel å merke jevnt over bedre helsemessig enn andre i leiren. De hadde et bedre utgangspunkt enn fanger fra andre nasjoner, da de hadde fått en mildere behandling i leirene i Norge og var mindre utsatt for skadedyr før ankomst.

Hva var forskjellene mellom sanitære forhold i de ulike leirene, og hvordan virket dette inn på de kvinnelige fangenes helse og fangetilværelse?

Også de sanitære forholdene i leirene så ut til å ha vært verre jo lenger sør man kom. Meta er den eneste i mitt materiale som var fange i alle tre leirene. Hun bekrefter nettopp dette i intervjuet sitt. Hovedsakelig var det mangel på rent vann som gjorde at de sanitære forholdene var verre i Ravensbrück enn på Falstad og Grini. Vel å merke var det dårlig vann på Falstad også, men ikke i samme grad som i Ravensbrück. Lise forteller at hun en dag forsøkte å drikke vannet i Ravensbrück for hun var så inderlig tørst. Natten som fulgte kastet hun opp mesteparten av tiden (Børsum 2007).

Det tyder på at sykestua på Grini var bedre utstyrt enn på Falstad, og som Hegland (1994) skriver, var sykebehandlingen på Grini rene himmelen sammenliknet med konsentrasjonsleire i Tyskland. Det var 17 som døde på sykeavdelingene på Grini, mens i tyske konsentrasjonsleire døde mange tusener. Selv om utstyret og kompetansen var tilstede på sykestua i Ravensbrück, kom som vist ikke dette fangene til gode (Ottosen 1991). Dermed kan det se ut til at Grini er den av disse tre leirene som hadde best medisinsk behandling av fangene.

Deler av den medisinske kompetansen i Ravensbrück ble benyttet til medisinske eksperimenter på fanger. På Falstad er det ingen dokumentasjon på medisinske eksperimenter, mens det på Grini, så langt en vet, kun ble eksperimentert på hvite mus (Hegland 1994).

5 Forhold mellom fange og vokter

I dette kapitlet vil jeg beskrive forholdet mellom fange og vokter, og hvordan det påvirker kvinnenes opplevelse av fangetilværelsen. Hovedspørsmålet her blir: Hva har avstand eller nærhet til vokterne å si for kvinnenes fangeopphold?

Goffman (1991) hevder at det til enhver tid er en plan, teori eller ideologi som ligger til grunn for ledelsen av en institusjon. I denne avhandlingens tilfelle, nazistenes raseideologi. Den sosiale avstanden mellom fange og vokter som fantes under krigen, var derfor bestemt på statsplan i Nazi-Tyskland og gjennomført som en bevisst nedvurdering av fangene i henhold til den gjeldende raseideologien (Giertsen 1997).

Grad av avstand mellom fange og vokter kan ha følger for behandlingen av fanger. Det kan derfor hevdes at stor avstand mellom fange og vokter vil være et ønskemål for myndighetene. Goffman (1991) hevder at man har lagt det opp slik i totale institusjoner, og spesielt i konsentrasjonsleire, at det er et sterkt skille mellom fangene og vokterne. På denne måten dannes og opprettholdes stereotype og fiendtlige holdninger om den annen part på begge sider. Vokterne kan betrakte fangene som dyr som er upålitelige, noen de ser ned på. I konsentrasjonsleire blir skillet mellom fange og vokter enda større grunnet nazistenes nedverdiggelse av menneskegrupper og ikke minst fangegrupper på bakgrunn av raseideologien. Goffman sier videre at: ”Den sociale bevægelighet mellom de to lag er sterkt begrenset” (ibid:14). Om de har kontakt, skjer det ofte ved at fangene skal føre en respektabel og underdanig oppførsel overfor vokterne, gjerne gjennom hilsener.

I fengselssystemer er det også kategoriseringer og betegnelser på dem som sitter inne. Innsatte er betegnelsen som benyttes om mennesker som sitter i fengsel i dag. Under 2. verdenskrig var betegnelsen fange. Fangene ble fratatt sin identitet ved ankomst til de ulike leirene og ble i realiteten et fangenummer. Dette systemet fungerte også i datidens fengsler og det kan påstås at systemet ikke nødvendigvis var spesielt for Nazi-Tyskland. Innenfor fangebefolkningen var det igjen ulike kategoriseringer; eksempelvis jøder, kriminelle og politiske fanger. De ble

merket med symboler ut fra fangekategori og senere også nasjonale symboler. Behandlingen man fikk av vokterne berodde hovedsakelig på denne typen kategorisering, men kan til en viss grad også forklares ut fra hvor nært forholdet etter hvert ble mellom fange og vokter.

5.1 Falstad

På Falstad ble de kvinnelige fangene passet på av én kvinnelig vokter om gangen. Det er få tilfeller hvor det fortelles om kontakt med mannlige voktere. Generelt ser man ut fra intervjumaterialet at de kvinnelige fangene ikke hadde spesielt god kontakt med de kvinnelige vokterne. Johanne forteller i sitt intervju: ”...som vi fikk aldri noe med å gjøre. Men hun låste opp og igjen”. Åpenbart ble det holdt en bevisst avstand fra vokternes side, selv om det unntaksvis også fantes eksempler på det motsatte.

Det fortelles i intervjumaterialet at den første kvinnelige vokteren Frida Partenheimer, var hardere i behandlingen av fangene enn sin etterkommer Maria Robe. Ane sier i sitt intervju, om Robe: ”Ja, hu va veldig snill”. Meta forteller om Partenheimer: ”Ja, hun ydmyket oss og liksom...ikke noe slåing eller sånt no”. Marie forteller også om Partenheimer i sitt intervju;

”Jeg husker henne godt, for hun hadde alltid det samme blå forkleet med...som jeg ser...et belte med den spennen...Men det var jo vesentlig alkohol hun luktet da, men hun fikk jo Edel (en annen av fangene) da til å sitte og strikke hele natten...Men hun var bare ikke snill. Hun var ikke det altså”.

Marie legger til at Partenheimer virket nokså bitter på egen tilværelse i leiren. Både dette og hvordan hun behandlet fangene kan delvis forklares av hennes alkoholbruk. Marie forteller: ”...jeg tror det kom litt an på hvor mye alkohol hun hadde drukket. Det tror jeg. Men jeg så henne aldri riktig vennlig eller noe sånt no”.

Ingen av kvinnene i intervjumaterialet har noen gang blitt slått av vokterne, men forteller at andre fanger ble det, hovedsakelig de utenlandske. Alt i alt ser det imidlertid ut til at slag eller annen form for mishandling ikke forekom hyppig overfor de kvinnelige fangene på Falstad.

Mennene på Falstad hadde langt flere voktere å forholde seg til enn kvinnene.

Vaktkompaniene ble i tillegg byttet ut relativt hyppig og kan ha påvirket mennenes forhold til vokterne. Mennene hadde i det hele tatt en hardere fangetilværelse i leiren enn kvinnene. Det er imidlertid forskjellige sider av Falstad fangeleirs historie som avdekkes gjennom lesning. Unntakstilstanden i 1942 og deler av 1943 anses som en meget brutal tid i SS-leirens historie (Nilssen og Reitan 2008). Det var en periode hvor det ble mishandlet grovere og hyppigere, flere ble drept og fangene ble generelt hardere behandlet. Det ble ofte benyttet straff i mørkecelle, og flere ble arrestert i denne tidsperioden.

Først i forbindelse med unntakstilstanden i Trøndelagsområdet ble Falstad en virkelig brutal leir, blant annet ved innføring av dødsstraff tidlig i 1942. Et stort antall fanger ble skutt og begravd i Falstadskogen³⁸. Blant andre forteller Hanne i sitt intervju at de ofte hørte skudd fra skogen. Straffeeksersisene var også på sitt verste i 1942 og -43. Tidligere mannlige fanger forteller:

”Senere vanket det ofte brutal straffeeksersis. Påskuddet var bagateller som en aldri kunne gardere seg mot. For eks. ”dovenskap”, et støvkorn i en kam e.l. Under straffeeksersis vanket også spark og slag. Etter en straffeeksersis ble jeg lagt inn på Krankenstube (sykestua, min anm.) med utvidet hjerte”.

”Blant mange av øvelsene var ”Harehopping” med en bær paa omkring 10/15 kilo paa strake armer. Krypningen gjennom piggstraadnetting med den følge, at de fleste rev seg forferdelig opp over hele kroppen...De som prøvde aa bruke knaerne til hjelp under ”aalingen” blev stukket i baken med en bajonetspiss eller trampet paa. Det blev ogsa skudt efter fanger, som sakket av og blev bak de andre” (Nilssen og Reitan 2008:80).

³⁸ Mot slutten av krigen fikk tyskerne det travelt med å grave opp likene for å skjule bevisene på de brutale handlingene. Gerd forteller i sitt intervju at de kunne høre hva som foregikk i skogen de nettene; ”...så ble det et forferdelig leven om kvelden, vet du, og vi satt våken heile natta... Og da hørt’ vi lastebiler og lastebiler kjørt’ og durt’ , og det va den dagen dem starta likgravinga på Falstad...Da kjørt’ dem hele natta og senka i fjorden”.

Som i alle andre leire under krigen, ble jødene behandlet hardest av fangene på Falstad. Hanne forteller om hvordan hun opplevde behandlingen av jødene; ”Det syns æ va et sånt syn altså, at æ...ja, æ må nesten sei at æ sto med tåra i augan..å sjå de der stakkarheita, kan vi kaill det det, neri derre søla”. Hanne var den første kvinnelige fangen på Falstad, og har tydeligvis sett behandlingen av de mannlige fangene. De andre kvinnelige informantene snakker ikke om at de så behandlingen av mennene, så man kan tro at de ikke hadde mulighet til det utover i krigen.

Tidlig og mot slutten av krigen var det bedre tider for fangene på Falstad. I disse periodene var det flere eksempler på at det kunne oppstå gode forhold mellom vokterne og de mannlige fangene. En av de mannlige fangene forteller i Nilssen og Reitan (2008): ”Som jeg ovenfor har nevnt var vaktene på Falstad på få unntakelser nær meget menneskelige og ganske hyggelige. Men hauptwachtmeister Voss sto helt i en særstilling. En gjennomhyggelig kar og et hjertegodt menneske” (ibid:92). Den samme fangen forteller om et vaktmannskapsskifte som gjorde forholdene mellom fangene og vokterne mye bedre;

”Så kom det reservister, eldre folk på opptil 48år, med ”Pip-Pip” og ”Bestefar”...de fleste av dem ble våre fortrolige. Noen få av dem var nazister og medlem av partiet. Alle de andre var almindelige, fredsommelige, bra mennesker som avskydde vold, tvang og ikke ville ha noe med nazipolitikk å gjøre” (ibid:92).

Fangen forteller deretter om vakten Albert Schröder: ”..antinazist som gjorde hva han kunne for oss, og det innebar smugling av beskjeder ut, smugling av beskjeder inn, mat, meldinger” (ibid:93).

Blant de kvinnelige fangene var det noen som fikk bedre kontakt med vokteren og dermed bedre behandling enn andre. Dette dreier seg hovedsakelig om den kvinnelige vokteren Robe. Det er ingen av kvinnene i intervjumaterialet som snakker om at noen fikk god kontakt med Partenheimer. Johanne forteller i sitt intervju: ”Hun var i grunnen nokså indifferent overfor oss. Aldri noe personlig snakk eller...hun bare eksisterte der”.

Marianne forteller i sitt intervju om ankomsten til Falstad; ”Og så inn på Falstad, ja, og kom inn på ei celle der sammen med polakka og serbere... aleine sammens med dem. Dem gjor mæ itj nån ting, men det forekom mæ som... Fru Robe sett mæ som vakt over dem”. Det var som nevnt, ingen egen fangeadministrasjon for de kvinnelige fangene på Falstad, men det Marianne forteller, viser at også her kunne fangene få tillitsarbeid. I tillegg kan dette være en indikator på at det til tider var for mange fanger for bare én kvinnelig vokter. Videre beretter Marianne om sitt nære forhold til Robe: ”Så æ vart kompis med a Fru Robe æ altså. Æ vart innbedt te Fru Robe ein kveld”. Intervjueren spør henne om hun kan fortelle om vokterne, og da sier hun; ”De va fru Robe... Ha itj nå vondt å sei om hu, bortsett fra at... ja, hu va jo tysker og hu va jo nazist”. Maria Robe delte sigaretter og annet med Marianne, og de to ble ansett som venner. Dette er et eksempel på hvordan nærhet bidro til bedre behandling.

Gjennom lesning av intervjuet med Marianne virker det som at hun har gjort godt inntrykk på flere enn den kvinnelige fangevokteren. Marianne kom fra nærmiljøet rundt Falstad fangeleir og ble arrestert for å ha tent på en av brakkene til tyskerne. Dermed er det rimelig å utelukke at hun sympatiserte med nazistene. Dette bekreftes senere i intervjuet, da Marianne forteller om en hendelse der hun ble bedt på fest med tyskerne:

”Da va det ein offiser eller ein SS... ja, to SS... det va ein som liksom sto litt... og æ sett mæ og lura på ka det va da. Va redd og, vet du. Og så bød a (Robe) mæ røyk. Ja, æ tok imot ein røyk. Og så spur ho om æ ville ha konjakk. Nei sa æ, æ smaka ikke alkohol. Nei det va fint. Men om æ ha interesse av å vår’ med sammens med offiseran på fest om kvelden. Nei, sa æ, æ feste ikke. Har aldri festa. Æ feste ikke æ, sa æ”.

Hun kunne altså ikke tenke seg å feste med fienden, og hennes gode forhold til Robe må derfor stå som et enkelttilfelle. Overfor mannlige tyske voktere hevder hun selv at hun var nokså krass og bestemt, og sier om det: ”I stad’n så kunn’ dem jo ha tvinga mæ og da. Men nei... Så dem respektert folk som va bestemt”. Om Marianne var sjarmerende eller vakker å se på, kan ikke leses ut ifra intervjuet, men det virker som om hun sjarmerte flere eller har virket så bestemt at de har behandlet henne med respekt. Da Marianne skulle sendes videre med transport til Grini, kom selveste Flescher³⁹ henne til redning. Han skulle selv med en annen

³⁹ Flescher var som skrevet sjef for Gestapo i Trondheim (Nilssen og Reitan 2008).

transport og tok henne med på den i stedet. På veien spurte han henne om hun ville være med ham til Trondheim, noe hun takket nei til.

Ragnhild hadde tilsynelatende også god kontakt med tyskerne. Blant annet forteller hun at hun var ute og lekte med de mannlige vokterne i snøen. Ragnhild mente som Marianne at tyskerne respekterte kvinner som sa hva de mente. Om dette kan begrunnes i at hun var norsk, eller kvinne i det hele tatt, er vanskelig å si noe om. Da jeg ikke har annen dokumentasjon på kontakt mellom kvinnelige fanger og mannlige fangevoktere på Falstad, er det vanskelig å si om den gode behandlingen skyldes vokternes syn på norske kvinner generelt eller Ragnhild spesielt. Ragnhild gir imidlertid et eksempel på hvordan tyskerne respekterte hennes mening. Hun kunne se hvordan tyskerne behandlet serbiske mannlige fanger mens hun var på arbeid:

”Og det var veldig kjedelig, fordi at de var veldig stygge med serberne, og det var et tynt gulv over oss der hvor vi satt og jobbet, og oppå det gulvet der mishandlet de fangene. De slo og slo og de skrek til de ble bevisstløse...Og det var grusomt å høre på altså. Og når de ble bevisstløse, så ble det stille...Og det de gjorde etterpå det, det var å komme ned til oss og smile og gi oss hånden og ”shake hand” med oss. Og jeg ble så sint. En gang husker jeg jeg dro til hånden hans altså, men de gjorde ikke noe med meg for det. Jeg dro til han, jeg, for jeg visste at dette herre det er ikke antatt”.

5.2 Grini

”Redselen for Gestapo satt i meg, og det ble som en sviende tanke at jeg noen gang kunne ha gitt barna mine en antydning av en sånn redsel” (Børsum 2007:43).

Det var flere kvinnelige voktere på Grini enn på Falstad, men de skulle også passe på flere fanger. De kvinnelige vokterne på Grini ble noe hyppigere byttet ut, men på ingen måte som det mannlige vaktkompaniet på Falstad og Grini. Dette fikk følger for kvinnes behandling.

Mathilde forteller i *Bittema: gjennom KZ til Grini* (1986) at det ikke bare var lystig å se mennene mens de sto appell. Det kunne vare i flere timer på det verste og var nærmest en

form for tortur. Hun forteller at vokterne som passet på, ikke alltid var edrue, og at det var derfor kvinnene kunne se på uten å bli oppdaget. Humøret og sinnelaget til vokterne bestemte hvor hard og lang en appell kom til å bli (Knutsen og Simonsen 1986).

Lise ble tatt imot av den kvinnelige vokteren Amanda Freyer da hun ankom Grini. Hun sier at hun ble forbauset over at det fantes kvinner som Freyer. Som vaktmesterinne og leder på kvinneavdelingen, var Freyer en fryktet vokter. Hun kunne behandle fangene meget hardt uten å virke påvirket av det (Børsum 2007). Denne frykten er fortalt av Lise som ikke selv hadde noe personlig forhold til Freyer. Flere av fangene beskriver henne som hard og umenneskelig i sin håndtering.

Mathilde forteller imidlertid at Freyer også hadde menneskelige sider. Mathilde hadde blitt mishandlet hardt i avhør på Grini⁴⁰, og etter det kom Freyer til å behandle henne mer human. Hun kom innom med mat og forsøkte å vise en slags omsorg for Mathilde på straffecellen. Mathilde forklarer den gode behandlingen hun fikk av Freyer med at det var: ”Sannsynligvis fordi jeg hadde vært så mishandlet” (Knutsen og Simonsen 1986:39). I tillegg til dette kan man legge til at de hadde nærmet seg hverandre i etterkant av avhørene og med det knyttet et slags menneskelig bånd. Mathilde skulle transporteres til Tyskland, men to ganger klarte Freyer å avverge at hun måtte dra. Den tredje gangen klarte ikke Freyer å avverge transporten.

Under Freyers kommando var Frieda Funke. Bjørg beskriver Funke som en vakker og pen tysk kvinne som man måtte passe seg for. Det er interessant at hun kopler sammen utseendet til Funke for så å beskrive henne som en hard vokter. Hun forteller ingen historier om at Funke håndterte kvinnene hardt, men derimot beskriver hun hvordan også denne vokteren viste menneskelige sider. Bjørg fikk god kontakt med to fanger som het Else og Elsie gjennom sitt arbeid på sykestua. De hadde et eget krypinn hvor de desinfiserte fangedraktene til mennene. Dit inn våget ikke vokterne seg grunnet smittefare, så de kunne omgås i fred. Bjørg syntes det var noe rart med Else og Elsie, og trodde først de var ansatt som tystere av tyskerne. Det skulle imidlertid vise seg at de mottok postsekkene som ble smuglet mellom

⁴⁰ Avhøret av Mathilde vil jeg beskrive i kapittel 7.

manns- og kvinneavdelingen. Dette var risikabelt og de engstet seg for å ta imot postsekker om Funke var på vakt. Bjørg mener imidlertid at vokterne må ha visst om dette, inkludert Funke, men lot damene holde på (Fodstad 2001). Det kan være at denne ignoreringen fra vokternes side kunne skyldes de privilegier noen av fangene skaffet seg i leiren gjennom tillitsarbeid. De som arbeidet i fangeadministrasjonen eller andre høyere arbeidsposisjoner, kunne få goder i form av ekstra matrasjoner eller brev- og pakketillegg og deres illegale virksomhet ble ofte oversett.

5.3 Ravensbrück

Det ble utdannet 3500 fangevoktere i Ravensbrück, og den kan dermed ikke sammenliknes direkte med Falstad og Grini grunnet størrelsen (Ottosen 1991). De norske fangene omtaler mange av de samme vokterne fra Ravensbrück. I denne delen vil jeg imidlertid i stor grad benytte Lises beskrivelser av de ulike vokterne, siden hun går dypere inn i skildringene enn de andre kvinnene i mitt materiale. I tillegg blir Ottosen's (1991) beskrivelser av ulike voktere tatt med.

Ottosen (1991) forteller historien om en ung kvinnelig vokter i Ravensbrück, Margarete Mewes som var én av de som satt på tiltalebenken etter krigen. Før krigen arbeidet hun som hushjelp hos en familie i hjembyen sin som lå like ved Ravensbrück. Hun var 25 år gammel i 1939 da hun hørte om den nye leiren som var opprettet. På tross av dårlig utdanning og liten erfaring, søkte hun og fikk arbeid som fangevokter. Mewes likte seg i sitt nye arbeid og følte en naturlig autoritet overfor de kvinnelige fangene (Ottosen 1991). I rettssaken etter krigen beskrev hun seg selv som en snill vokter, og hevdet at hun ikke hadde nedverdiget noen av fangene, verken fysisk eller psykisk. Fangene derimot var av en ganske annen oppfatning. I vitneavhøret av tidligere fange i Ravensbrück, franske Odette Marie Samson, beskrives Mewes opptreden overfor fangene som fæl. Hun hadde ikke mishandlet dem direkte fysisk i stor grad, men heller psykisk gjennom ignorering. Mewes hevdes å ha oversett fangene på den

måten at hun glemte å lufte og gi dem mat. Hun gikk ofte med hunder⁴¹, og Samson fortalte i vitnesutstagnet; ”Jeg var bestandig redd fru Mewes” (ibid:40).

Fangene var gjennom tillitsstillinger i større grad involvert i leirens funksjon i Ravensbrück enn på Falstad og Grini. Fangene måtte gjøre SS's arbeid til gjengjeld for ulike goder. Mange av de kvinnelige fangene med ansvar for deler av leiren, kunne etter hvert adoptere SS sin oppførsel, og i ytterste konsekvens ideologi. Dermed kunne de komme til å behandle fangene like hardt som SS-vokterne. Selvsagt var det fanger i tillitsstillinger som ikke lot seg påvirke i like stor grad og som hadde gode relasjoner til fangene. Det var strenge krav om system og orden på brakkeene, og de brakkeansvarlige fangene hadde store arbeidskrav å oppfylle for å slippe personlig og kollektive represalier.

Noen av fangene som fikk tillitsstillinger i Ravensbrück, hadde selv sittet innesperret i flere år. Ottosen (1991) skriver om en av de kvinnelige fangene som kom til å ”svikte” sine medfanger. Carmen Maria Mory kom som fange til Ravensbrück i februar 1941 hvor hun satt 18 måneder på enecelle i bunkeren. Deretter var hun i fengsel i Berlin, før hun havnet på sykebrakke 10⁴² i Ravensbrück. Her hadde man samlet tuberkuløse sammen med sinnssyke. Pasientgruppene hadde atskilte rom. De sinnssyke bodde som sild i tønne på et lite rom innerst i brakken. Det hevdes at de ikke fikk den hjelpen de trengte og ikke ble luftet. Mory fikk etter sitt sykeopphold romansvar for de sinnssyke på denne sykebrakken. Hun bekreftet i sitt vitneutsagn etter krigen at hun hadde slått fanger, men at dette var nødvendig for å holde en viss ro. Andre fanger var av annen oppfatning. En fransk dame som hadde arbeidet som sykepleier på brakken, forteller at pasientene levde under forferdelige forhold, og at noen av dem som ble betegnet som sinnssyke etter hennes mening absolutt var tilregnelige. Det franske vitnet forteller om Morys behandling: ”En morgen ble fire av de sinnssyke funnet kvalt. Og den som hadde drept dem var kvinnen som hadde oppsynet med rommet, den anklagede Carmen Maria Mory” (Ottosen 1991:265). Til slutt kom det til et punkt hvor

⁴¹ Hunder, og da spesielt sheferhunder, ble hyppig benyttet av vokterne under krigen. Også fra Falstad og Grini fortelles det at vokterne hadde hunder med seg. Flere av informantene forteller at hundene var skremmende.

⁴² De sinnssyke bodde på et lite rom, opptil 70 damer sammen, med en bølge i midten til avføring som til stadighet ble veltet. Det var med andre ord en evig stank i rommet. De ble ikke sluppet ut av rommet om det ikke var for å dø, ellers var døren alltid låst (Ottosen 1991).

fangene fryktet Mory mer enn SS-soldatene. Sykepleieren forteller også om en fange som sang for sine medfanger. Mory reagerte med å slå vedkommende, rive av henne klærne og kaste kaldt vann i ansiktet hennes for så å sparke henne mens hun lå nede. ”Den polske kvinnen døde kort etter”(Ottosen 1991:265).

Mannlige voktere hadde ansvaret for fangene på arbeidsplassene og fikk dermed større betydning for behandlingen av kvinnene enn på Falstad og Grini. Binder var en av de mannlige SS-vokterne som omtales fra Ravensbrück. Han var sjef for konfeksjonsfabrikken og fremstilles som en sadist som slo og mishandlet fangene om de ikke gjorde som han sa. Arbeidsmengden i konfeksjonsfabrikken betegner Lise som uoverkommelig, og hun legger til at: ”Fangene som jobbet her, mente at de heller ville være i straffeblokk enn å arbeide under Binders terror” (Børsum 2007:164). Lise forteller at det så ut som at han hadde stor glede i å skade fangene, spesielt om de ble redde ved første slag. Da fór han opp og ble enda ivrigere etter å skade. Hun beskriver det som om han fikk en slags seksuell nytelse av dette, og hevder at Binder var ekstremt god til å slå kvinnene på en måte som ikke etterlot merker. Det er tydelig gjennom lesing av Lises beskrivelse av Binder, at hun blir sint når hun tenkte på hvordan de måtte stå å se på mens han mishandlet deres medfanger. Hun sammenlikner det med følelsen barn må ha om de ser søsken bli slått av faren sin. I en slik situasjon er det nærliggende å tillegge foreldrene en SS-liknende tillært holdning (ibid).

Alle totale institusjoner kan komme til å få en form for institusjonaliserende tradisjoner, hvor personell og klientell kan utvikle en forståelse for og sympati med motpartens situasjon og agering (Goffman 1991). Dermed kan voktere komme til å hjelpe fanger på forskjellig vis og føle en slags felles skjebne med dem. Ofte kan dette skje om vokterne ikke selv er komfortable med sin situasjon som fangevokter. Denne form for sympatisering og forståelse med den andre parts tilværelse kan skje begge veier, også med de man ellers har et dårlig inntrykk av. Lise forteller at hun kunne se en menneskelig side hos Binder. Han var svært opptatt av arbeidet som ble gjort i konfeksjonsfabrikken. Dette førte til at han behandlet fangene som oppfylte arbeidskravene på en god måte. Videre viste Binder i gode stunder at han hadde sans for humor (Børsum 2007). Det er viktig å nevne at dette er Lises versjon, og

hun var av fangene som slapp relativt billig unna Binders mishandling. Det er rimelig å tro at fangene som fikk hardest medfart ikke fikk øye på disse menneskelige sidene.

Leirfører Brauning hadde ofte ansvar for appellene i Ravensbrück. Lise beskriver hvordan hun opplevde han:

”Han steg over vannpyttene med sine langskaftede, blanke støvler. Han var omtrent som uværet selv, og dirigerte appellen med tordende stemme. I det hele tatt var det et rystende syn å se denne store, sterke mannen gå rundt og tyrannisere tusenvis av svake, ynkelige kvinner” (Børsum 2007:102).

Angående de kvinnelige vokterne skriver Lise om en følelse hun fikk, da hun forsøkte å få forlenget et sykeopphold;

”Da ble jeg liten og ynkelig igjen, hjertet banket, knærne dirret, og det var som å skulle opp til eksamen. Jeg var så redd for ikke å få forlengelse at jeg av nervøsitet forklarte meg så dumt og klosset. Det var motbydelig å måtte nedverdige seg sånn overfor disse dumme kvinnfolkene” (Børsum 2007:93).

For å oppnå god behandling, eller i dette tilfellet forlengelse av sykeopphold, måtte man spille på lag med vokterne. Nærmest være et prakt eksempplar av en fange.

I *Fange i Ravensbrück* (2007) hevder Lise at Aufseherinnen som het Bintz var den verste kvinnelige vokteren av dem alle og hadde en uhyggelig makt i leiren:

”Hun var 23 år, lys og ganske pen... det var rystende å se ryggen hennes når hun var i aktivitet. Hun ga ordrer, slo til den som kom i hennes nærhet... Hun var skyld i tuseners død, og hun var den som kom innom bunkeren hver morgen med sin blodhund og skremte vettet enda mer av de fangene som satt i cellene under jorden” (ibid:108).

Bintz og Brauning som er nevnt over, hadde tilsynelatende et kjærlighetsforhold. Ettersom de nevnes som de verste vokterne, slik Lise opplevde det, skriver hun: ”Jeg lurte ofte på hvordan det var mulig at disse to kunne ha noe som het kjærlighet i seg. Hvordan kunne de elske

hverandre etter sitt djevleske dagsverk?” (ibid:108). Hun vurderte oppførselen vokterne hadde overfor fangene som umenneskelig, og kunne ikke forstå at de samtidig kunne oppleve kjærighet.

I følge mitt materiale tyder det på at ingen norske fanger fikk gode forhold til tyske voktere i Ravensbrück. Dette står i kontrast til kildene fra Falstad og Grini. Fangene kunne imidlertid få god kontakt med brakkeansvarlige. En av disse var Blockälteste Knoll som hadde sterk struktur og orden på egen brakke. Lise forteller at hun var meget streng og umulig å bestikke. Knoll likte imidlertid godt de norske fangene og behandlet dem ofte bedre enn andre fanger. Hun skal blant annet ha hjulpet Lise med å formulere brev på tysk (Børsum 2007).

5.4 Hvilken betydning hadde nærhet mellom fange og vokter å si for behandlingen de kvinnelige norske fangene fikk i de ulike leirene?

De som arbeidet som voktere i nazistenes fangeleire var indoktrinert til å tro på den ariske rasens overlegenhet og behovet for nødvendig håndtering av dem som ikke passet inn eller som motarbeidet regimets mål. Nils Christie sier i *Pinens begrensning* (1999):

”De som leverer pinen ser ikke virksomheten først og fremst som drama, tragedie, intens lidelse. Å påføre noen pine står i strid med viktige idealer, men kan utføres bakom et slør av uklarhet i en uskyldig søvngjengeraktig isolasjon fra verdikonflikten... som å levere en vare” (ibid:20).

Vokterne var lært opp til å håndtere sine ”fiender”. Mange av dem reflekterte nok ikke mer over det enn at de var i nasjonens tjeneste. De handlet ut fra en ideologi, en tro på noe samlende for et folk. Det kan likevel ha vært forskjell mellom vokterne som var overbevist om Hitlers raseideologi og handlet deretter, og de som var rekruttert som soldat og som tjenestegjorde for fedrelandet, men som ikke hadde en spesiell raseideologisk overbevisning. Flere av de tyske soldatene som kom til Norge ved krigens start trodde eksempelvis at; ”Deres oppgave var å hindre engelsk invasjon i Norge. De skulle sikre det norske folk dets frihet. De

skulle befri folket fra engelskmennenes kapitalistiske imperialisme” (Ottosen 1993:128). Med andre ord kan misforståelser av oppdragets art og oppgavene de ble pålagt hatt betydning for noen vokteres atferd overfor fangene.

5.4.1 Betydningen av geografisk og fysisk avstand og nærhet mellom fange og vokter:

I sin hovedoppgave i sosiologi fra 1972, gjorde Nils Christie en studie av norske fangevoktere i serberleirene i Nord-Norge i 1942-43. Han hevder at man kan sidestille serberleirene med konsentrasjonsleire under Hitler (Christie 2010). I studien undersøker han hvordan voktere kan agere mot fanger etter ordre, og hvorvidt grad av nærhet mellom fange og vokter har noe å si for hvordan vokterne agerer. Logikken i og resultatene fra hans undersøkelser kan også ha gyldighet i en drøfting av forholdene i leirene som omtales i denne avhandlingen. Med andre ord at grad av nærhet mellom fange og vokter hadde betydning for hvilken behandling fangene fikk.

Christie (2010) hevder at noen av vokterne aldri klarte å se på fangene som mennesker. For dem var de en grå masse uten individer, en masse av mennesker de aldri snakket med eller ble kjent med på det personlige plan. En mengde de ikke identifiserte seg med. Vokterne så på fangene som dyr som de måtte temme, kontrollere og oppdra; ”Bare en ting nyttet: MAKT” (ibid:167). Dette kan sies å ha gyldighet for vokterne som omtales i sammenlikningen mellom leirene. De behandlet fangene hardt uten videre refleksjon. På den annen side finner man voktere som med tiden endret sitt syn på fangene. Det kan eksempelvis skje ved at vokteren gjenkjenner et ansikt eller et enkeltmenneskes historie og påfølgende skjebne. Fangene blir da enkeltmennesker i en håpløs situasjon som kan hjelpes (Christie 2010). I noen tilfeller kan dette komme av at den eller de som hjelpes, representerer en menneskegruppe eller fangekategori som ikke stiller dårligst med tanke på raseideologi eller årsak til arrestasjon.

Et eksempel fra Christie’s undersøkelse handler om en serbisk fange som en av de første dagene han befant seg i leiren kom over en tysk-norsk ordbok. Siden han kunne tysk, begynte

å lære seg norsk. Dette skulle komme ham til gode da han sammen med noen andre fanger var på tur med norske voktere; Den ene vokteren ropte på den andre: ”har du en fyrstikk?” ”Nei,” var svaret. Men så kom det klart og tydelig fra en av fangene i midten: ”Jeg har”. Den replikken reddet mitt liv, sa Cveja Jovanovic” (Christie 2010:196). Det at han kunne snakke norsk gjorde ham til et menneske, ikke et dyr – og med det et individ som vokterne *så*. At fangen sier denne situasjonen reddet livet hans, kan indikere at vokterne etter denne episoden behandlet ham bedre nettopp fordi han snakket samme språk. De kunne identifisere seg med ham. Også i leirene som omtales i min avhandling, kunne voktere komme til å behandle noen fanger bedre grunnet nærhet.

I de ulike leirene var det forskjellige måter å styre utskifting av vaktmannskapet på, men hovedinntrykket er at de kvinnelige vokterne i liten grad ble skiftet ut på Falstad, Grini og i Ravensbrück. Leirenes ulike størrelse kan også ha bidratt til at fangenes muligheter for kontakt med vokterne var ulikt fordelt. Det er vanskelig å si om det var noen forskjell på de vokterne som tjenestegjorde i fangeleirene i Norge versus vokterne i Ravensbrück. Men forholdet mellom voktere og fanger synes å ha gitt flere positive eksempler på Falstad og Grini.

Jo nærmere mennesker kommer hverandre, desto vanskeligere er det å håndtere dem hardt, i henhold til Christie’s undersøkelse (2010). Om vaktkompaniene tjenestegjorde i leirene over lengre perioder, skulle det tilsi at behandlingen av fangene da var mildere enn om vokterne ble byttet ut hyppigere. Beskrivelsene ovenfor bekrefter ikke dette bildet. Derfor er det nødvendig å trekke inn andre elementer i tillegg. For det første at det lettere oppsto gode relasjoner mellom fange og voktere på Falstad og Grini enn i Ravensbrück, kan ha noe å gjøre med at leirene var mindre og med langt færre fanger. I tillegg var Ravensbrück en konsentrasjonsleir i navn og virke. En leir hvor hensikten med fangene var at de skulle arbeide seg til døde. Dermed var det ekstra sterke barrierer mellom fange og vokter som hindret personlig kontakt her. Det var også langt flere kategorier fanger å forholde seg til som vokter i Ravensbrück. Både på Falstad og Grini var majoriteten norske politiske fanger. Det var også utenlandske fanger på Falstad, og de fikk hardere behandling enn de norske, men også her gjaldt det hovedsakelig de mannlige fangene. De utenlandske kvinnelige fangene på

Falstad ble behandlet mildere enn norske mannlige fanger, men hardere enn de norske kvinnelige. Jødene som satt på Falstad og Grini ble også behandlet hardere enn de politiske fangene, og de fleste av dem ble sendt til Tyskland⁴³.

Alle mennesker kan potensielt bli påvirket av voktertilværelsen og agere ulikt overfor fangene, men Christie mener at grad av påvirkning varierte med alderen til vokterne:

”De kan ha hatt de samme normer, de kan ha de samme meninger, de kunne ha blitt som andre unge. Og viktigst: de andre kunne ha blitt som dem, hvis de havnet i samme situasjon og utsatt for det samme press. Andre tilsvarende unge ville heller ikke forstått, og derfor hatt samme mulighet for å omgå sitt normsystem når det gjaldt spesialtilfellet serberne” (Christie 2010:169).

Det er indikasjoner i intervjumaterialet av mannlige fanger fra Falstad at det nettopp var de unge vokterne som behandlet fangene hardest, og at mange av de eldre var mildere. Også historien om den 25 år gamle Mewes fra Ravensbrück som søkte seg til leiren i 1939, ble omtalt av fangene som meget hard. Dette styrker Christies påstand om unge vokteres atferd. På den annen side finnes det lite som viser at alle de eldre vokterne var betydelig mildere i sin behandling av fangene enn de unge. Vokteren ”Gråbein” på Falstad var en av de mest omtalte av de mannlige fangene. Han var beryktet for sin brutalitet og var godt voksen under krigen. Heller ikke i Ravensbrück gir kildematerialet anledning til å trekke konklusjoner om at vokterens alder var avgjørende for å kunne si noe om vedkommendes brutalitet. Det kan være mulig at Christies funn fra serberleirene ikke direkte kan overføres til leirene som omtales i avhandlingen.

De fangene som fikk tillitsposisjoner i Ravensbrück, eksempelvis som brakkeansvarlig, hadde ofte selv sittet i fangenskap over mange år. Noen av dem beskrives som om de har blitt ødelagt som følge av årene i fangenskap. Behandlingen de selv hadde fått, kunne være grunnen til at de behandlet fangene på lik linje med SS. At unge lettere kunne la seg styre og lede, underslår ikke at et leirliv over lang tid også kan ha sterk betydning og påvirkning på grad av utøvd brutalitet på andre mennesker.

⁴³ Jøder som ble sendt til Tyskland ble hovedsakelig sendt til Auschwitz, og svært få av dem overlevde krigen.

Ved analyse av vokternes behandling av norske kvinnelige fanger, er det viktig å trekke fram ytterligere én faktor, betydningen av det å være norske kvinner. Spesielt på Falstad virker det som om de kvinnelige fangene fikk mildere behandling, både på kvinneavdelingen og der de har måttet forholde seg til mannlige voktere. Ragnhild forteller i sitt intervju om da hun ble arrestert og skulle transporteres til Vollan fengsel. Hun ble fraktet med tog fra Oslo og plassert i en egen fangekupé. Da de kom til Trondheim spurte vokteren: ”Vil du vi skal kjøre eller har du lyst til å spasere? Jeg hadde lyst til å spasere, for jeg hadde sittet hele dagen”. At hun i det hele tatt fikk valget om å gå, kan betraktes som en mild behandling.

5.4.2 Et rasjonelt regimet styrt gjennom autoritative mekanismer

Bauman (2005) skriver at Dwight Mcdonald alt i 1945 oppfordret oss til at ”vi må lære å frykte den lovlydige mer enn lovbryteren” (ibid:203). På denne måten kan ikke de forferdelige handlingene til fangevoktere under krigen forklares med en oppløsning av all orden; ”men et plettfritt, feilfritt og uangripelig ordensregime” (ibid:203). Spørsmålet blir da hvordan vanlige folk kunne bli fangevoktere og utføre grusomheter mot andre mennesker. ”I samme situasjon – deri innebefattet ideologisk bakgrunn – ville utførelsen av mishandling og drap være like naturlig som unnlåtelsen av slik atferd...” (Christie 2010:169). Meta studerte psykologi etter krigen og forteller i intervjuet at hun ville prøve å forstå hvordan mennesker kunne tjenestegjøre som voktere i leire som Ravensbrück. Intervjueren spør om hun har lest Nils Christies bok om serberleirene. Hun svarer bekreftende og forteller at den har gjort stort inntrykk på henne og at hun kjenner igjen elementer fra Ravensbrück. Hun legger så til at det ikke kan ha vært så lett for vokterne etter krigen heller:

”De skulle jo gå hjem etter å ha virkelig slått og kanskje vært med på og skutt og sånn i hvert fall...de frykteligste ting. Så skulle de hjem til sine små barn og kanarifugler, holdt jeg på å si, og være gode familiefedre. De var jo helt spaltet, ikke sant. Det er veldig vanskelig å skjønne det...De går jo i skole for å tåle andres smerte,

tilføre smerte...Det er jo én forklaring, at de mener de gjør det riktige. Og så er det jo som Christie også kommer inn på, at da mobiliseres jo alt det jævlige i deg altså”.

Stanley Milgram har forsket på hvordan nærhet til andre virker inn på håndteringen av mennesker. Han utførte i 1974 et forskningsprosjekt⁴⁴ på hva folk er villig til å gjøre om en autoritativ person beordrer dem til det. Bauman (2005) konkluderer med at Milgrams funn ikke var til å ta feil av med tanke på at hvem som helst kan komme til å agere på en spesiell måte om man blir beordret til det; ”Ja, vi kunne ha gjort det, og vi kan gjøre det igjen hvis forholdene ligger til rette for det” (ibid:204). Ifølge Bauman (2005) kommer Milgram fram til at; *”umenneskelighet har med sosiale relasjoner å gjøre. Når relasjonene blir rasjonalisert og gjort teknisk mer fullkomne, øker kapasiteten og effektiviteten for sosialt produsert umenneskelighet”* (ibid:207). Han legger til at det ikke nødvendigvis har noe med personlighetstrekk hos forskningsobjektene å gjøre, men snarere forholdet mellom autoritet og underkastelse. I likhet med Christie (2010) hevder Bauman (2005) at umenneskelige handlinger ofte er en funksjon av sosial distanse. Altså at det er vanskelig å skade en person vi kjenner. Det er tilsvarende lettere å skade en du kun ser konturene av, eller ikke kjenner. I tillegg sier han at det er autoriteter som styrer mennesker til å gjøre visse handlinger gjennom en overbevisning om at det er rett eller nyttig.

Om man kopler dette opp til behandlingen av fanger i leirene under krigen, ser man at ideologien kan ha påvirket vokterne til aktivt å distansere seg fra fangene som ikke oppfyller de riktige kriteriene. Noen av dem ble til og med kalt undermennesker. Det kollektive, samholdet og samforståelsen kan i denne sammenheng bidra til at det blir enda enklere å skade en person man ikke kjenner eller definerer som mindreverdige. Ved at mange handler på

⁴⁴ Eksperimentet til Milgram innebar at en gruppe studenter kom innom et kontor hvor det var en mann som utga seg for å være lege. Inne i en boks satt det et menneske som skulle svare på en del spørsmål (denne personen var en skuespiller). Om personen svarte feil på spørsmålene han fikk, skulle forskningsobjektene gi han elektrisk støt. Styrken av støtet kunne de velge eller ble oppfordret til å utføre. Det var usedvanlig mange som var meget villige til å påføre mannen i boksen smerte ved feil svar. Mye av dette berodde på at de ble oppfordret til det av en tilsynelatende autoritær person i uniform. Mannen i boksen fikk aldri noe støt, han bare lot som ved å skrike da forskningsobjektene trodde de ga han støt. Studien til Milgram har blitt kritisert fra mange hold i ettertid, da objektene ikke var klar over hva de var med på – noen av dem har senere fått psykiske problemer (Bauman 2005).

samme måte, og at man beordres ut ifra en gruppesammenheng, kan gjøre det enklere å skade mennesker. Det kollektive gir fellesskapsfølelse for handling, samtidig som udåden og skyld også blir et kollektivt anliggende. Individet forsvinner (Bauman 2005). Vokterne i leirene hadde autoritære overordnede som gav dem ordre, i tillegg til at de kunne skape og opprettholde en fellesskapsfølelse seg imellom.

Vokterne handlet etter autoritetens ordre i tillegg til en frykt for selv å ikke oppfylle sine arbeidsoppgaver. Lise forsøker å se situasjonen i leiren fra SS sin side:

”I det hele tatt lærte vi etter hvert å forstå at SS-mennene var like redd sine sjefer som vi var redd SS...SS ble straffet når de ikke greidde å holde pensum⁴⁵. De hadde straffeeksersis om søndagene når ikke alt var som det skulle være. De kunne også komme i bunkern for en småting” (Børsum 2007:159).

Ut ifra dette utsagnet kan man anta at mange voktere, så vel som fangene, var redde for disiplinærstraff om de ikke oppfylte de ordre som kom fra overordnede. Siden streng disiplin i tillegg til voldelig håndtering av fangene var en del av leirregimet, har vokterne måttet opprettholde et visst nivå for selv å slippe straff. I tillegg kan det ha vært en måte å agere på fra vokternes side, for at de skulle holde en autoritær distanse fra fangene og handle ut ifra fangenes frykt for represalier.

⁴⁵ Lise snakker om pensumet som SS-vokterne måtte gjennomføre. I denne sammenheng betyr pensum, arbeidsmengde (Børsum 2007).

6 Samhold i leirene

I dette kapitlet vil jeg beskrive samholdet mellom fangene i leirene, hovedsakelig mellom de norske fangene, men også i forhold til andre nasjonaliteter. Andre del av kapitlet tar for seg kontakt mellom kjønnene og kontakt med verden utenfor leiren. Hva hadde denne kontakten å si for fangetilværelsen.

6.1 Samhold mellom fangene

”Leiren var fylt av menneskelig tragedie og lidelse og død. Det fantes dem som klarte å bevare humøret og håpet selv under disse forhold. Det fantes dem som klarte å hjelpe sine medfanger, men de var i sterkt mindretall. Jeg var ikke en av dem. Jeg hadde mer enn nok med meg selv” (Knutsen 1986:62).

Med tanke på den psykiske belastningen hevder Christie (2010) at opphold i konsentrasjonsleir fører til utvikling av forsvarsmekanismer hos fangene. Nye fanger tar mer skade av de forferdelige tingene som skjer rundt dem, men lærer med tiden psykiske teknikker for å skjerme seg fra fæle omgivelser. Samholdet mellom fangene og små gleder i den harde hverdagen, kunne være en viktig brikke for fangenes tro på overlevelse og for å skape trivsel. Det kan være lett å gi opp når man er borte fra sine nærmeste, er underernært og ikke vet når fangetilværelsen tar slutt. Da kan det være godt å ha andre i samme situasjon å støtte seg til. I beretninger fra alle tre leirene snakkes det om samholdet mellom fangene og ulike gleder de kunne ha i fangetilværelsen.

Enhver total institusjon kan betraktes i retning av noe som et ”dødt hav” (Goffman 1991:57), hvor det kan finnes små øyeblikk med fengende og gode aktiviteter. Slike aktiviteter, eller bare en god følelse for et annet menneske eller en hendelse, kan ruste fangen til å motstå den psykiske belastningen som man møter i fangenskap.

6.1.1 Falstad

De kvinnelige fangene satt isolert på kvinneavdelingen på Falstad om de ikke var på arbeid. Deres sosiale sfære var dermed konsentrert rundt de andre kvinnelige fangene. I perioden da kvinnene ikke fikk arbeide i leiren, kan samholdet mellom fangene ha vært av enda større betydning for fangetilværelsen, blant annet ved å finne felles holdepunkter og aktiviteter. Ulike sysler kunne gjøre at man for en stund kunne få en mental pause fra den totale fangetilværelsen. Flere av kvinnene i intervjumaterialet har fortalt hvordan sang var en faktor for samhold. Da Marianne ble intervjuet, sa intervjueren: ”Det va rimelig bra humør oppå den der kvinneavdelinga. De song mykjy og...”, og Marianne svarte: ”Ja, humør ha vi altså...Heldigvis. For det går itj på en sånn plass å gå berre og heng”. Ane forteller også om sang i sitt intervju: ”Vi song frøktelig mykjy oppå cella der da”.

På den ene siden støttet fangene hverandre i fangetilværelsen, selv om de ikke alltid visste så mye om hverandre. Johanne forteller i sitt intervju at de ikke snakket noe særlig om verden utenfor, for de hadde lært seg til ”å holde kjeft”. På den annen side kunne de finne felles aktiviteter som gjorde at de fikk noe eget sammen; eksempelvis diktopplesning, strikking og røyking.

Enkeltmenneskers betydning for fangetilværelsen virker å ha vært enorm, og spesielt gode vennskap oppsto. Da Meta kom til Falstad, ble hun fort kjent med søstrene Tora og Johanna Matheson⁴⁶. De støttet og hjalp hverandre så godt de kunne. Johanna ble som Meta, sendt til Grini og Ravensbrück, og også her hadde vennskapet mye å si for fangetilværelsen til Meta. Meta sier om forholdet til søstrene Matheson: ”og det var veldig fint å ha dem der når du kom sånn ganske ung og. De var veldig...ga en viss trygghet, ikke sant, så det ikke ble så mye angst i forbindelse med det”. Meta satt på Falstad fem uker før de ble sendt sørover til Grini. Fra ankomsten på Grini forteller hun;

⁴⁶ Johanna Matheson (1900-1944) var av kjøpmannsfamilien Mathesons slekt. Hun var ansatt fra 1927 ved Trondheims folkebibliotek. Hun var i London for å få en godkjent bibliotekarutdanning i 1934. Så kom hun tilbake til Trondheim og ble ansatt på Hovedbiblioteket i Kongens gate. Johanna kom tidlig i kontakt med motstandsgruppen NTH etter okkupasjonens start, og hun opererte som postsentral på jobben sin hvor hun mottok og sendte videre illegal informasjon. Det var lett å holde dette arbeidet skjult, men til tross for dette ble virksomheten avslørt og i nov.1942 ble Johanna og søsteren Tora arrestert. De satt på Vollan, Falstad og Grini. Sommeren 1944 ble Johanna sendt til Ravensbrück. Helsen hennes var ved dette tidspunkt meget dårlig, og hun døde til slutt 15.nov av angina (Trondheim, 2010).

”Og da...vet du hva, at da fikk jeg liksom...mens vi sto sånn, så husker jeg at jeg fikk et sideblikk bort til johanna, sånn, også smilte hun tilbake og sånn...og da kjente jeg hvordan styrke det er å ha et menneske som gir deg noe trygghet, ikke sant”.

Noen av fangene hadde mer kontakt med tyskerne enn andre, blant andre Ragnhild. Hun forteller i sitt intervju at hennes posisjon i forhold til tyskerne provoserte mange av de andre kvinnelige fangene som hun ikke hadde videre god kontakt med. En dag bestemte noen av de andre fangene seg for å drive ap med henne. Ragnhild forteller: ”Og en dag jeg skulle legge meg, så hadde de lagt et par mus i senga mi (ler litt). Det syns jeg var grusomt”. Ragnhilds posisjon på Falstad med avstanden til de andre fangene og god kontakt med tyske vokterne, kan illustreres ved at hun i intervjuet forteller at hun ikke visste at det var utenlandske fanger på kvinneavdelingen mens hun var der. Hennes gode kontakt med tyskerne kan ha vært en slags kompensasjon for dårlig forhold til de andre fangene, eller visa versa.

6.1.2 Grini

Kvinnene på Grini var mer utenfor kvinneavdelingen enn kvinnene på Falstad, både gjennom arbeid, og ved at de hadde et større bevegelsesområde på selve kvinneavdelingen og i luftgården. De hadde også et større utvalg av kvinner å være sammen med på fritiden, selv om dette ikke nødvendigvis var positivt. Sang framheves også i fortellingene fra Grini. Selv på enecelle var sang en overlevelsesmekanisme og en måte å være i kontakt med andre fanger på. Fangene på enecellene kunne synge allsang ut fra vinduene sine. Dette skapte en slags fellesskapsfølelse, selv om de ikke var i samme rom (Knutsen og Simonsen 1986). Mathilde forteller at hun som oftest holdt seg til å høre på andre fangers sang på enecelle. Hun mente at sangstemmen hennes var for dårlig til å dele med andre. Men av og til sang hun også for å få tiden til å gå. En gang hun sang, ropte nabodama til henne: ”Det er ikke til å holde ut!” (ibid:45). Etter dette gikk Mathilde tilbake til å høre på andre fangers sang.

Meta forteller også at de sang på Grini. Hun delte celle med flere fanger:

”Men i hvert fall hva vi gjorde også mens vi satt der på (små-ler) cellen...jeg er så umusikalsk som det nesten går an å bli, og så var det...hun hadde nesten debut som

sangerinne, det var like før. Og så sa jeg at vi kanskje skulle prøve å...at du kan lære meg å synge én sang rent. Og vi prøvet, og hun var altså så tolmelig...Og til slutt så greide jeg én sang helt, og det var den derre; "Jeg har båret lerkens vinger"

Betydningen av sang var viktig også på åpen avdeling der Bjørg satt, og skapte samhold og felleskap mellom fangene. Bjørg avslutter sin bok *Brystkaramellene* (2001) med følgende som bekrefter dette: "Her slutter bestemors beretning med den sang som ble min yndlingsang på Grini..."⁴⁷. På åpen avdeling dannet fangene små kor og optrådte for andre fanger. Andre aktiviteter de bedrev var boklesing, diktopplesning, studiesirkler og å besøke andre kvinner. Hegland (1994) legger til at de til og med satte opp revyer.

Lise forteller om andre måter de kvinnelige fangene skapte samhold også på eneceller, hvor hun satt isolert døgnet rundt. Hun fikk kontakt med fangene på nabocellen og de lærte Lise å kommunisere med fingerspråk. På denne måten kunne hun kommunisere med andre fanger i leiren, også mannlige, og fikk gjennom dem sendt beskjeder til og fra familien. Dette gjorde at hun kunne holde seg oppdatert på hva som foregikk utenfor leiren og samtidig skape et slags samhold til andre fanger. Lise skriver om denne tiden at: "Jeg ble faktisk glad i den nye cellen" (Børsum 2007:34).

Som på Falstad, hadde enkeltpersoner mye å si for opplevelsen av fangetilværelsen. For Lise var den norske medfangen Birgit den nærmeste og viktigste støtten. Lise satt lenge alene på celle på Grini, men etter en stund kom Birgit dit. De ble gode venner. Birgit ble også sendt til Ravensbrück og deres vennskap hjalp dem gjennom fangehverdagen også der. Slik beskriver Lise vennskapet:

"Hva hun betydde for meg personlig er nesten umulig å beskrive. Jeg elsket Birgit, lykkelig og glad var jeg i grunnen bare når jeg hadde anledning til å være sammen med henne... Hun skal ha takk for alt hun lærte meg og for at hun lot Ravensbrück bli et sted hvor det gikk an å ha stunder som var oppløftende, vakre og verdifulle" (Børsum 2007:139).

⁴⁷ Se vedlegg 1.

6.1.3 Ravensbrück

Det var enormt mye større forhold i Ravensbrück enn på Falstad og Grini, både med antall kvinner og området de kunne bevege seg på. Dermed er det en utfordring å sammenlikne Ravensbrück med leirene i Norge. Vel å merke har måten fangene skapte samhold og fellesskapsfølelse på fellestrekk i alle de tre leirene.

De norske fangene i Ravensbrück holdt tett sammen og visste stort sett hvor mange nordmenn som oppholdt seg i leiren til en hver tid og hvilke brakker de norske fangene bodde på. Om noen ble sendt på transport videre fra leiren, visste de om det. Å bli sendt på transport fra Ravensbrück var hovedsakelig negativt – fanger ble sendt til andre leire hvor det var behov for arbeidskraft, i andre tilfeller fordi de ikke lenger var arbeidsdyktige og dermed ble sendt til tilintetgjørelsesleire som Auschwitz. At det som oftest var negativt å bli tatt ut til transport, ser man gjennom navnet fangene gav transportene, ”himmeltransport” (Ottosen 1991:172). Noen få norske kvinner ble sendt videre fra leiren, men hovedsakelig slapp norske fanger unna. Systemet fungerte sånn at det fantes et register over alle fangene i leiren. Om man ble arbeidsudyktig, fikk man først gult-, så eventuelt rødt kort – som betydde død eller transport (Ottosen 1991). De norske hadde imidlertid gode kontakter med dem som arbeidet på registreringskontoret. Dermed ble mange nordmenn skånet. Etter å ha vært i Ravensbrück noen uker ble Meta plukket ut til en transport. Hun forteller om dette (i Ottosen 1991):

”Takket være en annen norsk kvinnes gode forbindelser blant fangene som arbeidet på det kontoret som hadde med transporten å gjøre, ble jeg strøket av listen...Den transporten som jeg skulle vært med, ble bombet underveis; en masse fanger ble drept, og en del kom lemlestet tilbake til leiren” (Ottosen 1991:83-86).

Våren 1945 ble Lise og Mathilde tatt ut til transport. Da det ikke var vanlig at norske ble tatt ut, klaget de til leirledelsen. Resultatet var at de kunne velge om de ville bli med på transporten eller ikke. Lise forteller at det fristet å bli med, for å få en forandring. En av de andre norske fangene, Sonja, som hadde vært på utekommando en periode og hatt det fryktelig der, overtalte dem til å bli. Hun forsikret dem om at krigen snart kom til å ta slutt, og at det var bedre sjanser for overlevelse i Ravensbrück (Børsum 2007). Dette illustrerer samholdet blant de norske fangene i leiren, men også at norske fanger sto i en særposisjon i forhold til andre fanger.

Også i Ravensbrück er sang en av de aktivitetene som flere av kvinnene fremhever som en viktig faktor for samholdet. Utover dette var de norske flinke til å holde humøret oppe med folkeviser og diktopplesning. Lise huskes for sine utallige folkeviser, Sigrid for sine fortellinger av Henrik Wergeland, Henriette for sin gjengivelse av Ibsens stykker, Abelone for sine geitelokker og Magnhild for sin jodling. I det hele tatt tok de norske fangene seg tid til å samles og oppmuntre hverandre gjennom ulike aktiviteter (Ottosen 1991). Disse aktivitetene bekrefter det som er nevnt tidligere i avhandlingen – at de norske kvinnene som satt i fange- og konsentrasjonsleire under krigen var ressurssterke kvinner som ofte tilhørte høy sosial klasse. Deres kulturelle kapital kan antas å være en del av middelklassen/borgerskapet kulturelle arv.

Meta Christensen forteller (i Ottosen 1991):

”Vi norske forsøkte å hjelpe hverandre på forskjellige måter, men jeg tror det er riktig å si at enhver var seg selv nærmest. Det var en kamp for å overleve. Jeg ville ikke tro at livet mitt – jeg var 22 år – skulle avsluttes i det helvete som Ravensbrück var” (ibid:90).

Også fra Ravensbrück fortelles det hvor viktig enkeltpersoner kunne være. For Meta var i tillegg til Johanna Metheson, Abelone Møkster en god støttespiller i leiren, noe Abelone også var for mange av de andre norske fangene. Abelone var en eldre dame fra øya Møkster utenfor Arendal. Hun hadde drevet egen bedrift i mange år og var vant med å klare seg selv. Hun kunne ikke tysk og nektet å lære seg det. Hun ble et naturlig samlepunkt for de norske fangene: ”Hun kunne alt. Hun sydde. Hun snekret. Hun skar og hun økset. Hun var den mest praktiske av dem alle. Hun ble den daglige gledessprederen, uansett hvor håpløs situasjonen så ut...Abelone var et under” (Ottosen 1991:152-153). Abelone hadde etter hvert brev- og pakkeforbud i leiren, noe hun fnøs av: ”Kunne de vente deg noko anna av desse tyskerne?...Men eg er vant til å klare meg sjøl” (Ottosen 1991:153).

6.2 Samhold med andre nasjonaliteter

Mange av dem som har fortalt sine fangehistorier virker i stor grad å fokusere på det positive som fant sted midt oppi all elendigheten. Særlig trekkes samhold fram som et positivt element i fangetilværelsen, også på tvers av nasjonaliteter.

6.2.1 Falstad

Utenlandske og norske fanger kunne sitte sammen på cellene på Falstad, selv om dette ikke var normalen. Marianne forteller i sitt intervju, at de ikke hadde noe særlig kontakt med de utenlandske fangene på kvinneavdelingen: ”Hold sæ unna. Det va my’ strikking det gjekk ut på med dem da. Det va tidsfordriv da. Og røyka gjor dem jo aill sammen da”. Til tross for begrenset kontakt finnes det fortellinger om de utenlandske fangene, som på en måte bekrefter avstanden. Johanne forteller i sitt intervju om en finsk medfange, som faktisk bodde i et bøttekott på kvinneavdelingen: ”...Var helt halvgal...Når vi gikk i luftegården, så hendte det at akkurat i svingen der så kunne en del av mannfolkene se oss på avstand, og da slang hun ut det ene brystet (ler)”. Videre forteller Johanne om samme fange: ”En gang så kom hun inn til oss og sa: ”Se hva som har kommet ut av meg i natt. Da kom hun med fem nyfødte musunger (ler litt). Det var ganske grotesk altså”.

Selv om samholdet mellom de norske og utenlandske fangene på Falstad ikke var utpreget, levde de relativt fredelig sammen på cellene.

6.2.2 Grini

I mitt materiale om Grini er det ingen dokumentasjon om utenlandske kvinnelige fanger og dermed heller ingen fortellinger om samhold. Jeg kan ikke uttale med sikkerhet at det ikke satt fanger av annen nasjonalitet på kvinneavdelingen. I følge Store Norske Leksikon (2011) satt det fanger fra Sovjet, Frankrike og Polen på Grini, men antallet er ukjent, og det kommer ikke fram om noen av disse var kvinner.

6.2.3 Ravensbrück

Da de norske kvinnelige fangene levde sammen med fanger fra andre nasjoner i Ravensbrück, var det naturlig at det oppsto vennskap og samholdsrelasjoner på tvers av disse. I tillegg var de norske fangene i sterkt mindretall i forhold til andre nasjoner.

Det fortelles om fanger fra andre nasjoner som har betydd mye for det store fellesskapet i leiren, igjen er fellesnevneren sang. Anitzka, en polsk fange ledet et kor i Ravensbrück. Hun laget sanger selv, som koret framførte på appellene. Da appellene kunne vare i flere timer, var det fint å kunne synge eller bare lytte til andres sang. Også historiefortellinger og andre aktiviteter førte til at tiden på appellplassen gikk fortere (Børsum 2007).

Lise forteller om en dag hun gikk forbi Zugängsbrakken. Zugänge-tilværelsen hadde hun følt som et helvete, og var glad for å være ferdig med den. Plutselig fikk hun høre en vakker stemme synge inne fra brakken: ”Kontrasten mellom henne og omgivelsene, mellom leiren og det som var utenfor gjorde at tårene silte av oss. Et fehode spurte om jeg var russisk siden jeg gråt så. Det var en russisk nasjonalsang hun hadde sunget” (Børsum 2007:73).

En dag kom en av kommandantene i leiren, Suhren, inn i brakke 7, der mange norske fanger bodde. Han ville snakke med Nelly, 20år gammel og yngste norske fange som var i Ravensbrück i løpet av krigen. Kommandanten tilbød Nelly å få slippe ut av leiren om hun lovet å ikke motarbeide Det tredje riket og oppholde seg i Tyskland til krigen var over. Nelly, tøff som hun var, takket nei. Suhren reagerte på hennes avslag ved å si at om det fantes tyske kvinner som henne, så hadde Tyskland for lengst vunnet krigen. At hun avsto tilbudet til kommandanten, gjorde at hun fikk en slags heltestatus etterpå blant norske- og utenlandske fanger. Noen polske fanger som hadde overhørt hendelsen, plukket blomster som de snek inn i brakka og la i hendene til Nelly (Ottosen 1991).

Også enkeltpersoner fra andre nasjoner kunne bety mye for fangetilværelsen til de norske i Ravensbrück. Lise ble god venn med en dame fra Praha, Heide. Hun var egentlig kommunist,

men hadde lurt til deg rød vinkel⁴⁸. De rødvinklede/politiske fangene fikk på lang vei bedre behandling enn kommunistiske fanger. Lise og Heide ga hverandre gaver og hadde jevnlig møter hvor de spiste sammen, blant annet søndagsmiddager. Heide var tøff og ordnet seg bra i leiren. Lise beskriver henne som en fange som aldri ga opp (Børsum 2007). De snakket mye om hvordan livet skulle bli etter krigen; Heide ville leve i luksus resten av livet. Lise derimot var ikke opptatt av luksus. Hun ville heller kutte ned på det materialistiske hun hadde hjemme, om hun fikk beholde livet.

Nelly fikk en polsk venninne i Ravensbrück, Johanna. Johanna hadde studert nordisk litteratur og kontaktet Nelly fordi hun var norsk. De hadde mye hygge sammen i leiren. Fortellingen om Nelly og Johannas vennskap endte imidlertid ikke godt. En dag ble nemlig Johanna hentet av tyske leger. Da hun kom tilbake var hun snauklipt og hadde et stort arr i hodet. Etterpå kunne hun verken snakke eller spise. De hadde, slik Jonassen (2007:195) ordlegger det, ”utført en hjerneoperasjon på henne i den medisinske forskningens navn”. Etter et par dager ble Johanna igjen hentet av legene og denne gangen avlivet. Medisinske eksperimenter⁴⁹ på fanger ble foretatt i mange leire i løpet av krigen. Det var ingen kjente norske fanger som ble utsatt for medisinske eksperimenter i Ravensbrück⁵⁰ (Ottosen 1991).

Det kunne også oppstå misunnelse og rivalisering blant de kvinnelige fangene på tvers av nasjonaliteter. Der Lise arbeidet en periode med å reparere symaskiner, var det noen fanger

⁴⁸ Rød vinkel var symbolet for politiske fanger (Ottosen 1991).

⁴⁹ Det urokkelige utgangspunkt for Hitler og Himmler var den ariske rases overlegenhet. Himmler jobbet iherdig med denne ideologien og løsninger på de problematiske folkegruppene. For noen betød dette utryddelse – jødene og sigøyerne – for noen en særpolitikk. Om de ikke skulle utryddes direkte, skulle man i alle fall sikre at de ikke skulle formere seg, eksempelvis i form av sterilisering. En annen grunn for steriliseringen var at man kunne bruke resultater i medisinsk forskning – Ravensbrück var en av de leirene hvor dette ble bedrevet. Eksempelvis ville man se hvor mange fanger man kunne sterilisere på kortest mulig tid. Himmler hadde gode kontakter med medisinske forskere som det ikke var vanskelig å overtale/bestikke til eksperimentell forskning i konsentrasjonsleirene. Det kom fram i rettsaken mot legen i Ravensbrück Dr. Clauberg at det var mektig mange kvinner som døde etter den behandlingen de fikk av han. Andre eksperimenter som ble utført i Ravensbrück var å fjerne deler av skjelettet til kvinner for å se hva de klarte seg uten. Også ved å sy inn fremmedlegemer i huden, eksempelvis strå. ”Kvasiforskning og kvasiideologi er det man her møter i rendyrket form” hevder Ottosen (1991:205).

⁵⁰ Den medisinske forskningen gjorde store framskritt gjennom medisinske eksperimenter i konsentrasjonsleire under krigen, men det var en forferdelig måte å behandle fanger på. Fangene som ble plukket ut til disse eksperimentene var hovedsakelig jøder, sigøynere og handikappede, kategorier av fanger som var nederst på rangstigen i henhold til den nazistiske raseideologien (Ottosen 1991).

som forsøkte å sabotere for de andre, slik at de måtte arbeide overtid. Spesielt var det en som Lise ikke kom godt overens med, Kocolo. Kocolo var godt likt av SS, og hadde fått en slags tillitsstilling på arbeidsplassen. Hun behandlet i følge Lise, de andre fangene som slaver. Kocolo mislikte Lise og fortalte SS mange usanne ting om henne. Hun var grunnen til at Lise ofte hadde det tøft på arbeid (Børsum 2007).

Hvilken rolle spilte samhold for de norske fangenes fangetilværelse i de ulike leirene?

Det er mange fortellinger om enkeltpersoners betydning for de kvinnelige fangene i materialet. Ved å beskrive et lite utvalg av disse kan man se hva slags innvirkning samhold og fellesskapsfølelse kan ha hatt for fangetilværelsen. Det ser ut til at samhold mellom fangene har hatt like stor betydning i alle leirene avhandlingen tar for seg.

Mennesker har en tendens å gjengi et utvalg av sine minner fra hendelser som har funnet sted i livet deres (jfr. Dahl i Eriksen 1995). Enkelte aspekter ved fortellingene forsvinner mens annet legges til. Samhold mellom fangene har i følge mitt materiale vært et tema som kvinnene har valgt å fremheve i etterkant av krigen. Dette kan sammenliknes med hvordan nordmenn flest ser tilbake på krigen, hvordan det i etterkrigstiden har blitt fokusert på at nordmenn ”sto sammen mot fienden” i motstandsbevegelsen og mentaliteten vedrørende nazistenes førende politikk og invasjon generelt.

Betydningen av samhold kan også si noe om menneskers evne til å tilpasse seg ulike situasjoner gjennom en form for gruppetilhørighet. Man lager felles referansepunkter i tilværelsen, slik at man kan føle samhold med og tilknytning til andre. Dette kan sammenliknes med hvordan delkulturer oppstår i samfunnet for øvrig. Man finner likesinnede, som man danner et nytt sett med regler for samhold og fellesskap med, av og til utenfor samfunnets offisielle lovverk. Individene i en delkultur står sammen om felles problemer og søker felles løsninger på problemene (Hauge 2002). Delkulturer kan, som Sykes hevder i Hauge (2002), også oppstå innenfor et fengsel. Samholdet mellom fangene gir de innsatte en gruppetilhørighet, hvor de fører en felles kamp mot det regimet som fordømmer

dem. Norske fanger under krigen kan ha hatt slikt behov for tilhørighet og fellesskapsfølelse, og de har funnet likesinnede å dele sine opplevelser med.

På samme vis som sang trekkes fram som en faktor til samhold i alle tre leirene, hevder Esborg (1995) at sang også hadde en dominerende plass i resten av befolkningen i Norge som ikke satt i fangenskap under krigen. Folk samlet seg og sang norske sanger som fikk dem på tankene om et fritt Norge. Dette skapte en fellesskapsfølelse i opposisjon til okkupasjonsmakten. I møte med andre nasjonaliteter i leirene var det et sammensurium av sanger på ulike språk som ble sunget, men med samme effekt, felleskap og samhold.

Selv om samhold trekkes fram av stor betydning i avhandlingens materiale, viser det også at det ikke alltid var dette som dominerte hverdagsbildet. Det var ikke alltid rom for solidaritet og samhold. I filmen *Mørketid* (1995) forteller den norske fangen Sonja om en dag etter morgenappellen i Ravensbrück, hvor hun gikk forbi en syk dame full av ekskrementer. Damen tok tak i benet til Sonja og ba om hjelp til å komme til sykestua. Sonja stablet motvillig kvinnen på beina og hjalp henne. Hun ventet sammen med den syke i køen en stund, men forteller at hun ikke følte noen form for medlidenhet. Til slutt stakk hun av og etterlot den syke der alene. I ettertid kaller Sonja dette et svik og hun glemte aldri den kvinnen og har til stadighet lurt på hvordan det gikk med henne. Sonja ville i utgangspunktet hjelpe kvinnen, men hadde mer enn nok med seg selv. Hun ville forte seg til arbeidet av frykt for å få disiplinærstraff om hun kom for sent.

Sonja sier også i *Mørketid* (1995) at det ikke alltid var slik at de norske var flinke til å dele seg imellom i Ravensbrück, slik andre fanger skal ha det til. Man hadde mer enn nok med å overleve og da er det ofte de primære behovene som først måtte dekkes. Meta motsier Sonjas oppfatning:

"og det var jo samhold da. Jeg synes jo det...enkelte mener at det skortet litt på det, men...nei du, har kanskje ikke sett den filmen "Mørketid" som Caroline Frogner har laget?... Nei. For der kom det jo fram at det var noen som mener det var ikke så...Men jeg synes at stort sett var det et bra samhold".

Det er ikke nødvendigvis slik at de er uenige på dette punktet, men at de gjengir historien ulikt. Sonja fokuserte ikke bare på det gode samholdet mellom fangene, men ønsket å fremheve at det var forskjell på hvordan fanger ble behandlet og tilgangen på goder. Et annet eksempel som illustrerer at man kunne ha mer enn nok med seg selv, fortelles av den norske fangen Nelly. Det kunne til tider være en forferdelig stank i brakkene, for om en fange døde kunne de godt la liket ligge i brakken noen dager før de sa ifra om at hun var død. På den måten fikk de noen ekstra brødrasjoner (Jonassen 2007).

6.3 Kontakt mellom kjønnene

I starten av et fangeopphold er fangetilværelsen gjennomsyret av informasjon om sanksjoner og føringer fra leirledelsens side. Helt til fangene er innforstått med og aksepterer reglementet. Systemet med privilegier blir etter hvert kjent for fangene. Dermed kan de lettere innrette seg etter det gjeldende reglementet av frykt for represalier (Goffman 1991) eller simpelt hen til egen nytte. Kontakt med det motsatte kjønn var som nevnt, totalt forbudt i leirene. Til tross for dette ser man at de opprette kontakt på ulike måter. Det ventet straff til dem som ikke overholdt forbudet, men med forskjellige typer reaksjoner avhengig av hvilken vokter som var vitne til hendelsen.

6.3.1 Falstad

Da de kvinnelige fangene ikke fikk arbeide i leiren før sent i 1942 (Nilssen og Reitan 2008), kan det virke som at det ikke var noen som helst kontakt mellom kjønnene før dette. Hanne forteller i sitt intervju: ”Å, langtifra. Kom itj i kontakt med nån. Nei, det gjør vi itj, nei. Kom itj i kontakt med nån ainna enn de kvinnfolka som va der”. Kontakten mellom kjønnene utover i krigen var hovedsakelig knyttet til arbeidstiden mens kvinnene var i vaskekjelleren. Mannlige fanger kom innom for å hente eller bringe klær. Gjemt mellom klærne kunne det ligge lapper med nyheter og brev hjemmefra eller en liten matbit. Flere av de mannlige fangene på Falstad arbeidet på gårder i området rundt leiren, hvor de kunne skaffe ekstra mat,

nyheter eller brev. Noe av denne maten klarte de å smugle inn i leiren og delte, også med de kvinnelige fangene (Nilssen og Reitan 2008).

Den fysiske kontakten i vaskekjelleren gjorde at man også kunne treffe familiemedlemmer som satt i leiren. Mennene hadde gjennom kontakten med kvinnene en slags oversikt over hvem som satt på kvinneavdelingen og informerte eventuelle familiemedlemmer. Ane forteller i sitt intervju at hun fikk møte kjæresten sin i vaskekjelleren. Hun forteller videre at det var stor stas å få gå ut å henge opp klesvasken da det foregikk rett ved en av mannsbrakkene: ”Du må hus´ på det va mangt et fjes borti der rutan der når vi sto utom og hang opp kleda”. Johanne satt på Falstad mot slutten av krigen. Da fikk kvinnene være mer i luftgården. Hun forteller at vokterne i denne perioden så mer mellom fingrene på at de ga hverandre lapper og annen kontakt mellom kjønnene.

Gerd forteller i sitt intervju at hun ikke hadde kontakt med det motsatte kjønn, da hun ikke arbeidet i vaskekjelleren. Imidlertid motsier hun seg selv når hun forteller at hun en dag fikk sneket til seg en klem av faren, som også satt på Falstad. Hun legger til at de kvinnene som hadde sittet i leiren en stund, hadde bedre kontakt med de mannlige fangene.

Det fortelles i intervjumaterialet om en stige hvor man kunne krype over fra loftet på kvinneavdelingen til neste brakke. Der kunne mannlige og kvinnelige fanger møtes i det skjulte. Her fant det sted mange stevnemøter og informasjonsvekslinger mellom kjønnene. Meta forteller om det hun kaller; ”hullet på loftet” i sitt intervju: ”...Men det ble veldig fort slutt det så, for det var jo veldig farlig”. Om vokterne oppdaget det kunne det føre til straff.

Mot slutten av krigen var også kontakten mellom kjønnene viktig. Det kan virke som om de mannlige og kvinnelige fangene på Falstad var villige til å hjelpe hverandre, helt til det siste. Gerd forteller i sitt intervju om at da freden kom, sperret tyskerne de kvinnelige fangene inne på en brakke. Mennene skulle få slippe ut 7. mai, mens kvinnene måtte vente til 8. Dette ville ikke de mannlige fangene godta, for de ville dele fredsgleden med kvinnene. Mennene samlet

seg og måtte arbeide lenge med å sparke inn døra for at kvinnene skulle komme seg ut: ”Blant annet faren min, va og brøt opp ned i der og fikk oss ut”, forteller Gerd. Johanne forteller om samme hendelsen: ”Og DA: Ikke søren heller...så vi bare la oss på døren en hel gjeng og sa: Klem på! Klem på! Og til slutt så braket døren opp, og vi sprang over til alle de mannfolkene vi kjente”. Ut fra Johannes versjon virker det som at det var kvinnene selv som brøt opp døra. Mest sannsynlig var det en form for samarbeid mellom kjønnene som forekom i denne situasjonen.

6.3.2 Grini

Da antall kvinner var større på Grini enn Falstad, kan det ha vært vanskeligere å drive effektiv kontroll. Det kan være en mulig årsak til at kontakten mellom kjønnene tilsynelatende var mer omfattende her. Som på Falstad opprettet de mannlige og kvinnelige fangene kontakt seg imellom for å organisere seg goder, så vel som å fungere som nyhetskanal. Selv kvinnene som satt på eneceller hadde kontakt med det motsatte kjønn og fikk organisert seg goder.

Mathilde forteller om da hun fikk kontakt med mannsavdelingen mens hun satt på enecelle. De sendte ting til henne på en slags trådbane og kommuniserte med henne via fingerspråk. Hun fikk blant annet tobakk, fyrstikker, sjokolade og skrivesaker. Fetteren hennes satt en stund på cella over henne, og fikk formidlet hvordan det sto til med familien. Etter hvert opprettet Mathilde også kontakt med kvinnene i cella ved siden av. De kommuniserte via banking i veggen. På enecelle fikk man til faste tider gå på toalettet på gangen. Her kunne fangene gi hverandre beskjeder på lapper om vokterne ikke var påpasselige nok (Knutsen og Simonsen 1986). Lise forteller at hun fikk kontakt med guttene på matbilen som gav henne nyheter mens hun satt på enecelle (Børsum 2007).

6.3.3 Ravensbrück

Da Ravensbrück var ren kvinneleir, var det selvfølgelig ikke kontakt mellom kjønnene på samme måte som på Falstad og Grini. Mennene som bodde i Männerlager Ravensbrück hadde ikke de kvinnelige fangene noen videre kontakt med.

Hva hadde kontakt mellom kjønnene å si for fangetilværelsen til de norske kvinnene i de ulike leirene?

Det er rimelig å anta at kontakten med det motsatte kjønn hadde mye å si for fangetilværelsen til de norske kvinnene på Falstad og Grini. Dette skyldtes ikke hovedsakelig at det var livsnødvendig for kvinnene å ha kontakt med menn, men fordi de gjennom denne kontakten kunne organisert seg goder og informasjon fra venner og familie utenfor leiren. På den annen side kan kontakten mellom kjønnene også ha ført til en slags fellesskapsfølelse og samhold i leiren, en følelse av at de alle spilte på samme lag. Det ser ikke ut til at kontakten mellom kjønnene har hatt noen negativ virkning for kvinnene, bortsett fra de som måtte tåle represalier om det ble oppdaget kontakt med det motsatte kjønn. Noen kan ha sett at det var verdt prisen å betale uansett. Om man sammenlikner med fengsler i etterkrigstiden, fortelles det i Thorsrud (2004) om en fange som uteble fra fengslet etter en permisjon for å møte kona si. Han risikerte med dette å få forlengelse i straffen og/eller inndragelse av goder, men mente det var verdt det.

Frykten for represalier førte nok til at mange vegret seg for å prøve å oppnå kontakt med det motsatte kjønn. Også i dagens fengsler lever fangene under et privilegiesystem. Avvikende oppførsel fra dette systemet kan føre til inndragelse av goder eller forlengelse av straff. En fange som nå sitter dømt for mord på sikring på Ila fengsel⁵¹, forteller at han som fange er opptatt av å fremstå som en slags ”mønsterfange” slik at hans fangetilværelse blir best mulig og for å unngå represalier (Forvaringsfange 03/43, Ila fengsel, 2010). Det samme kan enkelte av fangene på Falstad og Grini ha følt og derfor utelatt å ta kontakt med fanger av det motsatte kjønn.

⁵¹ Ila fengsel og forvaringsanstalts lokaler ligger der Grini fangeleir lå under krigen (Ila fengsel, 2011).

6.4 Kontakt med verden utenfor

Det var ulik mulighet for å skaffe kontakt med verden utenfor leirene, men det viser seg at man fikk det til både på Falstad, Grini og i Ravensbrück. På Falstad og Grini var denne kontakten hovedsakelig med familien og mennesker i nærområdet til leiren. I Ravensbrück, derimot, blir det ikke fortalt noe om kontakt med folk fra nærområdene. At det ikke var kontakt med familien i Norge, utenom brev, sier seg selv da leiren lå i Tyskland. I den videre teksten skal kontakten som kunne oppstå med verden utenfor leirene beskrives, og hvilken betydning dette hadde for de norske kvinnenes fangetilværelse.

6.4.1 Falstad

Da de kvinnelige fangene satt isolert på egen avdeling på Falstad, måtte kontakt med verden utenfor foregå via de mannlige fangene. Gerd forteller at hun kunne kommunisere med morse, noe hun fikk bruk for mens hun satt som fange på Falstad og Vollan fengsel: ”Så æ hørt aldri hørt så my’ fra...under krigen, jeg, som da”. Fingerspråk og andre måter å kommunisere med andre fanger virker å ha vært utbredt under krigen i flere leire. Dette var en måte holde seg oppdatert på uten at vokterne oppdaget det.

Det var flere enkeltpersoner og familier i nærområdet til Falstad som gjorde en enorm innsats for fangene under krigen. Etter hvert skulle denne hjelpen bli et velorganisert samarbeid for å skaffe fangene ekstra mat og hjelpe dem å opprettholde kontakten med familiene sine (Bergestuen 2009). Noen av kvinnene i intervjumaterialet var ikke fanger på Falstad, men deltok nettopp i dette organiserte arbeidet. Stine forteller i sitt intervju at hun syntes veldig synd på de fangene som var med å bygge ut leiren. De måtte bære sand fra steinbruddet som lå noen kilometer unna leiren. For å hjelpe disse fangene ga kvinner fra nærområdet matpakker til dem. Det var i følge Stine stor forskjell på om vokterne lot fangene få maten eller ikke. Frida legger til i sitt intervju at det var flere av fangene som fikk arbeide på gårdene i nærområdet og skaffet seg ekstra matrasjoner på denne måten.

Stine forteller at matutdelingen til fangene etter hvert var godt organisert. Det ble til tider smurt flere hundre brødkiver om dagen som fangene fikk overlevert på utekommando eller gjennom matsmuglingen. Mannen til Stine fikk i stand en avtale med leirledelsen om at fangene skulle kjøre grisemat fra leiren til yrkesskolen. På veien fikk fangene forsyne seg så mye de ville av maten. Fangene satte stor pris på det arbeidet medlemmer av lokalsamfunnet gjorde. Stine forteller om hvordan noen av fangene forsøkte å gjengjelde hjelpen de fikk:

”Ja, det va nu fanga som arbedt i smia, og da vi gifta oss, så fikk vi ei stålampe, ei smijernslampe som dem laga. Og så fikk vi et skinnbrev som følgt med, og det va jo skrivt på...ja, på språk..på dialekt”.

Smugling av mat inn til leiren var også en velorganisert aktivitet. De mannlige fangene måtte deretter smugle maten videre til kvinneavdelingen hvor de var flinke til å dele. Fride forteller i sitt intervju at hun hjalp moren som var meget aktiv i matsmuglinga inn til Falstad. Hun forteller: ”Ja, æ mått’ vårrå med og bårå æ, veit du (små-ler). Jada. Gikk med kjøttsup’ nå gonga, ja, i meierispann, ja”. Familien til Fride lånte også bort penger til fanger som hadde sluppet ut av leiren, slik at de kunne komme seg hjem.

Louise forteller i sitt intervju at hun arbeidet på et feltsykehus i Trøndelag sammen med mannen sin under krigen. I samarbeid med leirlegen fikk de inn mange fanger som var satt opp til transport til Tyskland. De satte ulike diagnoser på disse fangene for at de skulle anses å være for dårlige til å være med på transport. Hun forteller:

”...det var en lege som ordnet det slik at vi hadde en forbindelse i Oslo, hvor det ble sendt beskjed om at de prøvene som ble sendt av den pasienten, de viste difteri. Men det var det ikke altså. Nei. Det var for å beholde pasientene. Og fordi tyskerne var så redde for smitte, så hadde vi til stadighet difteripasienter”.

Louise forteller at de til og med opererte fanger unødvendig for at de skulle slippe å bli sendt med transport. I intervjuet med Louise legger intervjueren til at det er mange tidligere fanger fra Falstad som har sagt at sykehuset reddet livet deres. På feltsykehuset hjalp de også blant annet motstandsfolk til å komme seg videre til Sverige.

6.4.2. Grini

Fangene på Grini opprettet kontakt med verden utenfor for å skaffe seg ekstra mat, pakker og brev. Mennene på Grini fikk arbeid på utekommandoer utenfor leiren, blant annet på enkelte gårder i nærområdet. Her kunne de få ekstra mat. Var de heldige, fikk de smuglet inn noe til leiren som de delte med sine medfanger. Hegland (1994) hevder at mennene var flinke til å dele godene med de kvinnelige fangene. Dette foregikk blant annet ved at de ga dem mat gjennom vinduet i badet eller i vaskekjelleren i hovedbygningen. Også her har lokalbefolkningen rundt leiren hjulpet fangene i stor utstrekning.

Fangene som satt på enecelle på Grini opprettet en egen illegal virksomhet med dekknavnet W-25X, W sto for leddet utenfor leiren, 25X leddet innenfor leiren (Hegland 1994).

Organisasjonen omhandlet for det meste fanger som ikke hadde fått sin sak behandlet ennå. 25X gav en beskjed ut av leiren til W, som igjen ga beskjeden videre til andre som hadde vært involvert i samme sak – og på den måten kunne man samkjøre forklaringene. Andre formål organisasjonen hadde, var å varsle om nyheter fra London og smugle inn mat og tobakk. 25X skrev også lister over dem som ble sendt til tyske konsentrasjonsleire. Taktikk som ble benyttet for å spre informasjon var blant annet gangprat og roping mellom celler, morse og heising av tøyposer på veggen på hovedbygninger med informasjon og mat (Ottosen 1991).

Bjørg Fodstad forteller at hun takket være sin utdannelse som lege, var en privilegert fange på Grini hvor hun arbeidet som sykepleier. Vel å merke kom hun til Grini rett før jul i 1944, noe som kan ha vært med på å gjøre hennes fangeopphold bedre. Hun forteller hvordan hun opplevde tiden:

”Det var ikke lenger noe snakk om at noen var blitt skutt. Ingen var sendt med fangeskip til Tyskland mens jeg hadde sittet inne. Det var ingen forhør. Alt var blitt rutine. Jeg må med skam tilstå av (t) jeg trivdes på anstalten med alle dens mangler og fortredeligheter. Jeg var trygg, så inderlig trygg” (ibid:151).

Det skulle likevel vise seg at hun ikke var så trygg. Bjørg hadde medvirket i en av de største motstandsgruppene under krigen (XU), og tyskerne var interessert i å nøste opp resten av hennes krets. En ny fange hang seg plutselig veldig etter Bjørg, noe som vakte hennes mistanke. Vedkommende visste hvorfor Bjørg var blitt arrestert og at datteren hennes var hos besteforeldrene i Kongsvinger. Hun visste rett og slett for mye til at Bjørg følte hun kunne stole på henne. I tillegg hadde den nye fangen på seg et par grå silkestrømper. Bjørg hadde blitt advart mot kvinner som hadde slike strømper på seg. Den nye fangen var satt inn i leiren av tyskerne for å skaffe informasjon av Bjørg vedrørende XU. Årvåkenheten som Bjørg viste i dette tilfellet, hadde hun sannsynligvis lært i motstandsbevegelsen.

Bjørg fikk så et brev som var smuglet inn i leiren. Hun hadde fått brev inn tidligere, men da hadde det stått dekknavnet hennes på konvolutten. På dette stod hennes riktige navn. Brevet lød: "Du skal til forhør. Kom deg ut" (Fodstad 2001:152), og var sendt av lederen for XU. Bjørg måtte forsøke å komme seg ut for å skåne seg selv og andre i organisasjonen. Hun skrev et brev til lege Knut Aas som arbeidet på Ullevål sykehus: "Gjør hva du kan for å få en pasient på sykehus når du hører om en fra oss. Hilsen Siss" (ibid:52). Så gikk hun opp på legekontoret der hun arbeidet og tømte en tranflaske og fylte den med en passende mengde citrat. Hun tok med utstyr til å injisere væsken på seg selv samt avføringspiller. Videre svelget hun 20 av avføringspillene, og alt ved middagstider hadde hun diaré. Så tok hun 100 piller til, og først da ble hun ordentlig dårlig. Dagen etter gikk hun atter en gang på do, fant en fin vene hvor hun tappet blod fra, for så å blande det med citrat. Mens hun var på arbeid i leiren den dagen drakk hun blandingen og tok ytterligere 50 avføringspiller. Hun kastet opp rødt blod. En av leirlegene fant henne og tok henne opp på sykestua umiddelbart. Legen var bekymret for tilstanden hennes, men ville ikke sende henne til sykehus med det første. Bjørg gjennomførte samme prosedyre flere ganger, slik at det skulle se ut som hun bare var blitt verre, noe hun også ble. Det kom så to tyske leger for å undersøke henne, og så husker hun ikke mer før Knut Aas sto over henne og pratet. Hun var på fangeavdelingen på Ullevål. De fleste som lå der hadde fiktive plager, eller selvpåførte slik som Bjørg. Legen fikk forlenget oppholdet til Bjørg opptil flere ganger, men de visste at hun måtte rømme derfra om hun skulle slippe forhør og eventuell deportasjon til Tyskland. Gjennom samarbeid mellom legene og representanter fra XU hadde de gjort i stand en fluktplan for Bjørg, men heldigvis kom

freden til Norge før de trengte å iverksette den (Fodstad 2001). Hennes fortelling er et godt eksempel på hvordan kontakt med verden utenfor leiren kunne være livsviktig.

6.4.3 Ravensbrück

Den kontakten fangene i Ravensbrück hadde med verden utenfor var hovedsakelig gjennom brev til og fra Norge. Brev ble imidlertid sensurert av tyskerne i alle leirene. Dermed var det begrenset hvilken informasjon fangene fikk om forholdene hjemme, så vel som de hjemme fikk om fangenes tilværelse i Tyskland. Det viktigste for fangene var imidlertid at de hjemme visste at de var i livet.

I nærområdet til Ravensbrück var det hovedsakelig SS-tjenestemenn som bodde sammen med sine familier, og det var det et stykke til nærmeste landsby. Det er ikke omtalt noen form for kontakt med mennesker fra denne landsbyen, spesielt ikke at de hjalp fangene. Ravensbrück må betraktes som en mer lukket leir enn Falstad og Grini (Ottosen 1991).

For de norske myndighetene i Sverige og London var det viktig å oppnå kontakt med de norske fangene i leire på kontinentet for å kartlegge hvor nordmenn satt. Dette klarte de i de fleste leirene og gjorde alt i sin makt for å hente de norske fangene hjem. For å kunne kartlegge hvor nordmenn satt, var det nødvendig å besøke de ulike leirene – noe som ikke var lett å få til. Ottosen (1991) skriver om noe han kaller ”Det store spillet” som fant sted i og utenfor Ravensbrück fra høsten 1943 til senvåren 1945. De som deltok i dette spillet var Sylvia Salvesen; fange, Wanda Hjort; medlem av Gross Kreutz⁵² og den tyske sykepleieren

⁵² Gross Kreutz: I 1942 ble faren til Wanda Heger (tidligere Hjort), høyesterettsadvokat J.B. Hjort arrestert og tvangsendt til Tyskland. Takket være en innflytelsesrik tysk familie, slapp han imidlertid fengselsstraff mot at han oppholdt seg som gissel i fiendelandet Tyskland til krigens slutt (Hvitebusser, 2011). Familien kom nedover, og de bosatte seg i Gross Kreutz, nær Potsdam, hvor de ble overvåket av Gestapo. Wanda var en driftig ung dame, og bestemte seg for å hjelpe norske fanger i Tyskland. Hver fredag fra 1942-1954 kl.12 kom Wanda Hjort med mat, og ved behov også medisiner, til fangene i Sachsenhausen. Hun og broren startet så med å registrere norske fanger i konsentrasjonsleire, og fikk smuglet listene fra fangene til Røde Kors. Hennes innsats med registrering av norske fanger i leire som Sachsenhausen, Natzweiler og Ravensbrück, gjorde sånn at de hvite bussene som hentet ut fangene våren 1945 hadde navn, fangenummer og blokknummer på norske fanger, og kunne hente dem ut (NRK, 2011).

Gerda. Det hele startet da Harald Salvesen på Rikshospitalet i Oslo skrev et brev til Gross Kreutz med spørsmål om hans kone var i live og om hun kunne underskrive noen dokumenter. De visste ikke hvor Sylvia var, men regnet med at hun var i Ravensbrück da hun var sendt til Tyskland som politisk fange. Wanda dro avsted til Ravensbrück for å finne Sylvia med positivt resultat. Da hun var tilbake i Berlin, bestemte de seg for at de skulle få opprettet bedre kontakt med kvinneleiren slik de hadde klart med den mannlige konsentrasjonsleiren Sachsenhausen. Derfor oppsøkte Wanda en høytstående SS-offiser i Berlin og ba om reisetillatelse til å besøke sin tante Sylvia Salvesen i Ravensbrück.

Sylvia på sin side visste ikke hvorfor hun plutselig en dag ble tatt med til kommandantens kontor. Hun syntes det var skummelt og forsto ikke hva galt hun hadde gjort. På kontoret møtte hun en som presenterte seg som hennes niese. De hadde aldri sett hverandre før, men Sylvia forsto straks tegningen og spilte med. Hun fikk beskjed av fangevokteren at hun ikke fikk fortelle for mye om forholdene i leiren og de måtte snakke tysk. Sylvia fikk likevel formidlet noe om hvordan forholdene var gjennom svar på helsa si. Da samtalen var over, bøyde Sylvia seg ned for å ordne litt på skoen, og sa til Wanda uten å bli lagt merke til: ”Her er det aldeles forferdelig” (Ottosen 1991:218).

Ottosen (1991) fremstiller Sylvia som en tøff kvinne⁵³. Da hun ankom Ravensbrück, var hun så dristig å spørre mens de var til legekontrollen, om hun kunne få arbeide som sykepleier i leiren. Hun var sykepleier av yrke i Norge og mente hun hadde noe å bidra med. I tillegg brukte hun argumentet om at hun var norsk for å overtale den tyske vokteren til å ansette henne. Oppførselen hennes ble først mottatt med forakt, men hun fikk siden stillingen. Etter at Sylvia hadde arbeidet som sykepleier i Ravensbrück i et halvt år, kom det en ny pleierske til avdelingen, tyske Gerda. Til Sylvias forbauselse virket Gerda å være et godt menneske. Ottosen (1991) skriver at hun faktisk pleiet de syke fangene og ikke slo dem. Gerda uttalte overfor Sylvia at hun ikke syntes SS var snille mennesker. Gerda og Sylvia utviklet et vennskap i det skjulte, og etter en stund begynte de også å fortelle personlige ting. På denne måten ble Gerda innlemmet i hvordan Gross Kreutz opererte.

⁵³ Hjemme i Norge var hun en av Dronning Mauds nærmeste venninner. Da hun satt på Grini hadde hun blant annet brodert et pent stykke tøy med norsk flagg tegnet for Kong Haakon den 7. Dette tøystykket fikk hun smuglet ut fra Grini. Dette ble senere brodert inn i vinterjakken til kongen (Berg 2010).

Gerda skulle noen dager på permisjon til Berlin og spurte Sylvia om hun hadde noe hun ville ha overlevert Gross Kreutz. Dette var en stor risiko å ta for dem begge. Sylvia overveiet risikoen og konkluderte med at ingen ville bli trukket inn i noe sammen med henne, og at det derfor var verdt å risikere. Hun bodde på selve sykestua i leiren og hadde ikke daglig kontakt med andre fanger utenom på arbeid. Hun sendte med Gerda en liste over alle de norske som var i leiren på det tidspunktet og et dikt⁵⁴ hun selv hadde skrevet.

Gerda fikk overlevert brevet til Gross Kreutz. Det var bra at listen over de norske fangene i Ravensbrück kom til Gross Kreutz på dette tidspunktet, for Folke Bernadotte og Himmler var da i gang med samtaler om hvordan skandinaviske fanger skulle bli hentet ut av leirene. Sylvia fant imidlertid ut at listen hun hadde sendt var ufullstendig. Hun måtte få formidlet at noen av de norske NN-fangene var sendt med transport til Mauthausen 1. mars 1945. Gerda og Wanda møttes på en utbombet restaurant og la en slagplan om hvordan Wanda skulle komme seg inn i Ravensbrück og få den nye listen over fangene fra Sylvia. Wanda skulle dra til leiren med det offisielle formål om å levere en pakke. Det hun i virkeligheten gjorde var å ta seg til Gerdas rom midt i mellom muren og inngangen til leiren. Operasjonen gikk mot alle odds bra og listen over eksakt antall norske kvinnelige fanger tilknyttet Ravensbrück kunne bli overlevert til Sverige. Ottosen beskriver om Sylvia: ”Hun hadde deltatt i det helt store spillet og hadde vunnet” (Ottosen 1991:227).

⁵⁴ *Vi står her en klynge norske under Guds åpne himmel.*

Vi står her en flokk kamerater midt i virvarets vrimmel.

Vi kommer fra Industihof, blokk 24, 13, 3,

Såkalte hus fulle av uro og larm, skitt, lopper og lus.

Julekveld uten fedreland.

Julekveld uten barn og mann.

Julekveld bundet i tysk slaveri.

Julekveld midt i tysk barbari (Ottosen 1991).

Hva er likhetene og forskjellene mellom kontakten fangene fikk med verden utenfor de ulike leirene, og hva hadde denne kontakten å si for fangetilværelsen for de norske kvinnelige fangene?

I alle leirene ble det opprettet en form for kontakt med verden utenfor murene, men i ulik grad. På Falstad og Grini var det lokalbefolkningen som stilte opp for fangene, noen av dem bekjente, andre fremmede mennesker som ønsket å hjelpe. I Ravensbrück derimot var det vanskeligere å komme i kontakt med fangene, mye grunnet det store antall kvinner fra mange ulike nasjoner, men også fordi leiren lå i Tyskland. Utekommandoene hvor man kunne få ekstra matrasjoner til seg selv og andre på Falstad og Grini, fantes det ikke tilsvarende av i Ravensbrück. Fangene arbeidet ikke for lokale bønder når de arbeidet på utekommandoene tilknyttet Ravensbrück, men eksempelvis på Siemensfabrikken. På noen av disse arbeidskommandoene bodde man fremdeles i leiren, men arbeidet utenfor. Det var imidlertid ikke tilgang på mer eller bedre mat eller annen hjelp å få. Til tross for alt dette, fant utrolig nok nordmenn veien til Ravensbrück for å skaffe informasjon og forsøke å hjelpe de norske fangene som var der. Kontakten med omverdenen har nok betydd enormt mye for fangene mens de satt i leirene. For noen var det en livsviktig kontakt.

Kontakt med verden utenfor førte også til at fangene fikk vite hvordan familie og venner hadde det, og i det hele tatt få inntrykk av hvordan verden var utenfor fangenskap.

7 Behandlingen av norske kvinnelige fanger

I dette kapitlet vil jeg beskrive likheter og forskjeller i hvordan norske kvinnelige fanger ble behandlet i de ulike leirene. Jeg legger spesielt vekt på forhold i forbindelse med arrestasjon og forhør og hvilket strafferegime de kunne bli utsatt for.

7.1 Arrestasjon og forhør

Kvinner som ble arrestert under krigen, ble ofte forhørt før eventuell soning i fengsler eller fangeleire. Det finnes også eksempler på at kvinner ble arrestert og fraktet til fangeleire uten å bli forhørt. Da Gestapo gikk til arrestasjon av potensielle fiender av Den tyske stat, var det som oftest fordi de hadde nøstet opp en motstandsgruppe. Gestapo fraktet kvinnene inn til forhør og prøvde å få informasjon om motstandsgruppers arbeidsmetoder, medarbeidere eller lokaler. Selv om kvinnene ikke alltid hadde kjennskap til disse tingene, kunne de bli arrestert som aktive deltakere eller som gisler.

Noen kvinner var aktive medlemmer av motstandsgrupper, men blant disse var det mange som ikke visste konkret hvem de arbeidet for eller hvor omfattende motstandsarbeidet kunne være. Det var imidlertid meningen at man ikke skulle vite så mye siden det ville være større muligheter for at gruppen skulle bli nøstet opp av tyskerne. Det er vanskelig å skille mellom kvinnene som visste noe, men som i avhør ikke tystet, og de som ikke visste noe og allikevel kunne få hard behandling i forhør. Selv om de fleste kvinnene ble forhørt som følge av arrestasjon, betydde ikke dette at de fikk en reell sjanse til å forklare seg, eller at de fikk en dom fastsatt.

I det følgende vil jeg sammenlikne hvordan avhør ble foretatt i de ulike leirene, hvordan kvinnene opplevde dette, og hvorvidt det kan fortelle noe om behandlingen av norske kvinner i forhold til mannlige fanger i Norge.

7.1.1 Falstad

Dr. Carl V. Lange, leirlege på Falstad, har påpekt at han flere ganger i løpet av sitt virke måtte behandle nyankomne kvinner for alvorlige voldsskader. Denne mishandlingen hadde imidlertid ikke funnet sted i leiren, men under forhør på Misjonshotellet i Trondheim eller på Vollan fengsel før ankomst (Nilssen og Reitan 2008).

Skjerpede forhør i forkant av og under oppholdet som fange på Falstad, foregikk på den måten at sikkerhetspolitiet og agenter fra Rinnanbanden tok i bruk gummibatonger, stokker og spiralfjærer. Gerhard Flesch leder for Gestapo i Trondheim, innrømmet i rettssaken mot han etter krigen, at man ikke trengte hans ordre for å benytte seg av vold dersom de arresterte ikke ville snakke (Nilssen og Reitan 2008). Hovedsakelig var det menn som kom verst ut av forhørene. I følge utsagnet til dr. Lange, må det også ha vært kvinner som ble mishandlet. Materialet antyder imidlertid at kvinnene ikke ble mishandlet i like stor grad under forhør som mennene. Bjarte forteller i sitt intervju om forhørsmetodene han ble utsatt for da han nektet å svare på spørsmål fra gestapistene;

”Men han slo jo vekselvis med flathand og delvis med knytneva, og når de slo med flat hand, så slo de litt med det samme...Og da han ikke kom nå vei der, så fauk han på meg og tok da strupetak....og tredje gangen så slapp han ikke, og så møst’ æ bevisstheten og gikk overenda på golvet...Og da han hadde lagt meg på si’ på golvet og krumma meg sammen og så med tåspissen hadd’n leita en plass imella to ryggvirvla og sparka voldsomt hardt...Ja, så stavra’n meg da på knean og sette pistolen på brystet, opphørte skrikinga og ga beskjed om at hvis æ ikkje no tilsto, så ville han skyte.”

I intervjumaterialet av de kvinnelige fangene finnes det flere fortellinger om forhørssituasjoner i tilknytning arrestasjon, men ingen av slik grov art. Dette virker gjennomgående uansett arrestårsak. Jeg vil i det følgende gi noen eksempler fra kvinner som ble arrestert og avhørt, og hvordan de opplevde dette.

Marianne bodde i nærområdet til Falstad. Hver dag måtte hun gå forbi noen brakker der tyskerne hadde våpenlager. Nedenfor lå tyskerne ved vannkanten og røykte sigaretter og koste seg mens de hadde fri fra vakthold. Hun var kvalm av disse tyskernes oppførsel. I intervjuet

forteller hun om en dag hun gikk forbi der: ”Det var ei brakk’ som sto litt ubeleilig, som æ mått’ passer’ både seint og tidlig for å kom’ mæ heim. Og så va æ så uheldig æ sett’ fyr på a”. Brakka brant helt ned, og hun ble arrestert noen dager senere. Til tross for den sabotasjen mot tyske eiendeler var avhøret hennes av den milde sorten. Hun forteller i intervjuet at gestapistene behandlet henne høflig og på ingen måte voldelig.

Meta var involvert i motstandsvirksomheten i Trøndelagsområdet. Hun forteller i intervjuet sitt at det ikke tok lang tid før virksomheten ble rullet opp av Rinnanbanden. Meta forteller at det kom to tyske soldater midt på natten for å arrestere henne. Hun skulle kle på seg før de dro;

”Så sto han der mens jeg skulle kle meg, og så sa jeg...de fortalte meg det...at jeg husker ikke selv: ”Herauss”, sa jeg (Små-ler), for jeg skulle tisse og greier da, vet du. Så snudde han seg. Jeg tror ikke han syns det var så veldig hyggelig. Det virket ikke sånn. Nei. Ung mann. Det var ganske jævlig for dem vet du, å drive sånn”

Meta fremstår som en nokså selvsikker dame i dette utsagnet, men legger til at hun var reddere enn hva som syntes. Hun sier at det var arrestasjonen som var skummel ikke selve innføringen til fangeleiren. Meta ble ikke forhørt før hun kom til Falstad. Hun forteller i intervjuet at det var leirsjefen selv, Flesch som omsider forhørte henne. De tilbød henne tolk, men hun avsto da hun hadde hatt tysk siden 6.klasse på realskolen;

”Jeg er glad i tysk, jeg, og kunne det ganske godt. Jeg behøver ikke noen tolk, sa jeg. Og det var sikkert...Flesch syns sikkert det var fint da. Og i hvert fall så behandlet han meg ganske høflig og pent og sånn. Og jeg tenkte: jeg må late som jeg er sånn uskyldig og dum, som ikke hadde forstått at dette var noe særlig farlig det jeg gjorde”.

Det fungerte nok ikke så godt å spille dum og uskyldig denne gangen, for allerede etter det første og eneste forhøret, fikk Meta sin skjebne beseglet. Det var bestemt at hun skulle sendes videre til Grini. Hun sier senere i intervjuet, da hun forteller om reisen til Grini, at hun allerede da følte at det var bestemt at hun skulle ende i Ravensbrück, noe hun mener var bestemt etter forhøret med Flesch.

7.1.2 Grini

Mange av de som ble arrestert i Oslo-området, ble avhørt på Victoria Terrasse før de ble sendt til Grini fangeleir. Flere av kvinnene i materialet forteller historier om en spesiell metode tyskerne brukte for å få fangene til å snakke under avhør. Det var en ståltråd de festet rundt leggen og strammet til (Børsum 2007). Som på Falstad var det mennene som fikk hardest medfart i forhørene på Grini.

Lise var til avhør på Victoria Terrasse. Hun nektet å svare dem på spørsmål vedrørende hennes tilknytning til motstandsorganisasjonen, og de tok fram ståltråden. Hun kunne ikke forstå at de kunne bruke denne på kvinner, men hadde hun overlevd barnefødsel så skulle hun overleve dette også. De skulle ikke lykkes i å få henne til å snakke (Børsum 2007).

Materialet viser at de kvinnelige fangene på Grini har hatt en nokså lik opplevelse av forhørssituasjonene, og de fleste har sluppet relativt billig unna. Vel å merke må den psykiske belastningen tas med i betraktning. Det er imidlertid en kvinne som fikk meget hard behandling under avhør på Victoria Terrasse og Grini, Mathilde Reichelt. Ottosen (1991) hevder at verken før eller etter har noen kvinne blitt mishandlet under avhør i Norge på den måten som Mathilde ble.

Mathilde ble hentet av norsk statspoliti etter at hun hadde hjulpet sin bror som var aktiv i motstandsbevegelsen og som var etterlyst av Gestapo. På Victoria Terrasse var hensikten at hun skulle bli avhørt om brorens virksomhet. Her ble hun møtt av Gestaposjefen i Oslo, Siegfried Wolfgang Fehmer⁵⁵. Mathilde kunne ikke svare på spørsmålene hun fikk i avhøret, men Fehmer var overbevist om at hun visste noe. Dermed ble hun ført ned i kjelleren på

⁵⁵ ”SS-Hauptsturmführer, kriminalrat, Siegmund Wolfgang Fehmer (f.1911) hadde tjeneste i det tyske sikkerhetspoliti i Oslo fra april 1940 til den tyske kapitulasjonen. Han var leder for Gestapos viktigste avdeling, Referat 4 E2: kontraspionasjen. Fehmer hadde vært medlem av NSDAP (det nasjonalsosialistiske tyske arbeiderparti) siden 1930 og SS-mann siden 1937...Fehmer støttet seg til fascismens syn: statens interesser går foran alt. Han hadde altså staten i ryggen når han torturerte sine ofre” (Knutsen og Simonsen 1986:25).

Victoria terrasse hvor hun ble sittende i mange timer, før hun ble fraktet til Grini. Om transporten til Grini forteller Mathilde at hun aldri før eller siden har blitt kjørt i en finere bil. Vaktholdet rundt henne var også omfattende. Hun ble ansett som en viktig brikke for å nøste opp motstandsgruppen som broren var en del av (Knutsen og Simonsen 1986).

Mathilde kom først på firemannsrom på åpen avdelingen. Tredje natten på Grini ble hun hentet til nok et avhør hos Fehmer. Etter dette avhøret skulle hennes fangetilværelse endres betraktelig. Hun ble plassert midt på gulvet på en krakk mellom tre gestapister. Spørsmålene var de samme som ved forrige avhør, og heller ikke denne gangen kunne Mathilde gi de opplysningene de var ute etter. De var imidlertid overbevist om at Mathilde visste noe. Fehmer ba henne om å ta av seg både kåpen og strikkejakken, så hun satt igjen i bare underkjolen. Gestapistene begynte å slå henne over ryggen med en gummikølle omringet av ståltråd, et redskap som ikke nevnes av andre kvinner i materialet vedrørende avhør. En av gestapistene holdt henne fast mens Fehmer og den tredje slo. Mellom slagene fikk hun gjentatte spørsmål, men hadde ingen svar å gi. De slo henne på ryggen og bak på lårene, ned til knærne. Da hun forsøkte å komme seg unna, dro de henne langs gulvet så hun fikk skrubbsår på skuldrene. Mathilde besvimte flere ganger under mishandlingen, men da kastet de kaldt vann i ansiktet hennes og fortsatte. Etter mishandlingen ble Mathilde fraktet ned i kjelleren på Grini, hvor hun skulle komme til å oppholde seg på straffecelle i til sammen 10 uker. Hun måtte ligge på magen de første 4 døgnene, og ble liggende 10 dager i alt grunnet de store smertene. Etter en uke kom Fehmer sammen med en lege for å kontrollere henne, og både da og noen dager senere ble det påvist blod i urinen, noe som viste hvor omfattende mishandlingen av henne hadde vært (Knutsen og Simonsen 1986).

Da Mathilde senere satt på enecelle på Grini⁵⁶ kom Fehmer på besøk. Hun spurte han ved denne anledningen hvordan han kunne tillate mishandling av en kvinne på den måten hun var utsatt for. Da svarte Fehmer at; ”Det er bedre å torturere en kvinne enn at for eksempel en av våre soldater skal bli skutt” (Knutsen og Simonsen 1986:47). Med en antydning til menneskelighet, opphevet Fehmer samme dagen alle forbudene Mathilde hadde, blant annet pakkeforbud.

⁵⁶ Dette vil jeg komme tilbake til senere i kapitlet.

7.1.3 Ravensbrück

De fleste fangene som kom til Ravensbrück hadde alt fått en dom de hadde sonet i Norge og så skulle sone videre i kvinneleiren i Tyskland. Derfor ble ikke avhør benyttet i samme utstrekning ved ankomst til denne leiren. Om avhør forekom var dette som oftest i forbindelse med utdeling av pakker og brev. Ravensbrück var en konsentrasjonsleir, og her skulle fanger holdes fanget og arbeide seg til døde. De norske kvinnene hadde alt fått sin skjebne beseglet i Norge.

Var det forskjeller mellom behandlingen norske kvinnelige fanger fikk i avhør i de ulike leirene, og i så fall hvorfor?

Forhørssituasjonen for de norske kvinnene under krigen må sies å ha variert i de ulike leirene. I henhold til mitt materiale er det en klar tendens til at norske kvinner kom bedre ut av forhørssituasjonen enn menn. ”Mannlige kriminelle regnes ofte for å være aggressive og farlige...og målet blir derfor å gjøre dem ufarlige og svake. Kriminelle kvinner blir derimot ofte sett på med medlidenhet og antas å være ufarlige. Resultatet blir at den behandlingen kvinner gis, har til hensikt å hjelpe kvinnene inn en akseptabel kvinnerolle. Kvinner i fengsel har ikke bare brutt rettslige lover, men også ”moralske” – riktige kvinner begår ikke forbrytelser” (Finstad i: Koch 1993:119). Det er rimelig å anta at denne holdningen kan ha vært en medvirkende årsak til at kvinnene fikk bedre behandling enn menn ved arrestasjon og avhør på Falstad og Grini. Nazistenes og leirledelsenes syn på kvinnelige fanger kan ha vært at de brøt med kvinnelige normer for god oppførsel. En annen forklaring på at de fikk mildere behandling kan være at kvinnene var norske og dermed ariske. Imidlertid var også de aller fleste norske mannlige fanger ariske, og dermed står man igjen tilbake med påstanden om at de var norske og *kvinner*.

Gerd forteller i sitt intervju om da de ble fraktet til Falstad: Det var en fin vårdag i 1945. ”Det va en deilig dag, vet du. Aille mannlige fangan vart sendt ned i lasterommet, men på grunn av

at vi va tre kvinner, så fikk vi sitt' opp". Alt før ankomst til leiren ser man at behandlingen av kvinner var annerledes og på en måte mildere enn den mennene fikk.

Ut ifra beskrivelsene over er det mulig å påstå at avhørssituasjonen for kvinnene på Falstad var noe bedre enn på Grini. Ingen av kvinnene i intervjumaterialet har vært igjennom avhør hvor de ble mishandlet, uansett hva de hadde gjort. Det virker i det hele tatt som at de kvinnelige fangene på Falstad ble behandlet med en viss høflighet i avhørene. Siden menn fikk hardere behandling under avhør på både Falstad og Grini, kan ikke forskjellene mellom leirene angående behandlingen av kvinnene forklares ut fra ulike avhørsreglementer, men heller begrunnes med at det var lokale forskjeller i hvor alvorlig man tok kvinners antatte deltakelse i motstandsarbeidet. Gestapo i Trondheim har kanskje ikke ansett kvinnene som en viktig del av motstandsarbeidet og hadde derfor ikke behov for å benytte like strenge avhørsmetoder som for mennene. Og motsatt i Oslo, hvor Gestapo kan ha tatt kvinnes deltakelse mer alvorlig, og av den grunn følt større behov for hardere avhørsmetoder.

7.2 Straff

"Lovbrudd er i stor utstrekning et resultat av de måter vi innretter oss på...kriminalitet er et resultat av samfunnsordninger" (Christie 1982:31) og dermed utgangspunkt for påfølgende straff.

Kriminologisk forskning søker å forstå hvorfor og hvordan kategorien kriminalitet oppstår og koplingen til samfunnets kontroll av kriminelle individer. Man forsøker å vise at kriminalitet og straff ikke er naturgitte kategorier, men ulike måter å kategorisere handlinger på som er sosiokulturelt betinget og dermed forskjellige. Med andre ord blir "...kriminalitet navnet på en resultattavle, en resultattavle over kampen om definisjoner. Det er ideer det kjempes om, ideer om hva som skal være riktig og galt, akseptabelt og uakseptabelt, lovlig og ulovlig. Utfallet av denne kampen henger sammen med de sosiale, økonomiske og kulturelle forholdene i et samfunn" (Høigård 1997:13-14).

Det som ble betraktet som ulovlig av okkupasjonsmakten under krigen var ikke de samme kategoriene som i fredstid. Dette henger sammen med hvordan de ville skape samfunnet på bakgrunn av tidens sosiale, økonomiske og kulturelle forhold. De som ikke ville overholde nazistregimets rettsregler, eller som ikke passet inn i deres menneskeideologi, og/eller systematisk motarbeidet regimet, fikk bøte med frihetsberøvelse.

Garland (1991) viser til hvordan Durkheim ser på straff og konstruksjon av autoritet. Garland gir Durkheim rett i at det må være et minimum av gjensidig enighet i et samfunn for at det skal bestå, men at han utelater kampen mellom uenige grupper. Å skape et samfunn slik nazistene forsøkte med sin rasepolitikk, var ikke bare et spørsmål om å sosialisere avvikende individer til ønskede samfunnsborgere, men hvordan man samtidig kunne underlegge konkurrerende sosiale bevegelser og grupper. Innenfor denne tenkningen om sosiale prosesser, blir straff et spørsmål om regjering ikke bare håndtering. Det er gjennom autoriteter og statlig makt at straff utformes og håndheves. Imidlertid skjer det ikke bare ved en gjensidig enighet mellom størstedelen av et samfunns grupper. Det er i tillegg et ønske fra statens side om samtidig å ekskludere enkelte grupper mennesker i den hensikt å opprettholde samfunnet slik de ønsker det. Innenfor fange- og konsentrasjonsleirene blir dette et spørsmål om makt og autoritet fra nazistenes regime, hvor fangenes frykt for represalier gjør at de følger leirreglementet og forsøker å passe sin tilværelse inn i leirsystemet, eller ved at de umiddelbart ble ekskludert ved likvidering.

7.2.1 Falstad

Straffeforordningene på Falstad stammet fra BdS⁵⁷ i Oslo – og har i følge Nilssen og Reitan (2008) sannsynligvis vært det samme i alle fangeleire i Norge. Blant annet var det forordninger om hvor man skulle plassere ulike fangekategorier i leiren, avhengig av arrestårsak i tillegg til hvordan straffene skulle gjennomføres. At kvinnene skulle isoleres fra den mannlige fangebefolkningen var trolig også en forordning fra BdS. De ulike straffer man kunne få var delt inn i ulike kategorier; mild straff på enecelle med fullkost – maksimum tre dager, streng straff på enecelle på vann og brød – maksimum tre dager, straffeeksersis i

⁵⁷ Institusjonen Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS), en underinstitusjon av Gestapo som hadde å gjøre med reglementene i fangelirene (Nilssen og Reitan (2008).

maksimum en time. Ved mindre forseelser kunne det gis brev- og pakkeforbud (Nilssen og Reitan 2008). Dette var det som stod i forordningene, men i praksis kunne vokterne og ledelsen handle relativt fritt. Ut ifra intervjumaterialet av de mannlige fangene, ser man at forordningene ikke ble fulgt. Spesielt var dette tilfellet ved straffeeksersis. De kunne stå i giv akt eller få straffeeksersis i flere timer om noen hadde brutt en regel. Det ble også ofte idømt kollektivstraff om en fange eksempelvis hadde forsøke å rømme.

De mannlige fangene på Falstad fikk langt hardere straffebehandling enn de kvinnelige fangene, men som i alle leire under krigen gikk det hardest utover jødene. Tidligere jødisk fange ved Falstad og senere Auschwitz, Julius Paltiel forteller at han en dag hørte Flesch si: ”Dere kan gjerne ta livet av en jøde daglig, uten å be om tillatelse fra overordnede” (Jonassen 2007:37). Paltiel forteller også om en straffeeksersis som fant sted en søndag på Falstad. Den var bare for jødene, slik at de ikke skulle få godene av fridagen;

”Mens vi krabber på alle fire, skal ett og ett blad plukkes opp med leppene og bringes over gårdsplassen. Jeg føler meg som en hund, orker ikke se vennene mine i samme situasjon. Vi kryper alle som dyr, ung som gammel. Det gjør vondt i knær og armer, i munnen – og på sin måte, og kanskje aller mest, i hjertet. Rundt oss står SS-vaktene med hevede geværkolber, klare til å slå den stakkaren som ikke klarer å krabbe hurtig nok med blad i munnen” (Jonassen 2007:39).

Kvinnene levde under de samme reglene som mennene, men utøvelsen av straff var sjeldnere på kvinneavdelingen. Hanne forteller i sitt intervju: ”Det va no...itj for oss damer, kan vi sei, men for de ainneran va det veldig strengt altså. Det va det. Dem fôr mykjy utpå åt karan og...det va mye ver´ for dem ja”. Dette trenger ikke å bero på at de kvinnelige fangene oppførte seg bedre enn mennene, men like gjerne et resultat av at de bare hadde én fangevokter som passet på dem.

7.2.2 Grini

Kvinnene var underlagt det samme reglementet som mennene på Grini, og det var de samme straffeforordningene her som på Falstad. Også på Grini ser det ut til at vokterne i praksis tilsynelatende handlet som de ville. Det er i følge Hegland (1994) lite dokumentasjon på strafferegimet de kvinnelige fangene på Grini ble utsatt for, og det kan virke som om straffeutmålingen var preget av tilfeldigheter og selvjustis. Straffene som er dokumentert fra kvinneavdelingen, er enecelle på vann og brød og slag fra de kvinnelige vokterne. Man kunne få straff om man hadde hatt kontakt med mannlige fanger eller skrevet illegale brev. Andre straffer var pakkeforbud, lufteforbud, gjenspikring av vinduer, og vann og brød som kollektiv straff (ibid).

I teorien var det ikke lov å slå fanger, og om man oppdaget disiplinærsvikt hos fangene skulle dette rapporteres oppover i systemet til Zeidler⁵⁸, som skulle velge straffeutmåling. Slik fungerte det ikke i praksis. Det viser seg i uttalelser fra rettssaken mot Zeidler etter krigen at det var en forverring av straffene fra 1942-1944 til tross for reglementet, og fangevokterne handlet ofte på egenhånd uten noen gjennomgang av saken på høyere nivå. De milde straffene man kunne få på Grini var blant annet besøks- og brevforbud. Kollektiv straff var også vanlig i denne sammenheng, og kunne komme som reaksjon på én fanges oppførsel. Hvorvidt dette fungerte allmennpreventivt vites ikke. Hardere straffer var ofte hardt fysisk arbeid. Hardt arbeid ble faktisk karakterisert som mild straff i reglementet, men det ble ofte utført mishandling i tillegg til det harde arbeidet. Derfor betegner Hegland (1994) det som hard straff. Som for konsentrasjonsleire på kontinentet spilte straffeeksersisene en sentral rolle på Grini. Det var regler for når og hvordan man skulle gjennomføre straffeeksersisene⁵⁹, men disse ble ofte ikke overholdt. De kvinnelige fangene på Grini slapp som skrevet både appell og straffeeksersis.

⁵⁸ Alfred August Zidler avr leder for Grini fangeleir fra 15.juni 1942 (Hegland 1994).

⁵⁹ Straffeeksersis overfor jødene var mye hardere enn overfor de mannlige fangene ellers, og grunnen for eksersis trengte ikke være stor. En gang ble det eksersis fordi Zeidler i beruset tilstand kom på at jødene ikke hadde sonet straffen han hadde gitt dem noen dager i forveien, noe han kom på da han hørte på radioen om slaget ved Stalingrad. Her ble det sagt at det var jødenes feil at det ikke gikk tyskernes vei. Til tross for hard medgang var det ingen jøder som døde pga. Straffeeksersis på Grini, og man ser at det i tyske KL var langt hardere behandling (Hegland 1994).

7.2.3 Ravensbrück

Straffeforordningene i Ravensbrück var etter reglementet satt opp for konsentrasjonsleire over hele det tyskokkuperte området og var noenlunde det samme som ved de norske fangeleirene. Til forskjell fra Falstad og Grini hvor kvinnene slapp relativt billig unna, omfattet leirreglementet i Ravensbrück kun kvinner, og de fikk ofte hardere medfart enn mannlige fanger i Norge. Straff kunne komme etter små forseelser og innebar eksempelvis knyttneveslag, spark og snauklipping som milde straffer. Hard straff ble iført om fangene hadde gjort større disiplinærbrudd og innebar slag, pryl⁶⁰ eller innesperring i bunkeren – kalde mørke celler under jorden der fangene frøs eller svettet, og sultet (Ottosen 1991). Den norske fangen Nelly forteller; ”...Vi kunne like gjerne ha fått ”fünfzig auf den Hintern” (50 slag på baken). Det kom an på hvem du møtte, i hvilket lune de var og hva som hadde skjedd i krigen akkurat den dagen. SS-soldatene hevnet seg på oss på dager det gikk dårlig med Tyskland” (Jonassen 2007:194). Lise legger til angående straff; ”Av og til hørte vi noen skarpe smell, og da nikkete de gamle fangene til hverandre, de visste hva det betydde. Eksekusjonene foregikk utenfor leiren og alltid mens vi sto appell” (Børsum 2007:108).

7.3 På enecelle

En av straffemetodene som ble benyttet i alle de tre leirene som omtales i avhandlingen, var bruk av enecelle. Det kunne også benyttes som en måte å skille ut de fanger som ble ansett som stor risiko for leirregimet så vel som okkupasjonsmakten generelt.

7.3.1 Falstad

De kvinnelige fangene kunne bli satt på straffecelle på Falstad, men kun én av kvinnene i intervjumaterialet ble det. Fangen ble satt på straffecelle fordi hun hadde presset hull i en av kommandantenes klær mens hun arbeidet i vaskekjelleren. Det virker som om cellen var relativt liten for fangen kunne ikke ligge i den, men måtte sitte eller stå. Straffen varte i to

⁶⁰ prylestraff varierte mellom 10-75 slag, og disse kunne fordeles utover uker. Da hendte det at fanger begikk selvmord i mellomtiden (Ottosen 1991).

netter. Som også Hønsvik (2010) bemerker er det ingen av de andre kvinnene i intervjumaterialet som satt på ene/straffecelle.

7.3.2 Grini

Flere av kvinnene i materialet som havnet i Ravensbrück hadde sittet på enecelle i kortere eller lengre perioder på Grini. Eneceller fantes som straffeceller i kjelleren i hovedbygningen, men også i 2.etasje som vanlige eneceller. Det var spesielt tre fremtredende grunner for å havne på enecelle; isolasjon til saksbehandlingen var ferdig, soningssted for langtidsfanger med stor alvorlighetsgrad og som straff for brudd på leirreglementet (Hegland 1994).

Etter oppholdet i straffecelle ble Mathilde flyttet til 2.etasje. Cellene der besto av en køye med halmmadrass, bord og krakk, et veggskap og en bøtte til å gjøre sitt fornødne. Her hadde de kun tilgang på kaldt vann. De måtte stå opp samtidig med de andre fangene, og fikk ikke ligge eller sitte på sengen i løpet av den vanlige arbeidstiden. Til forskjell fra straffecellene i kjelleren kunne de her i det minste se ut (Knuten og Simonsen 1986). Lise som også satt på enecelle på Grini beskriver det slik; ”Det var et merkelig syn å se denne teglsteinveggen full av hoder, når vi hadde et ubevoktet øyeblikk. Det var et sånt stort og overveldende perspektiv fra sin lille plass å se hele veggen tett i tett med hoder som stakk ut på samme måte som mitt” (Børsum 2007:35). Fangene som satt på enecelle fikk ikke luftes. De som satt på straffecelle derimot fikk frisk luft, men ble plassert i små bur ute i luftgården (Ottosen 1991).

Da Mathilde ble arrestert var hun sikker på at krigen kom til å vare i to år til og uten håp om å bli sluppet fri med det første. Dagene på enecelle ble unektelig lange, de hadde til og med lese- og arbeidsforbud. Hun forteller at hun ønsket noen kunne sende henne noe som inneholdt en form for smitte, slik at hun kunne få komme på sykeopphold på Ullevål. Mathilde fikk tiden til å gå ved å vandre i cellen, det rakk til fire skritt hver vei. Høydepunktet på dagen var i følge Mathilde å se mennene på appellplassen. Det var godt å se noen av det motsatte kjønn, men samtidig syntes hun synd på dem der de sto for appellen kunne vare lenge. På et senere tidspunkt, i Ravensbrück skulle hun selv oppleve håpløsheten med appell.

Hverdagen på enecelle var ensformig og tiden ble den verste fienden. Fangene fikk imidlertid smuglet inn ulike ting de kunne fordrive tiden med, som strikkesett, penn og papir. I kapitlet om samhold i leirene beskriver jeg hvordan de ved hjelp av mannlige fanger fikk smuglet inn ting på enecelle på Grini. ”Jeg ble faktisk glad i den nye cellen” forteller Lise om tilværelsen på enecelle på Grini (Børsum 2007:34). Hun fikk smuglet inn nål og tråd og begynte så smått å sy litt. De som var på gangen skjemte henne bort sier hun, sendte inn avisutklipp, sigaretter og lignende. Hun lærte seg å få tiden til å gå, men sier allikevel at; ”..vi sloss med timene vi på eneceller” (ibid:37). Allikevel legger hun til at: ”Jeg har i grunnen aldri vært så lykkelig som på nr. 86. Kan du forstå det? Men en ble et vanedyr. Dagens rytme måtte ikke forstyrres, og nå forstår jeg bedre en masse raringer” (ibid:38).

7.3.3 Ravensbrück

Bruk av enecelle var en straffemetode i Ravensbrück også, men ingen av de norske kvinnelige fangene ble offer for denne metoden i henhold til mitt materiale. Det var imidlertid én som skulle oppleve enecelle i en annen leir, på arbeidskommando tilknyttet Ravensbrück. Ikke lenge etter ankomst til Ravensbrück ble norske Sonja videresendt til arbeidskommando i leiren Neurohlau i Jugoslavia. Hun bodde bedre der enn i Ravensbrück, men det var før hun endte på enecelle. Sonja ble i denne leiren kjent med en for henne ukjent straffeform som forskrekket henne. Straffen ble kalt ”Gemeinschaftsstrafe” som gikk ut på at medfangene måtte straffe fanger som gjorde noe galt (Ottosen 1991). Avstraffelsene foregikk i vaskerommet og alle fangene skulle etter tur gå fram til offeret og slå. Første gangen Sonja var vitne til dette, nektet hun å slå. Hun forteller i filmen *Mørketid* (1995) at hun prøvde å skrike, men at det ikke kom en lyd. ”Det var siste gang jeg gråt, siden gråt jeg aldri”. Så lenge Sonja var der, nektet hun å være med på denne formen for straff, noe som førte til at hun til stadighet selv ble banket opp og måtte sitte på enecelle i kjelleren, uten mat og lys (Ottosen 1991). Sonja forteller om tilværelsen på enecelle;

”En gang snakket jeg til meg selv, og jeg ropte på Gud. Og da ble jeg forskrekket, for jeg er ateist...Gud, du kan ikke la meg sitte her og dø i dette jordhullet!...Da sa jeg til meg selv at nå holder du på å bli sprø, Sonja” (Frogner 1995).

Hva hadde bruk av straff i de ulike leirene å si for de norske kvinnelige fangenes tilværelse?

På samme måte som krenkelsesprosessen for fangene i totale institusjoner, blir man introdusert for det Goffman (1991) kaller privilegiesystemet. Et system der man har klare ordensregler som fangene må forholde seg til. Det er en måte å reorganisere fangene inn i institusjonens ønskede system. På den ene siden kan fangene oppnå belønning for god oppførsel – noe mange fanger ender opp med å strebe etter. På den andre siden av systemet finner man straff som er fryktet av klientene. Systemet av privilegier i totale institusjoner er bygd opp på en måte hvor klientene gjenkjenner komponentene siden de har en rasjonell hensikt, og hvor resultatet fører til former for samarbeidsvillighet grunnet klientenes frykt for straff. Om man sammenlikner hvordan de norske kvinnelige fangene ble behandlet på Falstad og Grini fangeleire på den ene siden, og Ravensbrück konsentrasjonsleir på den andre, kan man hevde at forskjellen var meget stor. Dette kan forklares ved at kvinner som ble isolert på egne avdelinger i de norske leirene, fikk betydelig bedre behandling enn de mannlige fangene i de samme leirene. I Ravensbrück derimot, fikk de norske kvinnelige fangene oppleve råskapen som mennene hadde følt i Norge. Når man omtaler Falstad og Grini fangeleire, kan man si at de kvinnelige norske fangene faktisk opplevde samme strafferegime som i vanlige kvinnefengsler, altså som fengsler inne i fangeleirene. Man skal ikke legge skjul på at fangetilværelsen på Falstad og Grini var brutal i seg selv og kvinnene som satt der følte råskapen på kroppen. På den annen side var strafferegimet i Ravensbrück av en helt annen karakter.

Bruk av straff overfor kvinnelige fanger var mindre på Falstad og Grini enn i Ravensbrück. I Norge hadde noen få av kvinnene måttet tåle spark og slag ved avhør, men i Ravensbrück var dette en del av leirkulturen og noe man rett og slett måtte venne seg til (Børsum 2007). Også bruk av "Gemeinschaftsstrafe" var noe de norske fangene måtte venne seg til. Dette kan forklares ved at Ravensbrück var en konsentrasjonsleir i navn og virke, og at kvinner ble behandlet ut ifra straffeforordninger som omfattet begge kjønn i alle konsentrasjonsleire i det tyskokkuperte Europa. Dermed er det viktig å trekke inn andre faktorer, blant annet at de var norske.

Den milde behandlingen av kvinnelige fanger i Norge kan også forklares ved at det ikke var akseptert å mishandle eller straffe kvinner. I følge Sigmund (2009) var ikke Hitler i utgangspunktet noen tilhenger av å slå kvinner. Dette står i motsetning til hva som foregikk i de fleste fangeleire i det tyskokkuperte Europa under krigen. Derfor kan man videre vurdere hvilken betydning ”det norske” hadde i forbindelse med den tyske raseideologien. Men da menn i norske fangeleire fikk hardere behandling enn kvinnene og på lik linje med hvordan fanger ble behandlet i leire på kontinentet, kan ikke raseideologi alene være en grunn for mildere behandling av kvinnene. Dermed må man i tillegg trekke inn den faktoren om at de var norske *kvinner*. I intervjumaterialet av de kvinnelige fangene på Falstad snakkes det om at de få utenlandske kvinnelige fangene ble hyppigere straffet og fikk hardere behandling enn de norske. Forskjellen i behandling av norske og utenlandske fanger på Falstad var likevel ikke omfattende tatt i betraktning at det bare var én fangevokter på kvinneavdelingen. Hun alene hadde ikke kapasitet til å gjennomføre omfattende straffer.

På Grini hadde de flere voktere enn på Falstad og dermed større mulighet til å utøve straff på de kvinnelige fangene. Eksempelvis var bruk av enecelle langt hyppigere på Grini. Kvinnene ble tettere kontrollert, men på en annen side viser dette Grinis mer truende side i forhold til Falstad. Mathilde sier om leiren: ”Grini rommet lidelse; men Grini var likevel en bra leir i forhold til konsentrasjonsleirene i Tyskland”(Knutsen og Simonsen 1986:32).

Ravensbrück kan ikke sammenliknes med Falstad og Grini med tanke på antall fanger. Bruk av straff var dagligdags for både voktere og fanger noe som har sin årsak i dens status som konsentrasjonsleir, men også en mekanisme for å kontrollere et så stort antall kvinner på en gang. Fangene har muligens mer blitt sett på som en stor masse og ikke som mange enkeltindivider, og dermed blitt behandlet ut fra fangekategorien de var plassert i. Her er det viktig å merke seg at norske kvinner har fått en mildere behandling enn fanger fra andre nasjoner, selv innenfor samme fangekategori. Lise forteller at de på en av brakkene drev med røyking under taket. De koste seg med dette. ”At vi torde røyke på Käte Knolls⁶¹ blokk! Hun kjente av og til at det luktet tobakk i sovesalen, men hun gjorde aldri noe med det. Jeg tror

⁶¹ Lederen for NN-brakke nr 32 som 12 av de norske fangene bodde på (Ottosen 1991).

heller ikke hun ville ha angitt oss norske da” (Børsum 2007:185). Lise skriver videre at: ”Tiden var blitt vår største venn og vår verste fiende...Hver dag var en sånn trøst, - trøst fordi den alltid kom og alltid sluttet” (Børsum 2007:138). Tiden og ikke den harde mishandlingen eller liknende var de norske fangenes verste fiende. Dette kan også belyses ved å se på antall fanger som var innom Ravensbrück, 132 000 fanger hvorav 92 000 omkom. I overkant av 100 norske fanger var innom i leiren i løpet av krigen og av disse døde 8 (Ottosen 1991).

7.4 Pakker og besøk

Det var forskjellig praksis for pakke- og besøksordninger i de ulike leirene, og om fangene i det hele tatt fikk motta pakker og besøk. De var også ulikt behov for pakker i leirene.

7.4.1 Falstad

I utgangspunktet var det tillatt å motta pakker og besøk på Falstad, men det var lange perioder i løpet av krigen at dette ikke lot seg gjøre fordi leirledelsen ville ha innholdet i pakkene selv, eller at fangene var under kollektivstraff, ofte i form av brev- og pakkeforbud.

Brev som gikk via leirledelsen var til sensur. Meta forteller i intervjuet at det var en av de kvinnelige fangene som hadde et forhold til kommandanten. Meta mener at vedkommende var satt på kvinneavdelingen som spion: ”Hun drev med sensur av brevene også...som gikk ut”, forteller Meta. Om de kvinnelige fangene skulle skaffe seg goder utenom de lovlige pakkene var dette som beskrevet tidligere, nødt å gå gjennom de mannlige fangene. Sikkert er det at kvinnene ikke hadde noen fordel framfor menn vedrørende pakker.

I intervjuene med lokalbefolkningen fra nærområder til Falstad, fortelles det at de huset familie og venner av fanger som kom på besøk. Dette viser at det var vanlig at fangene fikk besøk utenom periodene hvor det var innført besøksforbud.

7.4.2 Grini

Som på Falstad var pakke- og besøksforbud ofte benyttet som kollektivstraff. Kvinnene ble også rammet av pakkeforbudet. Smugling inn til avdelingen var derfor den måten de kunne skaffe seg goder og brev fra bekjente. Det var vanskeligere for kvinnene å organisere seg ting da de satt isolert, menn mennene var flinke til å dele med dem. Også på Grini var det vanlig med besøk utenom forbudstider (Fodstad 2001).

7.4.3 Ravensbrück

Besøk ble hovedsakelig ikke praktisert i Ravensbrück siden leiren lå i Tyskland. Pakker fikk de imidlertid, noe som bedret de norske fangenes situasjon betraktelig. I forordet til *Fange i Ravensbrück* (2007) skriver Lise; ”Dette er en beretning fra en fange som ikke alltid var sulten” (ibid:11). De norske fangene i Ravensbrück fikk ikke tilsendt pakker den første tiden, men skulle så jevnlig få tilsendt Røde Kors pakker. De første pakkene inneholdt; ”En ullkjole, et forkle, to par strømper, et par sko, to sett undertøy og et par votter” (ibid:135). I tillegg fikk de noen matvarer som de med fantasi kunne tilberede på brakkene etter dagens arbeid. Videre skriver Lise: ”Vi var rike nå. Pakkene kvikket oss opp, selv om vi var dødstrette” (ibid:114).

Fangene fikk lov til å motta pakker hver tredje måned. De fikk ikke alltid innholdet i pakkene som var sendt dem, og de som arbeidet på postkontoret i leiren skal i følge Ottosen (1991) ha stjålet store mengder av fangenes pakker. Det gikk rykter helt til Sachsenhausen om at det ikke var noe vits i å sende ting til Ravensbrück, for SS kom uansett til å ta det. Spesielt stjal de vitaminer og sigaretter, i tillegg til klær og sko.

Er det rimelig å hevde at pakkene de norske kvinnelige fangene hadde tilgang på i fangenskap, spesielt med tanke på Ravensbrück satt dem i en særposisjon i forhold til andre fanger i leiren?

Meta skriver hva pakkene hadde å si for de norske fangene i Ravensbrück i (Ottosen 1991): ”Det var også et av mange eksempler på at de pakkene som vi norske etter hvert fikk, ikke bare reddet oss fra sultedøden, men også av og til fra transporter som for manges vedkommende ville vært den visse død...”(ibid:86). Fanger som ikke fikk pakker, har nok kjent mer på sult enn det de norske gjorde, og dette kan ha gjort dem arbeidsudyktige. Som arbeidsudyktig risikerte man å dø grunnet dårlig helse eller bli sendt på transport.

Selv om de norske fangene i Ravensbrück var heldige å få tilsendt pakker, var det ikke alle fangene som fikk dette godet. Lise blant andre, fikk i en lang periode tilsendt pakker og brev hjemmefra før hun ble stemplet som NN-fange⁶². Denne kategorien fanger hadde brev- og pakkeforbud. Lise oppdaget at hun var NN-fange etter at hun to dager på rad ble tilkalt til postkontoret i leiren. Første dagen måtte hun besvare spørsmål om hvorfor hun hadde blitt arrestert, mest sannsynlig for å konstatere at hun tilhørte NN-kategorien. De gav henne likevel et brev fra moren ved slutten av møtet. Neste dag ble hun igjen tilkalt og måtte skrive under på at de kunne ta en eske med vitaminer som var sendt i hennes navn. De første gangene hun ble innkalt, hadde hun snakket med en som het Borchelt som hadde vært uhyggelig og skummel. Tredje dagen ble hun imidlertid innkalt til kommandanten. Hun forteller at han var en helt annen type. Han skrek ikke til henne, men pratet vennlig. Samme kvelden fortalte hennes brakkeansvarlige at Lise hadde fått pakke- og brevforbud. 12 norske hadde blitt NN-fanger. Lise tror at hun egentlig hadde vært NN-fange hele tiden, men at de hadde oversett det. Avhørene på postkontoret var arrangert for å få dette bekreftet. (Børsum 2007).

Våren 1944 ble NN-fangene samlet på brakke 32 og med det ble de norske fangene skilt fra hverandre (Knutsen og Simonsen 1986). Siden de norske fangene var i sterkt mindretall i forhold til de fleste andre nasjonaliteter, kunne de allikevel holde orden på hvem som til

⁶² Nacht und Nebel (NN-fanger) skulle forsvinne fra sine pårørende, og skulle systematisk tilintetgjøres (Ottosen 1991).

enhver tid var der, opprettholde kontakten seg i mellom og hjelpe hverandre når det trengtes. Både Mathilde og Lise forteller om snille norske medfanger som delte av sine pakker til de norske NN-fangene selv også etter at NN-fangene ble flyttet på egen brakke. Med jevne mellomrom gav de norske som ikke var NN-fanger også bort sine 15 linjer som de fikk lov til skrive hjem hver 14.dag. På den måten kunne også NN-fangene opprettholde kontakt med sine nærmeste. De skrev under med falsk navn, og informerte mottakerne hjemme i Norge om å kontakte familier til forskjellige fanger. På denne måten kunne også familiene hjemme holde kontakten og informere hverandre om hva som foregikk i Ravensbrück. Et meget nyttig nettverk.

Lise forteller også at nordmennene delte sine pakker med andre fanger i leiren siden flesteparten av dem ikke mottok pakker selv. Til tross for at SS stjal mye av den maten som de norske fangene fikk tilsendt, hadde de det bedre enn mange andre. Både Lise, Meta og Mathilde fremhever i sine fortellinger at de norske var gode til å dele med hverandre (se kap. Om samhold i leirene). Sonja, som også var norsk NN-fange hevder imidlertid i filmen *Mørketid* (1995) det motsatte, at norske fanger ikke var så flinke til å dele som mange skal ha det til. De fleste hadde mer enn nok med seg selv. Sonja ønsket med utsagnet å få frem at det å være NN-fange var enormt krevende, og at de andre norske ikke alltid delte av sine pakker med glede, og at det ikke bidro til at forskjellene mellom å være en politisk fange og det å være NN-fange utjevnet seg. Sannsynligvis medfører begge sidene av denne historien riktighet og at det mer handler om hvordan opplevelsene blir lagt fram. Det er mulig at Lise, Meta og Mathilde vil fokusere på det positive i at de andre norske fangene i det hele tatt delte med dem, mens Sonja vil gi en klar beskrivelse av hvordan det var en ulempe å være NN-fange. Det er jo forståelig at man i Ravensbrück med dårlig og lite mat, harde arbeidsforhold og elendige sanitære forhold, ville ha det meste av innholdet i pakkene selv.

Som Lise sier over, gjorde pakkene at nordmennene følte seg rike. Hun forteller også at fanger fra andre nasjoner fikk tilsendt pakker, men innholdet var ikke noe særlig å ”bli rik” på. De polske fangene fikk ofte tilsendt frukt, men den hadde naturligvis råtnet på veien til leiren. Også i Norge var det lite mat for den øvrige befolkningen og rasjoneringskort var hverdagslig under krigen. Esborg (1995) forteller om kreative husmødre som måtte gjøre det beste ut av den lille maten de hadde tilgang på i Oslo. Men pakkene de norske fangene i

Ravensbrück fikk, var fra Røde Kors som hadde godt innhold av både mat og klær. I tillegg kunne pakkene også inneholde en sjokoladebit eller liknende fra familiemedlemmer.

Lise hevder at det var forskjellsbehandling på blokkene, og at de norske kom godt ut av dette. Hun mener at pakkene hadde mye å si for dette, men at det var rart å se hva det gjorde med dem:

”Det var merkelig å se hvilken forandring det ble på oss da vi fikk svensketøy. Ikke nok med at vi selv følte oss mer vel, men alle andre behandlet oss annerledes. Snobberiets lov gjaldt i Ravensbrück også. Vi ble overalt behandlet med mer respekt...Selv SS var interessert. De måtte også bort og spørre hvor det kom fra, og det ble en anelse bedre behandling fra deres side også – jeg skammer meg for å tilstå at jeg nøt det selv, samtidig som jeg klart forsto hvor usselt det hele var og var flau på egne og hele leirens vegne” (Børsum 2007:135-136).

Dette skjedde før Lise ble stemplet som NN-fange og flyttet på NN-brakke, men det illustrerer på en måte hvordan man kan handle i en slik situasjon. Den første brakka de norske bodde på var sammen med bibelforskerne⁶³, og de delte maten sin med de norske fangene. Da nordmennene i tillegg fikk tilsendt pakker levde de en stund nokså godt i leiren. Lise forteller at hun la på seg en del i denne perioden. I midnattspausen på arbeid spiste hun flesk og tørrmelk som hun delte med den franske fangen ved siden av. Den franske fangen fikk ikke pakker så det var stor stas for henne, og hun brukte svoren som tyggegummi resten av natten. Lise mener at de norske ved å få pakker på en måte ble som kapitaliser som andre fanger kunne kjøpslå med – eksempelvis vasket andre fanger klærne til de norske for å få betalt i mat.

Selv om Lise og mange av de andre norske fangene skulle få oppleve en annen tid som NN-fanger – med mindre mat og tilgang på brev hjemmefra – ser det ut til at de norske har

⁶³ Bibelforskerne var en problematisk folkegruppe for Hitler-Tyskland, fordi de anså på Hitler som anti-krist. De delte gjerne sitt budskap og derfor ble mange av de fengslet. I Ravensbrück hadde bibelforskerne en egen brakke, nr.12 som alltid var i den skjønneste orden. Etter hvert fikk de arbeide som hushjelper hos SS-familiene. SS-konene var veldig fornøyd med deres arbeid, og om mennene deres forsøkte å gi jobben til andre kategorier av fangene, fikk de høre. Bibelforskerne klarte seg alltid, og kanskje best av alle fangene i leiren. De var heldige de fangene som kom til leiren og ble satt på brakke 12. bibelforskerne delte sin mat og omsorg (Ottosen 1991).

kommet bedre ut av situasjonen enn andre fanger. Som skrevet over kunne de norske fangene takke skandinaviske myndigheter for pakkene, og også innsatsen for egne landskvinner som satt i fangenskap i Tyskland. Det kan ha vært lettere for skandinaviske myndigheter å bistå egne landsmenn og kvinner siden skandinavere passet godt inn i nazistenes raseideologi. I tillegg var Sverige nøytralt og kunne gjøre en innsats også for nordmenn i tyskokkuperte områder. Et eksempel på hvordan man kunne få fordeler gjennom sendinger fra Norge beskriver Lise. De norske fikk innkalling til kommandanten da det var kommet et lass med sild fra Norge. De skulle få alt, men de hadde ikke noen lagringsplass og fisken kom til å råtne nokså snart. De måtte gjerne dele med andre fanger, bare ikke med de fra østeuropeiske land, de som trengte det mest. Det ble fest på blokken den dagen de kom hjem med sild (Børsum 2007).

Del 4) AVSLUTNING: OPPSUMMERING OG KONKLUSJON

8 Oppsummering og konklusjon

I avhandlingens innledning presenterte jeg 5 spørsmål som problemstilling og som søkes besvart i den følgende oppsummeringen. Oppsummeringen tar for seg ulike sider av hvordan norske kvinnelige fanger ble behandlet under krigen.

8.1 Hvilke likheter og forskjeller var det i levekår i de ulike leirene under krigen, og hva hadde dette å si for de norske kvinnenes fangetilværelse?

Man kan generelt hevde at levekårene med tanke på boforhold, arbeid og det helsemessige, var dårligere jo lenger sør man kom. Kvinnene har overveiende hatt samme opplevelser av fangetilværelsen i de to leirene Falstad og Grini. Likhetene er store mellom disse norske leirene selv om det også var noen forskjeller. Falstad hadde blant annet dårligere vann og kvinnene her satt oftere og i større grad isolert i løpet av krigen enn på Grini. På Grini kan det virke som om boforholdene var litt dårligere enn på Falstad, og kvinneavdelingen måtte flere ganger utvides i løpet av krigen. Medisinske plager har vært et større problem på Grini enn på Falstad, men den medisinske behandlingen av fangene på Grini var langt bedre. Arbeidet i de to leirene var relativt likt, typiske kvinneyrker. De måtte arbeide relativt hardt i begge leirene, noe som preget helsetilstanden og dermed den generelle fangetilværelsen. Kosten i begge leirene var næringsfattig og utilstrekkelig og påvirket den generelle helsen i stor grad, selv om det kan hevdes at maten var noe bedre på Falstad.

Materialet viser at forholdene var noe dårligere på Grini enn på Falstad, men at dette varierte. I forhold til det som er nevnt i forrige avsnitt, var forholdene i Ravensbrück langt dårligere enn de i de norske leirene. Spesielt kan man framheve arbeidsmengden og disiplinære forhold knyttet til arbeid som mer inngripende og brutal i Ravensbrück, noe som forverret fangetilværelsen i betydelig grad. SS-vokterne og deres familier var forbeholdt den best kompetente medisinske behandlingen, mens fangene knapt fikk den behandling de trengte.

Imidlertid kan den psykiske belastningen som fangenskap fører til i tillegg til de fysiske, ha vært like stor for fangene uavhengig av hvilke/n leir/e man satt i. Om man bare satt på Falstad eller Grini og ikke ble sendt videre til Ravensbrück, visste man ikke om forholdene der. Dermed kan tilværelsen i fangeleir betraktes både som skremmende, brutal og belastende både fysisk og psykisk.

8.2 Hvordan ble norske kvinnelige fanger behandlet i de norske fangeleirene Falstad- og Grini og i den tyske konsentrasjonsleiren Ravensbrück under krigen? Var behandlingen de norske kvinnelige fangene fikk i de ulike leirene forskjellig, og hva var i så fall forskjellene?

Også på dette punktet kan man se at det er større likheter mellom hvordan kvinnene ble behandlet på Falstad og Grini sammenliknet med Ravensbrück. Dermed har analysen også valgt å fokusere på de norske kvinnelige fangenes posisjon i forhold til mannlige fanger på Falstad og Grini, og fanger fra andre nasjoner i Ravensbrück.

På Falstad og Grini levde mannlige og kvinnelige fanger under samme straffeforordninger, men det viste seg at kvinnene slapp ”billigere” unna med tanke på avhør og straffene man kunne få (Hegland 1994). Det er rimelig å påstå at de kvinnelige fangene innad i leirene på Falstad og Grini fikk samme behandling som i kvinnefengsler. Blant annet slapp de flere av ritualene som hørte det tyske fangeleirsystemet til, eksempelvis appeller og straffeeksersiser.

I Ravensbrück var hard behandling mer en del av fangenes hverdag også for de norske kvinnene. Sammenliknet med fanger fra andre nasjoner og andre fangekategorier, gir materialet god grunn til å hevde at det var gunstig å være norsk politisk fange (Ottosen 1993). Behandlingen norske kvinnelige fanger fikk i Ravensbrück var tilnærmet lik behandlingen mannlige fanger fikk i fangeleire i Norge, og i konsentrasjonsleire i Tyskland.

8.3 Hva hadde forholdet mellom fange og vokter å si for norske kvinnelige fangers tilværelse i de ulike leirene?

I analysedelen drøftes det på bakgrunn av Christie's (2010) teori om betydning av nærhet mellom fange og vokter, hvilken virkning dette hadde i forhold til behandlingen de norske kvinnelige fangene fikk i de ulike leirene. Det kan virke som det lettere kunne oppsto nær kontakt mellom fange og vokter på Falstad, og til dels Grini sammenliknet med Ravensbrück. Dette kan begrunnes med at det var færre kvinner på Falstad enn på Grini, og på Grini sammenliknet med Ravensbrück. Dermed kan det ha vært et mer åpent samfunn mellom de kvinnelige fangene og vokterne på Falstad og Grini sammenliknet med Ravensbrück. Flere kvinner fra Falstad og Grini uttalte at nærhet mellom fange og vokter fikk positive følger for behandlingen. Dermed kan det svares bekræftende på spørsmålet som ble stilt. I Ravensbrück var det større barriere mellom fangene og vokterne grunnet leirens omfang og status som konsentrasjonsleir. Noen fanger fikk tillitsstillinger i leiren og dermed de privilegier som fulgte med posisjonen som igjen bidro til bedre tilværelse.

Voktere som tjenestegjorde under krigen, var trent opp til å håndtere fiender av Det tyske riket, og har av den grunn vært reserverte og bevisst holdt avstand til fangene (Bauman 2005). Fangene ble objektivisert som en masse som skulle håndteres, og på den måten ble det menneskelige og individet av underordnet betydning (Christie 2010). Selv om vokterne behandlet fangene etter de gjeldende kategoriene, har det i henhold til materialet vist at også andre forhold har hatt innvirkning på behandlingen, deriblant raseteori og kvinnesyn. Fortellingene fra de kvinnelige fangene gir hold i at det var en fordel å være norsk og kvinne både på Falstad, Grini og i Ravensbrück.

8.4 Hadde samholdet mellom fangene i de ulike leirene innvirkning på fangetilværelsen til de norske kvinnelige fangene?

8.4.1 Samhold mellom fangene

Selv om det hevdes av noen i avhandlingens materiale at samhold ikke alltid sto i førersetet i hverdagen i leirene, har samhold og fellesskap mellom fangene hatt positiv innvirkning på fangetilværelsen. Dette gjelder samhold de norske fangene i mellom, men også med fanger fra andre nasjoner, grupper og enkeltindivider (Ottosen 1991). Å skape felles holdepunkter hvor man som en gruppe kan møte den vanskelige situasjonen var viktig (Hauge 2002). Sang var en aktivitet som trekkes fram fra alle leirene og har åpenbart fungert som styrking av fellesskap og samhold.

8.4.2. Kontakt mellom kjønnene og verden utenfor leirene

De kvinnelige fangene satt isolert fra de mannlige fangebefolkningene på Falstad og Grini. Til tross for det, ble det opprettet kontakt med det motsatte kjønn i begge leirene. Gjennom de mannlige fangene kunne kvinnene også nå ut til familie og bekjente utenfor leiren. Dette gjorde fangetilværelsen lettere, og de fikk også informasjon om krigens gang, noe som sikkert har virket inn på stemningen. Omfattende smugling av mat, pakker og brev inn til leirene forekom, og fangene hadde langt på vei lokalbefolkningen rundt leirene å takke for dette (Bergestuen 2009). I noen tilfeller viser analysedelen også til fortellinger om hvordan tilknytningen til motstandsbevegelsen eller andre utenfor leiren kunne være livsviktig for fangenes overlevelse. Blant annet var det flere leger som ofret mye for at fanger ikke skulle bli sendt videre til andre leire i Norge eller Tyskland (Hegland 1994).

I Ravensbrück var kontakten fangene hadde med verden utenfor leiren, hovedsakelig knyttet til brevveksling med familien i Norge. Men også her skulle det vise seg at nordmenn ofret mye for å skaffe seg kontakt med de norske kvinnelige fangene i leiren. Spesielt gjaldt dette i forbindelse med befrielsen av skandinaviske fanger som Folke Bernadotte i samarbeid med svenske myndigheter og den norske regjeringen i London arbeidet for mot slutten av krigen.

Norske Wanda Heger stasjonert i Berlin opparbeidet kontakt med den norske fangen Sylvia Salvesen i Ravensbrück, og fikk dermed oversikt over de norske kvinnene som befant seg i leiren mot slutten av krigen. Resultatet ble meget vellykket og bidro til at skandinaviske fanger var blant de første som ble hentet ut av tyske konsentrasjonsleire. I dette frigjøringsarbeidet var tid en livsviktig faktor (Ottosen 1991).

8.5 Var nazistenes- og det rådende kvinnesynet i Norge under krigen av betydning for de norske kvinnelige fangenes posisjon i leirene?

Nazistene satte den ariske rase som mal for hvilke mennesker som skulle bli en del av Det tyske riket (Sigmund 2009). Nordmenn og det urgamle norske var eksempel på det ariske. Raseteorien ble forkastet av de aller fleste nordmenn, noe som også viste seg i motstandsarbeidet. Motstandsarbeidet førte til at tusenvis av nordmenn ble arrestert som politiske fanger og havnet i fangeleire i Norge og konsentrasjonsleire på kontinentet. Nazistene fikk imidlertid et problem da norske, ariske kvinner kom til utrydningsleire som Auschwitz. Om de ikke var arbeidsdyktige, kunne de ikke bare sende de norske kvinnene i døden siden de var ariske (Ottosen 1991).

Det er ikke kvinnes historier som har vært en del av kollektivtradisjonens fortellinger etter krigen, men heller mennenes heltemodige fortellinger. Dette betyr likevel ikke at kvinnene ikke deltok. Det kan hevdes at norske kvinner i flere tilfeller deltok aktivt på lik linje med menn i motstandsarbeidet. Kvinnene deltok altså både i felten, men også i hjemmet (Vernø og Sveri 1995).

For å forstå de norske kvinnes posisjon under krigen må man se dette opp mot datidens rådende kvinnesyn. Kvinners aktive plass i det norske samfunnet hadde utviklet seg enormt fra slutten av 1800-tallet og fram til krigen startet (Moum 1981). Fremdeles ble kvinnene betraktet som underlegne mannen, og deres posisjon i samfunnet var etter manges mening i hjemmet eller innenfor typiske kvinneyrker. Jenter ble sosialisert inn i en kvinneverole som forventet passivitet og forsiktighet (Holter 1974). Dermed hadde kanskje ikke nazistene eller

det norske samfunnet forøvrig noen forestilling om at kvinnene kunne være en aktiv del av motstandsbevegelsen, og spesielt ikke på lik linje med mennene. Når kvinner ble satt i fangeleire i Norge kan tanken bak ha vært at de skulle resosialiseres inn i den tradisjonelle kvinnerollen. Oppdragelse var et element i alle leire under krigen, og i henhold til mitt materiale spesielt framtreddende på Grini hvor de hadde egne SS-folk som skulle lære opp fangene i nazistenes raseideologi (Hegland 1994). Kvinner skulle skånes fra den intellektuelle verden og ble dermed sett på som det svake kjønn (Sigmund 2009). Ut ifra denne forklaringen var det ikke rimelig at kvinner skulle straffes på samme måte som menn. Det ville ikke ha den ønskede effekten og man valgte en mildere linje overfor kvinnene på samme måte som ble gjort i livet utenfor leirene.

I Ravensbrück spilte det ikke størst rolle at de norske kvinnene var kvinnelige fanger. Her var jo alle fangene kvinner. Dermed viser materialet for studien at raseideologien hadde større betydning for den mildere behandlingen norske kvinnelige fanger fikk her. I alle fall sammenliknet med fanger som ikke var av riktig rase eller nasjonalitet. Som Ottosen (1993) skriver: ”Norske og danske fanger var i en desidert særstilling blant alle de hundretusener fanger...” (Ottosen 1993:347).

Koplet opp til de seneste årenes gjennomslag for interseksjonalitetens forskning, ser man at de norske kvinnelige fangenes posisjon ikke bare kan forklares ut ifra én faktor. Man ender opp med at betydningen av det å være *norsk* og det å være *kvinne* har virket ulikt inn på behandlingen de fikk i de ulike leirene. Maktforholdene og rase- og kvinnesynet i de ulike leirene har virket inn på hverandre. Maktforholdene samvirker, og dermed påvirker både kjønn og etnisitet behandlingen de norske kvinnelige fangene fikk (Dolk 2010). Da jeg tentativt generaliserer behandlingen de norske kvinnelige fangene fikk i de ulike leirene i min konklusjon av avhandlingen, trengs det ytterligere forskning for å kunne si noe sikkert. Jeg viser til en tendens gjennom avhandlingens analyse. Ved å legge til flere faktorer eller sammenliknbare elementer, kunne konklusjonene ha sett annerledes ut.

Likevel viser oppsummeringen av studien at det er rimelig å hevde at kvinnelige norske fanger i tysk fangenskap i Norge og Tyskland under 2. verdenskrig hadde muligheter til å få bedre behandling enn andre mannlige og kvinnelige fanger. Havnet man i tyskernes fange- og/eller konsentrasjonsleire var det en fordel å være *norsk og kvinne*.

Antall ord i avhandlingen: 51 614

Litteraturliste

Aftenposten: Bergen fengsel. URL:

<http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/article3914891.ece>. [Lesedato 14/4.11]

Aftenposten: Bjørg Fodstad. URL:

<http://www.aftenposten.no/fakta/verdenskrig/article533477.ece>.

[Lesedato: 7/3-11]

Aftenposten: Meta Christensen. URL:

<http://www.aftenposten.no/fakta/verdenskrig/article454675.ece>.

[Lesedato: 21/2-11]

Aktive Fredsreiser: URL: http://www.aktive-fredsreiser.no/administrasjon/aktiv_start.htm

[Lesedato: 9/4-11]

Alver, Bente Gullveig og Øyen, Ørjar (1997): *Forskningsetikk i forskerhverdagen*.

Vurderinger og praksis. Oslo: Tano Aschehoug.

Barton, Alana (2005): *Fragile Moralities and Dangerous Sexualities. Two Centuries of*

Semi-Penal Institutionalization of Woman. Hampshire; Burlington: Ashgate.

Baumann, Zygmunt (2005): *Moderniteten og Holocaust*. Oslo: Vidarforlag

Berg, Karin (2010): *Broderiet i kongens jakke*. Oslo: Schibsted forlag.

Bergestuen, Stine Beate (2009): *Falstad fangeleir - minner og refleksjoner fra*

lokalbefolkningen. Masteroppgave - Det juridiske fakultet, Universitetet i Oslo.

Bleuel, Hans Petter (1973): *Strength Throuh Joy: Sex and Society in Nazi Germany*.
London: Secker & Warburg.

Bosworh, Mary (2000): "Confining Femininity: A history of Gender, Power and
Imprisonment" I: *Theoretical Criminology* 2000; 4. URL:
<http://tcr.sagepub.com/cgi/reprint/4/3/265> [Lesedato: 12/12-11]

Børsum, Lise (2007): *Fange i Ravensbrück*. Oslo: Gyldendal.

Christie, Nils (2010): *Fangevoktere i konsentrasjonsleire: en sosiologisk
undersøkelse av norske fangevoktere i "serberleirene" i Nord-Norge i
1942-43*. Oslo: Pax Forlag.

Christie, Nils (1982): *Hvor tett et samfunn* (1982) 2.opplag.
Oslo: Universitetsforlaget

Christie, Nils (1999): *Pinens begrensning* (1999) 4.opplag.
Oslo: Universitetsforlaget

Den norske legeforening: Bjørg Fodstad. URL:
http://www.tidsskriftet.no/?seks_id=516183 [lesedato: 7/3.11]

Dolk, Klara (2010): "Interseksjonalitet: hva er det og hva er det godt for?"
I: *Barnhagefolk – Pedagogisk forum*. Årgang 2010, nr: 4

Ennen & nyt: Kjersti Ericsson: *Fragile Moralities and Dangerous Sexualities:*
Alana Barton (2005): *Fragile Moralities and Dangerous Sexualities.*
Two Centuries of Semi-Penal Institutionalization for Women. URL:
http://www.ennenjanyt.net/2005_4/ericsson.html. [Lesedato: 16/12-10]

Eriksen, Anne (1995): *Det var noe annet under krigen. 2. Verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax Forlag.

Ericsson, Kjersti (1997): *Drift og dyd. Kontrollen av jenter på 50-tallet*. Oslo: Pax Forlag.

Ericsson, Kjersti (1997): "Vitenskap og samfunn" I: *Kriminologi*. Finstad, Liv og Høigård, Cecilie (red.). Oslo: Pax Forlag.

Esborg, Line (1995): *Krigshverdag Oslo-kvinner forteller*. Oslo: Norsk Folkemuseum.

Falstadsenteret: URL: <http://falstadsenteret.no/> [Lesedato: 12/10-10]

Finstad, Inger-Lise (1999): *Norske kvinner gjennom 100 år*. Oslo: Chr. Schibsteds Forlag A/S.

Fodstad, Bjørg (2001) *Brystkaramellene. Fra XU til Grini*. Jomfruland: Ekeskogens forlag.

Forvaringsfange 03/43, Ila Fengsel (2010): *Fengsel og straff. Fra et fangeperspektiv*. Forelesning Oslo: Institutt for kriminologi og rettssosiologi, 13/9-10.
I RSOS 4801: Retten sett unnenfra

Foucault, Michel (1999): *Overvåkning og straff*. Oslo: Gyldendal

Frogner, Karoline (1995): *Mørketid. Kvinnens møte med nazismen*. Norsk filminstitutt.

- Garland, David (1991): *Punishment and modern society: a study in social theory*.
Chicago: University of Chicago Press.
- Gertjenssen, Wendy Jo (2004): "Sexual slavery in concentration camps". I: *Victims, heroes, survivors: Sexual Violence in the eastern front during World War II*.
University of Minnesota.
- Giertsen, Hedda (1997): "Vold" I: *Kriminologi* Finstad, Liv og Høigård, Cecilie (red.).
Oslo: Pax Forlag.
- Goffman, Erving (1991): *Anstalt og menneske*. København: Jørgen Paludans Forlag.
- Grimen, (2004): *Samfunnsvitenskapelige tenkemåter*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hagemann, Karen (2002): "Home/Front. The Military, Violence and Gender Relations in the Age of the World Wars" I: *Home/Front. The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*. Hagemann, Karen og Schüler-Springorum, Stefanie (red.). Oxford: Berg.
- Hauge, Ragnar (2002): "Kriminelle delkulturer" I: *Kriminalitetens årsaker*.
Oslo: Universitetsforlaget
- Hegland, Kåre Preben (1994): *Polizeihäftlingslager Grini 1941-1945*. Hovedoppgave
I historie. Oslo: Universitetsforlaget

Historie.cappelen.no: (Pers, Henrik (1979): *Dagliglivet under fascismen. Levekår i Mussolinis Italien og Hitlers Tyskland*. København, Gyldendal. (oversatt til norsk av Gunnar Bureid). URL: <http://historie.cappelen.no/historie2/kap7/kildeoppgaver/kildeoppgave.html?id=329>:
[Lesedato: 16/12-10].

Holter, Harriet (1974): *Kvinnens liv og arbeid*. Oslo: Universitetsforlaget.

Hvite busser: Wanda Heger. URL: <http://www.hvitebusser.no/116818>.
[Lesedato: 12/1-11]

Høigård, Cecilie (1997): "Hva er Kriminologi". I: *Kriminologi*.
Finstad, Liv og Høigård, Cecilie (red.). Oslo: Pax Forlag.

Hønsvik, Kristin (2010): *Fange på Falstad. Kvinner og menns levekår og opplevelser*.
Masteravhandling i Kriminologi, Institutt for kriminologi og rettssosiologi.
Juridisk fakultet. Universitetet i Oslo.

Ila fengsel: Ila fengsel og forvaringsanstalt: URL: <http://www.ilafengsel.no/>
[Lesedato: 9/4-11]

Jonassen, Mari (2007): *De overlevende: 19 norske kvinner og menn forteller om sine liv i Hitlers fangeleirer*. Oslo: Damm

Kjeldstadli, Knut (1980): *Muntlige kilder i okkupasjonshistorien*.
Oslo: Historisk institutt, Universitetet i Oslo.

Knutsen, Mathilde og Simonsen, Lill (1986): *Bittema: gjennom KZ til friheten*.
Oslo: Cappelen.

Koch, Ida (1993): "Kvinder I fængsel". I: *Kvinnens skyld. En nordisk antologi i kriminologi*. Høigård, Cecilie og Snare, Annika (red.). Oslo: Pax Forlag.

Kriminalomsorgen: Ila fængsel og forvaringsanstalt. URL:

<http://www.ilafengsel.no/historikk.html>. [6/12-10]

Kristiansen, Hans W. (2004): *Kjærlighetskarusellen. Elder homofile menns livsfortellinger og livsløp I Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.

Kvale, Steinar (2008): *Det kvalitative forskningsintervju*.

Oslo: Gyldendal Akademisk.

Lange, Even (1998): "Møte med krigens verden, "spurv i tranevals""

I: Aschehaougs Norges historie bind 11: *Samling om felles mål 1935-1970*.

Oslo: H. Aschehoug & co. (W. Nygaard).

Lenz, Claudia (2010): "The Second World War and the gendered popular culture of memory in Norway". I: Sylvia Paletschek (red.). *Popular Historiographies in the 19th and 20th Century*. Oxford: Berghahn (forthcoming).

Lillegård, Henning (2011): *Rinnan-agent ba om unnskyldning med en fot i grava*.

I: Dagbladet 5.02.2011.

Lokalhistoriewiki: Konsentrasjonsleir. URL:

<http://lokalhistoriewiki.no/index.php/Konsentrasjonsleir>. [Lesedato 2/2-11]

Melby, Kari (1995): *Kvinnelighetens strategier. Norges Husmorsforbund 1915-1940 og Norges Lærerinneforbund 1912-1949*. Dr. Philos. Avhandling 1995, Historisk Institutt/Senter for kvinneforskning. Det Historiske fakultet, Avh. Universitetet i Trondheim.

Moum, Sidsel Vogt (1981): *Kvinnfolkarbeid. Kvinners kår og status i Norge 1875-1910*. Oslo: Universitetsforlaget.

Nilssen, Trond Risto og Reitan, Jon (2008): *Falstad. Nazileir og landssikfengsel*. Trondheim: Tapir Akademiske Forlag.

NorgesLexi – Norsk politisk dokumentasjon på internett: Møllergata 19.

URL: <http://mediabase1.uib.no/krigslex/m/m4.html>. [Lesedato: 12/1-11]

NRK: Max Manus. URL: http://www.nrk.no/kanal/nrk_gull/1.6324326.

[Lesedato: 22/3-11]

NRK: Gross Krautz. URL:

<http://www.nrk.no/nyheter/distrikt/ostlandssendingen/1.350875>.

[Lesedato: 12/1-11]

NRK: Nei til fangesex. URL: <http://www.nrk.no/nyheter/distrikt/hordaland/1.208719>.

[Lesedato:14/4-11]

NRK: Vet endelig hvem krigsfangene er. URL:

http://www.nrk.no/nyheter/distrikt/nrk_trondelag/1.7561703. [24/3-11]

Olsen, Kåre (1998): *Krigens barn. De norske krigsbarna og deres mødre*. Oslo: Aschehoug.

Ottosen, Kristian (1993): *Bak lås og slå Historien om norske kvinner og menn i Hitlers fengsler og tukthus*. Oslo: Aschehoug.

Ottosen, Kristian (1991): *Kvinneleiren. Historien om Ravensbrück-fangene*. Oslo: Aschehoug.

P4: Sextrakassering og prostitusjon i fengslet. URL: <http://www.p4.no/story.aspx?id=377488>.
[Lesedato: 14/4-11]

Reitan, Jon (1999): *SS-strafgefengenenlager Falstad 1941-45*. Trondheim: Hovedfagsoppgave I historie ved NTNU.

Ringdal, Kristen (2002): *Enhet og mangfold : samfunnsvitenskapelig forskning og kvantitativ metode*. Bergen: Fagbokforlaget.

Rønning, Joachim og Sandberg, Espen (2008): *Max Manus*. Filmkameratene A/S.

Sigmund, Anna Maria (2009): *Sex under Hitler: Seksualitet og rasehygiene i Det tredje riket*. Oslo: Samlaget

Soleim, Marianne Neerland (2005): "Slavearbeiderne fra øst-sovjetiske krigsfanger I Norge 1941-1945" I: *Materialisten tidsskrift for forskning, fagkritikk og teoretisk debatt*. 2005 – 33.årgang.

Store Norske Leksikon: Grini. URL: http://www.snø.no/Grini/tysk_fangeleir.
[Lesedato: 1/3-11]

Store Norske Leksikon: Edvard Bull jr. URL: http://www.snø.no/nbl_biografi/Edvard_Bull/utdypning_-_1. [Lesedato: 30/3-11]

Store Norske Leksikon: Konsentrasjonsleir. URL: <http://snl.no/konsentrasjonsleir>.

[Lesedato: 2/2-11]

Store Norske Leksikon: Lise Børsum. URL:

http://www.snl.no/nbl_biografi/Lise_Børsum/utdypning. [Lesedato 7/3-11]

Store Norske Leksikon: Tukthus. URL: <http://snl.no/tukthus>. [Lesedato: 2/2-11]

Sveri, Elisabeth (1991): *Kvinner i norsk motstandsbevegelse 1940-1945*.

Oslo: Norges Hjemmefrontmuseum.

Sæter, E. & Sæter, S. (2007): *XU: I hemmelig teneste 1940-45*.

Oslo: Det Norske Samlaget I: Wikipedia: XU.

URL: <http://no.wikipedia.org/wiki/XU>.

[Lesedato: 21/12-10]

Thagaard, Tove (2006): *Systematikk og innlevelse. En innføring i kvalitativ metode*.

Bergen: Fagbokforlaget.

Thorsrud, Anne Marit (2004): *Fangeliv: en antologi av innsatte*. Oslo: Pax Forlag

Trondheim: Johanna Metheson. URL: <http://www.trondheim.com/content/92598453/>

[Lesedato: 19/9-10]

Ulateig, Egil (1984): *Falstad – en konsentrasjonsleir i Norge. Et glimt av helvete*.

Oslo: Mortensen.

Vegheim, Berit (1994): *Det uforutsigbare systemet og det sårbare felleskapet.*

Rapport om kvinnelige fangers opplevelse av fengselsstraff.

Vernø, Grethe (red.) og Sveri, Elisabeth (1995): *Kvinnens innsats under Annen verdenskrig.* Oslo: Kvinnens frivillige beredskap.

Wikipedia: Edvard Bull jr. URL: http://no.wikipedia.org/wiki/Edvard_Bull_d.y. [Lesedato:30/3-11]

Vedlegg

Björg Fodstad sin yndlingssang mens hun satt på Grini, som hun refererer til i boka *Brystkaramellene* (2001), som hun har skrevet til sitt barnebarn:

*I den gatan, i det huset, der de røda blommon sto
i fönstret ock lo.*

Der bodde vi två, det tenkte jag på.

At jag elsker deg, nemde jag visst førre gongen.

Men at tiden så longsomt, så longsomt har flydd.

Sen i fjor har ingenting hendt.

*Många försök var at regnet som falt her i går
er nyttige for engen och marken som står
i sin vårliga drakt, sin berusande prakt,
kort ock godt, hva jag oven har sagt.*

*Av det skal vi lära, av alt som vi ser,
om jorden skal bära små blommor som ler
ock mognas til fruktor av alla de slag,
så måste på sol, følge regn nogon dag.*

*Kära elske forlåt meg, jag teknte ei på
at jeg måste min brennandel ängtan betvinga.
Send meg bara et ord nogon gong då ock då,
ja, send två, ja send många, thi der fins ei så ringa
små ting at dom ei er helliga for meg.*

Post Scriptum skal vëra, jag sluter mitt brev.

Jag glemte at svara på nogot du skrev,

om det sin du frågat forholder seg så

at jag elsker deg mer enn jag sjølv kan forstå.” (Fodstad 2001).

